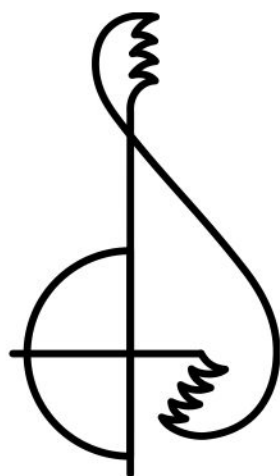

8
2010

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2010

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМЕ АХСАНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2010

НОМЫРЫ ИС:

<i>КЪАДЗАТЫ Станислав. Урс тымыгъ. Ёмдзæвгæтæ</i>	5
<i>ДЗАСОХТЫ Музафер. Мæйты дæргъæн азтæ</i>	15
<i>ФИДАРАТЫ Руслан. Сусæг арфæ. Ёмдзæвгæтæ</i>	81
<i>ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболат. Чысыл радзырдтæ</i>	83
<i>БЫРНАЦТЫ Барон. Рухс фæндтæ тау. Ёмдзæвгæтæ</i>	91
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	73-124

ЁМБАЛТЫ ЦОЦКО: 140 АЗЫ

Разныхас	98
Документалон æрмæг	101
<i>ХÆНЫКЪАТЫ Уæлгъа. Фыстæг мæ кæстæрмæ</i>	106
<i>ХЪОДЗАТЫ Ёхсар. Сæгъ нын нæ чиныг куы бахæра. Уац. Цоцкойы мысгæйæ. Ёмдзæвгæ</i>	108

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Сидзæргæс. Аргъау	129
АРВИСТОН	135

КЪАДЗАТЫ Станислав

УРС ТЫМЫГЪ

КЪОСТА

*Мы — те, от которых хоть раз
В жизни надо, чтобы поднялся вихрь.*

А. Блок

Цы урс тымыгъ сыстад
Йæ нæрæмон удæй!
Цы кадæг ныффыста
Йæ зæрдæйы тугæй!

Æхсæрдзæнау рухсæй
Фæйлауы, ныннæры,
Тыгъдадыл, æнустыл
Зынг хурæй æфсæры.

2009.25.10

* * *

*Жалеть о нем не должно...
Он сам виновник всех своих злосчастных бед,
Терпя, чего терпеть без подлости не можно...*

Н. Карамзин

Фæдис! О, илæлæй, фæдис!
Адæммæ ма адæмæй цы ис?!

Кæны ма хъаст æмæ хъыллист.
Куыд бауагъта йæ зæрдæ цъист?!

Кæны ма арахъхъимæ «тох»
Æмæ дзы царды нысан — рох...

2009.22.05

ФÆСЗЫМÆГ

Хур æвналы зымæджы цъæх фынмæ,
Их-æрцытæн стъæлфытæ — сæ бынмæ,
Уый сæ цинцæссыгтæ хауынц
Æмæ сты хъæрон нысæнтты халдих,
Уæвгæ, хъæр нæ кæнынц, фæлæ дзинг, —
Афтæ фергом рагуалдзæджы цин...

2009

* * *

Алæмæт у май —
Алкæмæн йæ хай
Бæрæгбæтты зиу,
Фæлæ се ‘хсæн иу —
Диссагдæр, нæртон:
Мин æнусæн бон!
Уый фæрцы — æппæт,
Уый нын радта цард,
Цал дугæн йæ кад!
Рухс кæны йæ фæд,
Раст цыма Æрфæн...

2008

ТЕДЕТЫ ГЕОРГИЙÆН

I
Мысайнагау сыгъдæгæй
Ироны ном куы хаста,
Рæдау уды тыллæгæй
Ирыстоны куы уарзта.

II
Уæздандæр чи уыдис йæхицæй?!
Уыдис ын Аивад Хуыцау,
Йæ сыгъдæг зæдтæн дæр — бæллиццаг,
Фæлæ йæ хъысмæт та — уæззау.

Уæддæр нæ басасты йæ зынтæн,
 Сæ тарæй рарæдыфта рухс.
 Кæнынц йæ уацмыстæ, йæ дзырдтæ
 Ныр мах нæртон хъомысæй буц.

БУДЗУЛА

I
 Куыд диссаг у дæ зарæг
 Дæ зæрдæйау æрвон —
 Кæны нын дугты тарæй
 Нæртон дуне æргом.
 Хъуытазхъуыр лæг, Ирыстон
 Дæ уаз мыртæм ныхъхъуыста.

II
 Цыма Сау хох æмæ Урс хох
 Систой зарæг иумæ
 Æмæ рахуыдтой æнуыты
 Алаемæты зиумæ,

Æмæ райы махау
 Ивгъуыдæн йæ зæрдæ,
 Æмæ атахт маргъау
 Фидæны къæсæртæм.

2009, январь

ÆНАХУЫР ЦÆРГÆС

Йæ базыртæ мæм тилы,
 Охх, диссагдæр цы уа —
 Цæргæс мæ сæрмæ зилы,
 Йæ дзæмбыты — цъæх калм!

Фæдисхъæр мæм ныккæны,
 Кæд агуры æххуыс?
 Йæ риумæ та куы кæлы
 Цъæх маргимæ зынг рыст...

2010.10.04

АЛДЫМБЫД ЭЛЬЗÆЙÆН

Дæ сидзæры бонтæ
Æмпъызтай ныфсæй,
Дæ сидзæры бонтæ
Æмпъызтай куыстæй.

Нæ уагътай дæхимæ
Æрхæндæг æввахс.
Уыд алкæддæр цинæн
Дæ хъæлдзæг ныхас.

* * *

Дæ сау цæстыты тарфы
Цы пиллон арт сыгъдис,
Мæ цин уыд уый, мæ арфæ,
Мæ ис æмæ мæ бис.

* * *

Хæдзармæ никуы 'вдæлди мæн
Æхсæны хабæрттæй, æгъдауæй.
Дæ уаргъ дывæр уыдис дæуæн,
Фæлæ дын чи 'нхъæл уыд æрхауын...

* * *

Мæ зæды хай, цы фæдæ?
Куы фæтахтæ тæргай,
Уыраугæ маст, æрхæндæг
Мæ цард куы кæнынц най...

* * *

Куыд дард мæм дæ, мæ зæрдæ —
Ези, Ези, мæ хур?!
Дæ ингæны къæсæрмæ
Тæхы, тæхы мæ уд.

Æнцад куыд хуыссыс афтæ?
 Дæ кусинæгтæ — цас!
 Æнæ дæу хæдзар — афтид,
 Æнæ дæу хæдзар — хаст.

Дæ дыууæ къухы афтæ
 Куыд фæразынц æгуыст?!
 Дæ зæрдæ цинтæ уафгæ
 Кæмæн у уым æххуыс?..

Ды нæ куы схуыстай размæ,
 Ды ныл æвæрдтай хæс.
 Дæ æууæнк æмæ тавсæй
 Мæ Музæ хаста рæз.

Куыд дард мæм дæ, мæ зæрдæ,
 Мæ фыдбонь рæсугъд?!
 Дæ ингæнæн йæ сæрмæ
 Цыртдзæвæнау — мæ уд.

* * *

«Нæ хæдзар, бинонтæ, хъæмæ» —
 Ныр уазал ацы дзырдтæ, афтид.
 Æнхъæлмæ-ма кæсын дæумæ,
 Цыма мын дард балцы дæ, афтæ.

Дæ сынтæг буц арæзт, уæууæй,
 Дæ сидзæр дзаумæттæ — къæмдзæстыг:
 Æппын сæ хицау зынæг нæй,
 Фæлæ йæм раздæрау цæттæ сты.

Дæ дзабыртæ рæнхъæй лæууынц,
 Фæлæ сын иу къахдзæф куы нал и...
 Мæ рухс мысинæгтæ тæлфынц —
 Æрмæст ма уыдон ныр мæ хъалæн.

Дæ къамтыл ахæссын мæ цæст
 Æмæ та айдзаг вæййы донæй.
 Ныр мах мæлæты къухæй уæрст,
 Фæлæ нæ ахицæн кæй бон у?!

* * *

Федтон та дæ фыны дысон, —
Ехх, цы урс æхсæв æрвыстон!
Нал аздад æртау мæ рыстæй,
Демæ царды тын æлвыстон.

Федтон та дæ дысон фыны,
Райхъал мын, дæдæй, цы зын уыд —
Сног та сты фæсмон, æрхуым.
Федтон та дæ дысон фыны,
Охх, куы базадаин демæ уым!..

* * *

Цы баивдзæн дæ рæдау?
Уыд хурæн дæр бæллиццаг.
Ныр алцы дæр — æнæ дæу,
Фæлæ æнæ дæу — ницы.

* * *

Куыдæй дыл дарон сау,
Мæ хил куы у сæнтурс,
Æви зæгъы Хуыцау:
«У тары бындур рухс...»?

* * *

Хъысмæт мæ цъист кæнынмæ хъавы
Æмæ мын ног хъызæмар уафы,
Æмæ та мæнæ ног фæлварæн,
Фæлæ тыхджындæр у мæ зарæг.

Мæ риуы — уалдзæджы цъæх зæрдæ,
Æмæ та акалдзæн цæхæртæ.

2009.31.12

ЗАРÆГ

Уары залты мит мæныл,
Фæлæ хур кæсæд дæуыл!

Тауæд дыл сыгъзарин рухс,
Фидæн дæ куыд кæна буц.

Мæй дын алолай кæнæд,
Урс фынтæ уындзынæ уæд.

Афтæ дын зæгъын, чызгай:
«Иууыл зынтæ дæр — мæ хай!

Цинтæ та дæттын дæуæн.
Уарзтæн макуы уæд фæуæн!

Рагæй не стæм иумæ мах,
Фæлæ тулы царды цалх.

Амонд дын æдзух хæссæд,
Райгонд у мæ уд дæр уæд —

Тавдзæни мæн дæр дæ цин,
Залты мит дæр гъеуæд циу?!»

2010.1901

ÆРТÆ ДЗЫРДЫ

Фæдæ та уалдзæгау мæ размæ,
Æмæ хъызт зымæг фестад сæрд.
Нæ зоныс ды, мæ сусæг уарзон,
Кæй дæ мæ удлæууæн, мæ зæд.

Базард:

Мæ сусæг амонды Цыкура,
Нæй уарзтæн арæнтæ, кæрон,
Фæлæ æртæ дзырды зын дзурæн —
Сæхи нæма кæнынц æргом.

Ныр афтæ цал азы æмбæхстæй
Æз дарын зæрдæйæн йæ фæнд!
Фæлæ та ацæуын дæ рæзты:
Нырма мын арвы дуар — æхгæд.

Базард:

Дæ мидбылхудтæй нæй фæлмæндæр,
Йæ разы хурзæрин дæр циу?!
Æмæ нæ фембæлды кæлæнтæй
Цыма зæдбадæн у мæ риу.

Базард:

Цæй диссаг уыдзæн уыцы изæр,
Куы ралæууа мæ ныфсы рад!
Мæ зæрдæ нал уыдзæни сидзæр —
Мæнæн дæр байгом уыдзæн арв.

Базард:

Æмæ æртæ дзырды бæлæттау
Кæндзысты хъарм цинтæ дæуыл,
Ехх, уыцы сахаты сæрвæлтау
Мæ азтæ иууылдæр дæттын!

2008.15.01

* * *

*Может быть, для того, чтобы
прийти к женщине, я иду в проти-
воположную от нее сторону.*

Кобо Абэ

Æз лидзын мæхицæй,
Æз лидзын дæуæй,
Уæддæр нын фæхицæн
Нæ уыд æмæ нæй.

Цыфæнды фæндаг дæр
Куы зилы дæумæ,
Мæ хъысмæты магмæ,
Мæ царды дзæм-дзæм.

Дæуимæ æнæ дæу
Куыд зын у мæнæн,
Мæ зæрин Зæрæда,
Мæ уарзты кæлæн!

2010.13.02

* * *

Нæ бæстæ хæйрæгæй фæхиндæр —
 Бынтон æй нал хъæуынц йæ адæм,
 Фæлæ æвзæры фарст уæд ахæм —
 Ау, адæм нал хъæуынц сæхи дæр?!

* * *

Куыд дын амардтæн, гъе, Мæлæт,
 Цæрдудæй æз, æмгъуыдæй раздæр!
 Цæуыл ма цин кæндзынæ уæд,
 Куы 'рлæууай цардагур мæ разы?!

* * *

Нæ сау зæххыл цы нæ у сау,
 Мæнг дунейы цы нæ у мæнг,
 Гъе, уыдон сты мæнæн Хуыцау,
 Дæттынц мæ зæрдæйæн æууæнк.

* * *

Куыnnæ кæнон, оххай, æрхæндæг —
 Æмбарæг мæ архайд куы нæй!
 Мæ уд уын куы дæттын мæхæдæг,
 Цы ма мын æй ласут тыххæй?!

* * *

Æрдз кæй у æппæтæй уаздæр,
 Уый мын амыдта быдыр.
 Уарзтон стыр фæндæгтæ раздæр,
 Уарзын къахвæндæгтæ ныр.

* * *

Ахæм цард-дзæнæт
 Авд дæлдзæх фæуæд!
 Чи йæ хоны афтæ,
 Уыдон дзы куыд рафтой...

* * *

Нæ зонынц бæлæстæ фæсмон,
 Нæ зонынц бæлæстæ хæлæг,
 Кæд бирæ уымæн у сæ бон?
 Куы уаин афтæ, ехх, хъæлæкк!..

* * *

Зæрыбонмæ фæк'ул мæ цард,
Ныр хатдзæгау фæзæгъын:
Йæ удæн чи кæны лæггад,
«Уый арвæн у хæрзгæнæг».

* * *

Иры дзыхъхъ цæмæй кæны бæрзонд,
Уый дзæбæх нæма ахсы нæ зонд.

* * *

Кæсгæ-кæсын, уынгæ-уынын
Нæ развæндаг куынæ уынæм.

* * *

Къæсхуыр, бынтон къæсхуыр фæдæн
Æмæ куы не сфаг дæн ФЫДÆН.

ТÆККÆ АХСДЖИАГДÆР

Ратт дæхимæ ахæм фарст ды дæр:
«Иры дзыхъхъ цæмæй кæнын уæлдæр?»

ДЗАСОХТЫ Музафер

МÆЙТЫ ДÆРГЪÆН АЗТÆ

*Æз æнахуыр фыссæг дæн. Мысын мæ бон
ницы у. Мæхи цæстæй цы федтон, цы
бавзæрстон, цы банкъардтон, æрмæстдæр
уый фыссын у мæ бон.*

Васили Субботин

*Цард цыбыр у, амонджын цы рæстæг
вæййæм, цард æрмæстдæр уый куы хонæм,
уæд. Нæ зæрдæйы дзæбæхæн цы сахæттæ
арвыстам, уыдон баиу кæнгæйæ, бирæ
азтæй цалдæр мæйы йеддæмæ нал рауайд.*

Жан де Лабрюйер

ЦАРД

Петр Павленкойы мотив

Лæгау лæгæн йæ хæстæ — бирæ,

*Фæхъуыды кæны дардыл,
Йæ цæстыты цыренæй судзы адзалы бон-
мæ дæр цъæх арт...*

*Цы бонтæ аивгъуыдтой, уыдон нæй ба-
нымайæн цардыл,*

*Цы бонтæ бадардтай дæ зæрдыл, ис уы-
донæн ысхонæн цард.*

*Адæймагыл азтæ куы рацæуы, уæд ын фæстæмæ æнæакæстгæ
нæ вæййы. Йæ цæст ахæссы йæ цардвæндагыл. Бирæ хабæрттæ
æмæ цаутæ æрымысы, ноджы фылдæр хабæрттæ æмæ цаутæн
та рæстæджы фæлмæй сæ фæд дæр нал разыны, цыма сæ
сæрсæфæнмæ фæкалдæуыд, уыйау æнæбын тары аныгъуылынц.
Бонтæ æмæ мæйты кой нал кæнын, фæлæ æнæхъæн афæдзтæ
дæр никæцæйуал разынынц, иу цау æрымысын дæр дзы мæ
бон нал бавæййы. Мæхинымæр хъуыдыты аныгъуылын: «Цымæ
ахæм азтæн цардыл банымайæн ис?» Уыцы фарст кæд дæтгæ
ракæнын, уæддæр ын дзуапп раттын мæ бон нæ бавæййы.*

Мæ зæрдыл Советон Цæдисы адæмон артист Саламты Къолайы ныхæстæ 'рлæууыдысты. Нæ зындгонд артист, композитор æмæ зарæггæнæг Хъуылаты Елхъаны зианы иу ран лæуд фестæм æмæ, куыд вæййы, афтæ ныхæстæ кодтам. Къолайыл уый размæ сæххæст цыппарыссæдз азы, æмæ царды кой кæнгæйæ, бафиппайдта: «Азтæн сæ нымæцмæ кæсгæ нæу. Гьер мæныл цыппарыссæдз азы рацыд, фæлæ сæ дзæбæх ныхъив, уæд дзы цыппар дæр нал рауайд».

Раст мæм фæкастысты Къолайы ныхæстæ. Адæймаг йæ зæрдыл цы бонтæ бадардта, уыдонæй арæзт сты азтæ, иннæты дымгæ кæдæмдæр фæхæссы æмæ, цасфæнды куы фæхъуыды кæнай, уæддæр дзы дæ бон æрымысын ницыуал бауыдзæн. Цыма æппындæр нæ уыдысты, афтæ дæм фæкæсдзæн æмæ, чи зоны, хуымæтæджы нæ.

Уæвгæ та куыннæ уыдысты? Куы нæ уыдаиккой, уæд, зæрдæйы чи баззад, уыцы хабæрттæ кæрæдзиуыл бæттæг нæ фæуыдаид æмæ адæймаг йæ ивгъуыдæй иу цау æрымысын дæр нал бафæразид.

Æвæццæгæн, нæ царды бонтæ иууылдæр нæ зæрдыл кæй нæ бадарæм, уый дæр нæ амонд у. Се 'ппæт зæрдыл дарыны аккаг куы уаиккой, уæд æй Хуыцау дæр зыдта. Рох кæнын дзы чи нæ бакуымдта, уыдон дæр не Скæнæг фагыл банымадта фæхудынаен дæр æмæ фæкæуынаен дæр.

Цин æмæ зиан æфсымæртæ сты. Уый фыдæлтæй ардæм зындгонд у. Хур æмæ къæвда кæрæдзийы раив-баив куы нæ кæниккой, уæд зæхх кæнæ хус бауид, кæнæ фæдæлдон уайд.

Адæймаджы райгуырд циндзинад у. Йæ номыл куывдтæ, авдæнбæттæнтæ æмæ кæхцытæ дæр уымæн фæкæнынц. Куы амæлы, уæд та йемæ цæссыгтæ ахæссы. Æнæкæрон вæййы йæ бинонты, хæстæджыты, зонгæты хъыг. Фæлæ, цымæ, адæймаг мæлгæ куы нæ кæнид, уæд куыд уайд, ууыл арæх ахъуыды кæнæм? Мæнмæ гæсгæ, райгуырынаы амæлынаы уæлдай нæй.

Райгуырдтæ, бирæ фæцардтæ, дæ кæстæрты дзæбæхæй ныу-уагътай, афтæмæй де 'нусон фæндагыл ацыдтæ, уæд уый райгуырынаы къаддæр амонд нæу. Цы бонтæ дын рардæуыд, уыдон амонджынаы батыдтай, ныр дæ бынат суæгъд кæн, цæмæй дзы дæ кæстæр цардæй бафсæда. Афтæ куы нæ уайд, уæд зæххыл цæрджытæ цы фæуаиккой, ууыл ахъуыды кæнын адæймаджы фæндгæ дæр нæ кæны.

Куыд загътон, афтæмæй цард цин æмæ хъыгæй арæзт у. Цы

цинтæ æмæ хъыгтæ бавзæрстон, уыдонæй ма зæрдæйы цыдæртæ баззад æмæ мæ фæнды, мæ чиныгкæсæг, цæмæй ды дæр семæ базонгæ уай. Чи зоны, дæ мидбылты бахудай, кæм та дæм æнкъард хъуыдытæ дæр фæзына. Цы фыссын, уыдон кæрæдзи-уыл баст не сты. Алы цау дæр хицæнæй кæсгæ у. Бонтæй иу иннæйы хуызæн куыннæ у, афтæ, цы хабæрттæ æмæ цаутыл дзурын, уыдон дæр сты алыхуызон. Цы адæмтимæ фембæлд-тæн, уыдонæй бирæ зонд райстон, æмæ мæм уый фæрох кæнынæн æвгъау кæсы. Мæ къухмæ мын фыссæнгарз дæр уыцы хъуыды райсын кодта.

Фæнды мæ, мæхæдæг цы бавзæрстон, цы фæдтон æмæ цы фехъуыстон, уыдоны иу хаймæ сымах дæр базонгæ кæнын. Иу хай уымæн зæгъын, æмæ се 'ппæтыл аххæссын мæ бон нæма баци. Кæд Хуыцауы фæнда, уæд ма ивгъуыды арфдæр къуым-тæм нывналын дæр мæ бон бауыздæн æмæ та уæд фембæлд-зыстæм. Ныр та, ивгъуыдæй сымах размæ рахæссинагыл цы банымадтон, уыдонимæ базонгæ ут.

* * *

Рæгъмæ цы нæ рахæсдзыстæм, ахæм нæй. Дыууæ Ирыстоны ис, дыууæ диныл хæст стæм, дыууæ 'взагыл дзурæм. Ирыстонтæ æмæ динты кой æндæр ран æндæр уавæрты кæндзыстæм, фæлæ æз цалдæр ныхасы зæгъынмæ хъавын не 'взæгты тыххæй. О, дзурæм дыууæ 'взагыл æмæ цæмæй æвзæр у? Цæуыннæ хъу-амæ дзурæм дыууæ 'взагыл, кæд Хуыцауы афтæ бафæндыд, уæд? Нæ адæмы æвзаджы рагондæр хуыз цардæгас кæй у æмæ ирон æвзагимæ æмцыд кæй кæны, уый кæй бахъыгдардта?

Ирæттæй-ма исчи йæхи дыгуроны бынаты авæрæд æмæ-ма йын ирæттæй исчи афтæ зæгъæд, мах иууылдæр иу адæм куы стæм, уæд цæмæн хъæуы дыгурон театр, дыгурон газет æмæ афтæ дарддæр, кæддæра йæ зæрдæмæ фæцæуид? Нæ фæцæ-уид. Уæдæ зæрдæмæ чи нæ цæуы, уыцы хъуыддаг кæнын дæр нæ хъæуы.

Мæнæн иу адæймагæй тынг æхсызгон у, дыгурон æвзаг æрдæгфæндагыл кæй нæ баззад æмæ æнусты сæрты махмæ кæй æрхæццæ, уый. Не 'взаджы рагондæр хуыз зындзинæдтыл кæй фæуæлахиз, уый руаджы нæ ивгъуыдæй бирæ сусæгдзинæдтæ раиртасæн ис. Уый иттæг арф æмæ уырнинагæй равдыстой ирон æвзаг æмæ истори иртасджытæ, уæлдайдæр та Всеволод Мил-

лер æмæ Абайты Вассо. Цæмæй, дыгурон æвзаг кæй ис, ууыл цин кæнæм, уый тыххæй æрхæсдзынæн иу хуымæтæг — чи зоны, хуымæтæг у, фæлæ бирæ цæуылдæрты дзуры — æвдисæндар.

Цы амоны дзырд «файнуст»? Æвæццæгæн, уыцы фарстæн дзуапп раттын чи нæ базондзæн, ахæм зынай разындзæн. Фæлæ, цымæ, куыд равзæрд, уымæн алчи дзуапп ратдзæн? Зынай. Афтæмæй та дзы зынай ницы ис. Ахуыргондæн нæ, фæлæ хуымæтæг адæймагæн дæр. Дыгурунау «ностæ» цы амоны, уый куы зона, уæд.

«Ностæ» дыгурунау амоны «чындр».

Уæдæ афтæ: дыууæ 'взаджы нæм кæй ис, уымæй тæрсын нæ хъæуы. Тæрсын хъæуы, иу æвзаг дæр нын куынауал уа, уымæй. Уымæн æмæ уымæй æцæг тæссаг у.

* * *

Æрыгон ма куы уыдтæн, уæд мæм, мæхицæй ссæдз-дæс æмæ ссæдз азы хистæр чи уыд, уыдон зæронд лæгтæ кастысты. Уый нæ, фæлæ мæнæй дыууæ-æртæ къласы уæлдæр чи ахуыр кодта, уыдоны дæр мæхицæй кæуылты хистæр хуыдтон! Фæлæ, адæймагæн йæхиуыл азтæ куы рацæуы, раздæр æм зæронд чи каст, уыдонæй куы фæхистæр вæййы, уæд дис кæнын райдайы, æз зæронд куы нæма дæн, уæд, кæддæр мæнæй æрыгондæр чи уыд, уыдоны зæронд цæмæн хуыдтон, зæгъгæ.

Кокойты Тæтæрхъанимæ Теркæн йæ галиу фарс кæрæдзимæ хæстæг цардыстæм æмæ йыл-иу арæх амбæлдтæн. Фылдæр хæттыты-иу хидыл баиу стæм. Композиторы къухы-иу кæддæриддæр уыди чиныг. Мæхинымæр-иу афтæ ахъуыды кодтон: «Куы базæронд, уæд ма йæ рæстæг чингуытæ кæсыныл цы хардз кæны. Фæлтау йæ фæллад уадзыны куыст куы кæнид, уæд хуыздæр нæ уайд?»

Тæтæрхъан йæ уæлæуон балц куы фæци, уæд ыл æвдай дыууæ азы йеддæмæ нæ цыди. Ныр æз Тæтæрхъанæй фæхистæр дæн, фæлæ æнæ чиныгæй цæрын иу бон дæр нæ фæразын. Ныртæккæйæ фылдæр чингуытæ никуы кастæн, зæгъгæ, куы зæгъон, уæддæр мæ ныхæсты мæнгæй ницы уыдзæн.

* * *

Диссаджы адæймаг уыд Антон Чехов. Диссаджы фыссæг кæй уыд, уый амонын никæмæн хъæуы, уымæн æмæ, уырыссаг фысджытæй дунейы æппæты арæхдæр кæй кæсынц, уыдоны раззагдæр рæнхъыты лæууы. Фæлæ æз йæ фыссæджы курдиаты кой нæ кæнын, æз кæнын йæ адæймаджы курдиаты кой.

Сахалинмæ балцы рæстæг æй иу сызгъæриныкуыстгæнæг хъæздыг лæг йæхимæ æрбахуыдта, мæ ус фæрынчын, ды та дохтыр дæ æмæ-ма йæ фен, зæгъгæ. Чехов ын, кæй зæгъын æй хъæуы, йæ курдиат сæххæст кодта. Рынчыны фæдта, хостæ йын рафыста. Куы рацæйцыд, уæд ын миллионер йæ къухы æхцаты гуцъула фæсагъта. «Мæ цæстгом ссыгъд,— фыссы Чехов, — фырафсармæй цы фæуыдаин, уый нал зыдтон æмæ йын æхцатæ фæстæмæ йæ дзыппы нытътъыстон. Цæмæй мæ уавæрæй фервæзон, уый тыххæй йын загътон, æз мæхæдæг тынг хъæздыг дæн, зæгъгæ. Бирæ радзур-бадзуры фæстæ мын уæддæр æвдæс сомы мæ къухы ныххъывта æмæ сæ фæстæмæ исын нал бакуымдта».

Диссаг ма цы у! Ацы хабæрттæ цы писмойы фыссы, уым чысыл раздæр йæ бинонтæй куры: «Кæд уæм æвдæлон æхцатæ ис, уæд мын дæс туманы парвитут...»

Æхцахъуаг у æмæ, йæ мулк ракал-ракал кæмæн кодта, уымæй, цы дын æмбæлы, уый дæр ма райс, уый та дыккаг диссаг у. Цæмæй æхца ма бакуымдтаид, уый тыххæй йæхи, куы нæ мыл баууæнда, зæгъгæ, хуымæтæджы хъæздыг дæр нæ рахуыдта, фæлæ «тынг хъæздыг».

Чехов, æцæгæйдæр, тынг хъæздыг уыд... удыхъæдæй, зæрдæйæ, æфсармæй, æгъдауæй, цыбыр дзырдæй, адæймаг адæймаг цæмæй вæййы, уыцы миниуджытæй се 'ппæтæй дæр.

* * *

Сихорыл нæхимæ фæцæйцыдтæн. Горькийы уынджы кæрон, Терчы сарты хидмæ фæцæйхæццæ кодтон, афтæ, мæнæй иу 20-25 къахдзæфы раздæр чи цыд, уыцы дыууæ сылгоймагæй иу зæхмæ цыдæр гæххæтт æрæппæрста æмæ йын цыма афтæ 'мбæлд, уый хуызæн дарддæр йæ цыды кой кодта. Æз мæ цыд фæтагъддæр кодтон, куы йæ баййафон, уæд ын бауайдзæф кæндзынæн, зæгъгæ. Гæххæтт кæм æрхауд, уырдам куы бахæццæ дæн, уæд кæсын, æмæ фондз туманы. Систон сæ æмæ ма мæ цыдыл ноджыдæр бафтыдтон. Сылгоймæгты куы

фацәйәйәфтон, уәд, әхца кәмәй әрхауд, уымә дзурын: «Мәнмә гәсгә, адон дәуәй әрхаудысты...»

Сылгоймагән ма йә кьухы әндәр әхцатә дәр уыди, әмә уыдонмә әркәсгәйә, кьәмдзәстыгхуызәй бафиппайдта: «О, мәнәй әрхаудысты...» Цәмәдәр гәсгә фәсырх, арфә мын ракодта әмә әхца айста.

Дарддәр мә фәндагыл цәуын, әрмәст дзәвгар зәрдәрухс-дәрәй: райстон дыууә әхсызгондзинады. Иуәй, әхца хуымәтәд-джы гәххәтт кәй нә разынд, әмә мә тызмәгәй дзурын кәй нал бахъуыд, уый тыххәй. Иннәмәй та, чидәр йе 'хца сәфтыл кәй нә банымадта әмә, чысыл хәрзгәнәг кәй разындтән, уый тыххәй. Фәлә ма цалдәр минуты фәстә мә цыныл ноджыдәр бафтыд. Нәхимә куы бацыдтән әмә хабар мә бинойнагән куы радзырд-тон, уәд мыл нымәтын ехсәй раләууыд:

— Омә фондз туманы тыххәй фәдис цы систай?!

Әхсызгон мын уыди, мә уәздандзинад нә дыууәйән дәр худәджы хос кәй фәци, уый.

* * *

Махмә «мит-мит!» (митмитгәнаг) цы цъиу фәкәны, уый Уәрәсейы та «снег-снег» фәкәны?..

* * *

Æвәдза, рәстәджытә куыд тагъд ивынц! Ноджы ма хуыз-дәрырдәм куы ивиккой! Ссәдз-дыууиссәдз азы размә дәр ма әнәгъдаудзинадыл нымад цы уыди, уый абон әгъдауәй агәпп ласта. Ноджы Уәрәсейы рагәй-әрәгмә ахәм әгъдау ис: ны-гуыләны цәуыл нал фервәссынц, уый мах нә роны бакәнынәй нә бафсәрмы кәнәм. Ленин кәд әмә кәм загъта, уый мә ферох, фәлә цы загъта, уый мә зәрдыл бадардтон әмә йә, цы 'взагыл загъта, уыцы 'взагыл уә размә хәссын: «Бедная Россия! Про нее всегда говорили, что она ходит в шляпках, выброшенных Европой». Ацы ныхәстә куы загъдауыд, ууыл әнусмә æввахс цәуы, фәлә цыма абон райсомәй загъд әрцы-дысты, афтә мәм кәсы.

Иу-дыууиссәдз азы йыл цәуы, афтә иу фәсарәйнаг турист нә горәты сәйраг уындыжы әрцәйцыди уәраджы сәртәм хәла-фы. Мә разәй цыд фәци, әмә мә, кәд не 'вдәлди, уәддәр суанг проспекты кәронмә йә фәдыл фәцыдтән. Мә цәст

дардтон канд туристмæ нæ, фæлæ, йæ рæзты дыууæрдæм чи цыди, уыдонмæ дæр — растдæр зæгъгæйæ та, мæ цæст тынгдæр дардтон нæхиуæттæм. Бауырнæд уæ, иунæг дæр дзы ахæм нæ уыд, йе 'ргом æм чи нæ аздæхта æмæ йæм æррамаæ кæсæгау чи нæ бакаст.

Ныр ахæм хæлæфтæ, зæгъæн ис, æмæ дарын райдыдтой канд фæсарæйнаг туристæ нæ, фæлæ ирон чызджытæ иууылдæр, стæй канд чызджытæ нæ.

Кæддæр дунеон уавæры тыххæй лекцитæ кæсын фæткыл нымад уыд. Мæнмæ гæсгæ, уыцы 'гъдау сног кæнын пайда йеддæмæ зиан не 'рхæссид, уымæн, æмæ ахæм хъуыддаг йæ сæйраг куыст кæмæн уыд, уыдон бæстæтæ федтой, зыдтой сын сæ цардыуаг, се 'гъдæуттæ, ноджы хуыздæр зыдтой, дунейы цы уавæр ис, уый.

Уыцы лекцитæн адæмы 'хсæн кад уыд, хъусынмæ сæм цыдысты зæрдиагæй. Фылдæр хæттыты-иу лекцитæ кæсынмæ ссыдысты Мæскуыйæ. Ацы хабар чи ракодта, уый дæр мæскуыйаг уыди. Йæ ныхас фылдæр уыди Францы тыххæй. Уæды рæстæджы советон адæймаджы цæстæй Гиннессы рекордты чиныгмæ бахæссыны аккаг чи уыд, ахæм хабар дæр ракодта. Францаг горæты уынгты, дам, æгъдауыл нымад у чызг æмæ лæппуы кæрæдзийæн пъатæ æмæ хъæбыстæ кæнын. Уыцы ныхæстæ куы загъта, уæд залы бадджытæ сæ бынатты базмæлыдысты, адæмы цæстыты раз ахæм митæгæнæн куыд ис, зæгъгæ.

Иннæ лектор та Америкы Иугонд Штатты тыххæй каст лекци. Уый та бынтон æндæр хабар ракодта. Америкы кино цæудзæн, афтæмæй, дам, æваст рекламæ дæттынмæ фæвæй-йынц, æмæ та, дам, цасдæры фæстæ кино дарддæр æвдисын райдайынц. Ууыл дæр тынг дис кодтой залы бадæг адæм.

Ныр рæстæджытæ аивтой. Куы зæгъын, хуыздæрырдæм нæ. Цавæр рæстæджытæ ралæууыд, зæгъгæ, мæ исчи куы бафæрсид, уæд ын раттин цалдæр дзуаппы: диссагыл дис кæм нал кæнынц, æнæгъдаудзинад æгъдауыл нымад кæм æрцыд, сæр æмæ фадæй уæлдай кæм нал ис, ахæм рæстæджытæ...

* * *

Иу хъæздыг лæдджы фæдавдæуыд. Ахæм хъæздыг уыди, æмæ йæ дæс хатты куы фæкъахтæуыдаид, уæддæр йæ фарсыл мæгуыры хызын не 'рцауыгътаид. Цæрæнбонты давыны куыст куы

кæнай, уæд дын иу æмæ дыууæ давæджы бон ницы бауызæн, фæлæ уæддæр нæ зонгæ хъæздыг йæхиуыл мæгуыры гакк бафтыдта:

— Мæ уæлæ цы дзаумæттæ ис, уыдон ма мæм ныууагътой, иннæтæ къæрныхты амæддаг баисты...

Уыцы ныхæстæ куыд кодта, афтæ мын мæ бинойнаг мæ хъуыс 'рбадзырдта: «Йæ амонд уыд, æмæ уыцы рæстæг йæхи нæ надта!..»

* * *

Уыцы аз дæр та сфæлдыстадон хæдзармæ абалц кодтон. Мæнæ Хрущев къуымæлдзæфæй Украинæйæн цы Хъырым балæвар кодта, уырæм.

Æвæдза, цы рæстæджытæ уыди æмæ абоны цардæй куыд тынг адард сты! Алы аз дæр, иу мæйы мыздæй къаддæр кæуыл бахардз кодтаис, уыцы путевкæ райс æмæ æхсæз æмæ ссæдз боны, кæдæм дæ фæнда, уыцы сфæлдыстадон хæдзармæ ацу æмæ дæ зæрдæйы дзæбæхæн улæфгæ дæр кæн æмæ кустæ дæр. Ныр дæ мæйы мызд нæ, фæлæ ма йæм цалдæр улупайы куы бафтауай, уæддæр дæ бон ахæм балцы ацæуын нæ бауызæн. Чи зоны, исты хуызы иуæрдæм ацæуыны фаг суай, фæлæ дæм фæстæмæйы фаг фæндаггаг нал разындзæн.

О, æмæ уыцы хатт сфæлдыстадон хæдзæрттæй равзæрстон Коктебель, Феодосийæ ссæдз километры дарддæр. Уым цардис поэт Максимилиан Волошин, æмæ йæ агъуысты фарсмæ сырæзт фысджыты сфæлдыстадон хæдзар.

Диссаджы хорз фадæттæ дзы уыди фæллад уадзынæн дæр æмæ кусынæн дæр. Сæрмагонд нау-иу балцытæ арæзта денджызмæ. Иуахæмы мæн дæр мæ зонгæ кæсагахсджытæ сцыбæл кодтой, цом æмæ, хæбырæгъæй кæсаг куыд ахсынц, уый дæр фендзынæ, улæфгæ дæр бакæндзынæ, зæгъгæ. Сразы дæн, уæдæ цы уыдаид. Немæ бахаудысты æртæ æрыгон рæсугъд чызджы æмæ ацæргæ дыууæ нæлгоймаджы.

Нæлгоймагты хистæр сылгоймагтæм æмхиц кæй уыд, уый уайтæккæ дæр рабæрæг. Чызджытæ кæд йæхицæй дзæвгар кæстæр уыдысты, уæддæр сæм дзырдæппарæн кодта. Иузаман науыл стыр уылæн йæхи сцафта, æмæ чызджытæй иу фæуæлгоммæ. Йæ къах цæуылдæр бацафта, æмæ йын тынг кæй фæрыст, уый йæ цæсгомы æнцъылдтæ бæлвырдæй æвдыстой. Дзырдæп-

парæн æм чи кодта, уый йын йæхи тæригъæдгæнæг скодта. Чызгæн, æвæццæгæн, йæ къахы рыст фæсабырдæр, фæлæ та-иу æм рæстæгæй-рæстæгмæ æркаст.

Сылваз лæг æй афарста:

— Тынг ма дын риссы?

— Риссы, — дзуапп радта чызг.

Нау денджызы арфæй-арфдæр цыди. Чызгæй йæ къахы рыст, чи зоны, æмæ рох дæр фæци, фæлæ та-иу ын æй сылкæи йæ зæрдыл æрлæууын кодта, æмæ та-иу æм уый дæр æркасти. Куыд бамбæрстон, афтæмæй чызг лæгæй йæхæдæг дæр тыхсын райдыдта. Фæстаг хатт ма йын риссы, зæгъгæ, куы загъта, уæд ын лæг афтæ:

— Æри, æз ын аба кæнон æмæ нал рисдзæн.

— Мыййаг, геморрой нæ дзæбæх кæныс? — фæцарæхст æм чызг.

Æндæр лæг, ахæм ныхæстæ фехъусгæйæ, куыд акодтаид, уый нæ зонын, фæлæ ме 'мбæлццон худæгæй бакъæцæл. Цы дзуапп ын радта, уый ма йе 'мбалæн дæр рафæзмыдта, афтæмæй йæ уый йæхæдæг дæр фехъуыста. Суанг ма чызгæй æппæлгæ дæр ракодта, тынг цыргъзондæй дæхи равдыстай, зæгъгæ.

Фæстæдæр мын куыд радзырдтой, афтæмæй уыцы сылваз кæддæр сфæлдыстадон хæдзæрттæй иуы директор уыди æмæ, дам, æй нымадтой донжуанты ловеласдæрыл. Дарддæры хабæрттæн ницуал базыдтон, фæлæ мæ зæрдыл Васили Ключевскийы ныхæстæ æрлæууыдысты, нæлгоймаг, дам, сылгоймаджы раз йæ зонгуытыл æрлæууы, цæмæй йын хауынæн баххуыс кæна. Кæд уыцы сылкæи дæр чызджы æфхæрæн ныхæстæн худынай дзуапп уый тыххæй радта...

* * *

Мæ бийойнаджы куы 'рхастон, ууыл æртындæс æмæ ссæдз азы куы сæххæст, уæд, табу уæ фарнæн, мæ кæстæр лæппу Ацæмæзæн йæ мады цур афтæ бакодтон:

— Ацы зæххыл æртындæс æмæ ссæдз азы фæцардтæн, æмæ...

— Куыд æртындæс æмæ ссæдз? — мæ ныхас мын фескъуыдта Ацæмæз.

— Уæдæ, дæ мады размæ кæй фæцардтæн, уыдон дæр цæрдтытæ уыдысты?..

Фатимæйы зæрдæ хурварс абадт, йæ цæсгом зæронд мæйау ныррухс...

Дыккаг бон Фатимæмæ цыдæр хъуыддаджы тыххæй тызмæ-
гæй куы сдзырдтон, уæд мын уайдзæфгæнæгау загъта:

— Знон мæ куы 'рхастай, уæд мæ куыд тагъд ратыхстæ?!
* * *

Мæнæй зивæггæнагдæр зын ссарæн у. Бирæ цæмæдарты
зивæг кæнын, æппæты тынгдæр та — мæлынмæ...

* * *

Адæймаг куы равзæрд, уæдæй нырмæ милуангай азтæ цæуы,
фæлæ цыма зондджындæр нæ фæци, афтæ мæм кæсы. Чи зоны,
йæ зондыл æфты, фæлæ дзы пайда кæны галиу хъуыддæгты. Чидæр
раст загъта, мыстытæй, дам, йæхи ахсынæн къæппæг ничима 'рхъуы-
ды кодта. Адæймаг та?! Къæппæг нæ, фæлæ зæххыл цыдæриддæр
къæппæджытæ ис — мыстахсæнæй райдай, æмæ пылахсæнæй
фæуы — се 'ппæт иумæ рыг дæр кæй цур нæ калыңц, ахæм
хæцæнгæрзтæ æрхъуыды кодта. Мыстытæн дæр нæ, пылтæн дæр
нæ. Йæхицæн! Атомон, водородон, термоядерон... Уыдоныл цы
зонд бахардз, уымæй рæстырдæм спайда кæн, уæд абоны цард
цæйбæрц хуыздæр уайд!..

* * *

Уæд партийы обкомы куыстон. Хорз адæмимæ кусгæ мын
æрцыди. Функционер схонæн дзы иуæй-иутæ йеддæмæ никæй
уыди. Гъе, æмæ уыцы хорз адæмæй иу — Илас, функционер
схонæн кæмæн уыди, ахæмæн афтæ зæгъы:

— Æнхæлдæн, æмæ дæ Натæ кæцырдæмдарты акæстытæ
кæны...

— Чи дын загъта?

— Загъдæуыди мын.

— Хорз у, кæй мын æй загътай, уый. Æз æй тæккæ абон
сбæлвырд кæндзынæн...

Дыккаг райсом лæг, уыцы ныфсджынæй Иласы кусæн уаты
къæсæргæрон алаугæйæ, сæрыстырæй загъта:

— Ысдзырд дæр мæ нæ бауагъта, уыдон, дам, гæды ныхæстæ
сты...

* * *

Фатимæимæ кæмдæр уыдыстæм æмæ, нæхи цурмæ куы
'рбахæццæ стæм, уæд мын афтæ зæгъы, æз, дам ма дуканийы

дзул алхæнон. Фæндаджы фаллаг фарсмæ бахызт, дуканийы къæсæргæрон фæстæмæ фæкаст æмæ мæм, цалдæруæладзыгон хæдзармæ чи фехъуыст, ахæм хъæлæсыуагæй дзуры:

— Цал дзулы балхæнон?

Куы ницы дзуапп мæ райста, уæд бацыд æмæ, цал хъуыд, уал балхæдта.

Фæстæмæ куы раздæхт, уæд ыл сбустæ кодтон:

— Ацал-ауал азы мæ куы никуы ницæмæй бафарстай, уæд мæ æрдæбон цы бакъуымы кодтай? Чи дæ хъуыста, уый мæ цы фæхондзæни?

— Уадз æмæ дын исты 'нхæл уой...

* * *

Камал йæ хъæуккаг усы фæзмыдта, кæйдæр, дам, ахæм æлгъыст ракодта:

— Райсомæй изæрмæ дыл хъæмп фæуарæд, уырдыгæй изæрмæ — зынг!..

Камал йæхæдæг цы 'лгъыст æрхъуыды кодта, уый ноджы карздæр у.

Тлаттаты Аня ирон æлгъыстытæ фембырд кодта æмæ сæ «Мах дуджы» цалдæр номыры рауагъта. Мыхуыргонд куы фесты, уæд Камал Аняйæн афтæ:

— Аня, иу æлгъыст ма дæ ферох.

Цавæр, зæгъгæ, йæ Аня иуы бафарста, уæд ын Камал загъта:

— Тлаттаты Аняйы æлгъыстытæ дыл иумæ æрцæуæнт!..

* * *

Ацы хабар Цыбырты Людвигæй фехъуыстон. Цæвиттон, иу лæг гуылæвзаг уыд, æмæ дзы йæ сыхаг ахъазынвæнд скодта. Йæхæдæг йæ ныфс нæ хаста, фæлæ сывæллæттæй иуы сардыдта, ацу æмæ Сандройæн «р» зæгъын кæн, æмæ дæ саргъы бæхыл бадын бауадздзынæн — лæг зæхгæс уыд æмæ чысыл раздæр бæхыл быдырæй æрбацыд.

Лæппуйы зæрдæ куыннæ бахъазыдаид бæхыл абадынмæ, уæлдайдæр æй кæрты æдсаргъ куы ауыдта, уæд. Æдас дæр нæ уыди, фæлæ бæхыл абадыны мондаг тасыл фæуæлахиз, æмæ гуылæвзаджы дуармæ лæджы раз алæууыд. Уый чысыл раздæр цæхæрадонæй æрбахызт æмæ фæхс бандоныл æрбадти.

Лæппу бирæ рахъуыды-бахъуыды нæ фæкодта, фæлæ йæ

сыхагмæ дзуры:

- Сандро, «р»-ма зæгъ!
- Алæ, банцай!
- Зæгъ-ма, зæгъ «р»!
- Банцай дын, зæгъын, куыдзы хъæвдын!
- «Р» куы зæгъай, уæд банцайдзынæн.

Сандройы маст сфыхт, къух дард фæхаста æмæ дзы лæспуйы уалхъус ныггæрах ласгæйæ, фæкодта:

— Уый та дын «л»!..

Лæспуйæн йæхион йæхи куы фæци — цæф нæ, фæлæ «р», — уæд, йæ рыст дæр ницæмæуал æрдардта, афтæмæй бæхы хицаумæ дугъ радта.

* * *

Цин æмæ маст æфсымæртæ сты. Хорз æмæ æвзæр, фыд æмæ кард дæр... Ацы ранымад дарддæр ахæццæгæнæн ис...

Мæ къах рысти, æмæ мæ мæ зонгæ афарста:

— Дæ къах куыд у?

— Куыд уыди, афтæ: хуыздæр нæ фæци, фыддæр дæр.

Хорз æмæ æвзæр ам дæр баиу сты, æфсымæртæ кæй сты, уый ма ноджыдæр иу хатт рабæрæг. Хорз уый у, æмæ мæ къахы рыст кæй нæ фæтынгдæр, æвзæр та — йæ рыст кæй нæ фæкъаддæр.

* * *

Нæхи Петя зæронд лæгæй амард. Цас фæцард, уый нæ зоннын, фæлæ ахуыргæнæгæй бирæ азты фæкуыста, ахуыргæнæджы та дзурын бирæ хъæуы. Стæй хуымæтæджы дзырд нæ, фæлæ — хъæрæй. Петяйæн та фæсус хъæлæс уыд, æмæ йæ иуахæмы бафарстон:

— Петя, дæ хъуыры тыххæй дохтырмæ нукуы бацыдтæ?

Уый йæ мидбылты бахудт æмæ афтæ:

— Мæн чи дзæбæх кодта, уыдонæй æз цалы баныгæдтон, уый зоны?!

* * *

Лæг адæмы дзыхы цына 'фсонæй бафтдзæн, ахæм нæй. Иумæ-иу арæх чи цыди, уыдонæй-иу Бæрæгъуыны афтæ дзырдтой: «Уæртæ та Саукуыдз æмæ Бицъен дæр фæцæуынц!»

Саукуыдз æмæ бицъентæ канд мах хъæуы нæ уыди. Зæронд Бæтæхъойыхъæуы (Камал мын æй дзырдта) Анна 'мæ Тьеренты уыди. Мæ бинойнаг та Сæбе æмæ Верайы кой фæкæны.

Афтæ мæм кæсы, цыма ахæм къæйттæ алы хъæуы дæр разындзæн.

* * *

Æнхæлдæн, Чехов уыди... Толстой радзырд «Холстомер» куы бакаст, уæд ын афтæ зæгъы:

— Лев Николайы фырт, бæх нукуы уыдтæ?

Малиты Васойы радзырд «Нæ адæми фæгъгъæздугдæр кæнуни мадзал кенæ Ка гъæладæр æй? Кенæ Габай уодæгасæй мæрдти бæсти куд адтæй» журнал «Ирæф»-ы куы бакастæн, уæд æз дæр Васойы афтæ бафарстон: «Нарты Сослан мæрдты бæсты уыдис æмæ дзы цы фæдта, уыдон фæстæмæ 'рбаздæхгæйæ радзырдта, фæлæ ды Тъæпæн хъæуы куы нукуы уыдтæ, уæд уыцы бæстæйы хабæрттæ афтæ хорз цæмæй зоны?»

* * *

Терчы былты фæцæйцыдтæн æмæ фæдтон æнахуыр ныв. Расыг лæг къудзиты рæбын ныффæлдæхт æмæ фынай кодта. Йæ цуры уырыссаг арахъхъы афтид авг та хъен лæууыди. Арахъхъæй дзаг лæг фæлдæхтæй лæууыд, афтид авг та — уырдыг.

Æмæ, дам, афтид голлаг хъен нæ лæууы!..

* * *

Камал мын æй дзырдта. Иу йæ хъæуккаг æдзухдæр йæ цардæй хъаст кодта. Байхъус æм, уæд уымæй гуыргъахъдæр фæндæгтыл ничи ацыд. Иу хатт та, дам, мæ сусæны мæй быдыры къæвда 'рцахста æмæ къахæй сæрмæ ныддонласт дæн.

* * *

Алы бон дæр Терчы былæй ног хабæрттимæ 'рбаздæхын. Уыдонимæ чысыл нæ вæййы худджытæ дæр.

Иу бон та цалдæрæй бакъорд стæм æмæ нын ныхас бацайдагъ. Сæлимæт, мах кæй нæ зыдтам, ахæм нæлгоймаджы кой кодта æмæ, не 'мбæлттæй иуы къахæй сæрмæ сбæргæйæ, загъта:

— Майрæм тынг хæрзконд уыди. Мæнæ Габацийы хуызæн бæрзонд, фæтæнуæхск, æрмæст — рæсугъд.

Габоцийән, фыццаг ныхәстәм хъусгәйә, йә зәрдә барухс, фәлә Сәлимәт «әрмәст»-ы фәстә цы ныхас загъта, уый йын йе уәнг амардта, әрмәст дзургә ницы скодта.

Мах, кәй зәгъын әй хъәуы, иууылдәр ныххудыстәм. Сәлимәтмә әрмәстдәр уәд бахъардта, йә дзыхәй әнән-хъәләджы цы ныхәстә схауд, уыдон Габоцийы цы уавәры сәвәрдтой, уый. Бәргә ма йәхи рәстытә кодта, фәлә мах нә худынай куы не 'нцадыстәм, ноджы ма ныл Габоци дәр куы бафтыд, уәд йә цәсгом фәрухсдәр.

Уәдәй фәстәмә Габоцийән Сәлимәты ныхәстә йә зәрдыл арәх әрләууын кәнәм әмә та әмхуызонәй дәр бахъәлдзәг вәййәм.

* * *

Мамсыраты Муратмә йә туркаг әрвад уазәгуаты әрбацыд, әмә йә Мурат Ирыстоны къуымты әрзылын кодта. Иу бон та йә бахуыдта паркмә. Уым иу фәйнәгыл конд уыдысты расыггәнджыты къамтә. Сә сәрмә ставд дамгъатәй уыд ахәм фыст: «Адон худинаг кәнынц нә горәт!» Муратимә уыдис йә зонгә ләппу. Кәрәдзийы хорз зыдтой әмә дзы иу иннәйы хъазән ныхасыл ахуыр уыди. Расыггәнджыты къамты цурмә куы бахәццә сты, уәд Мурат йе 'рвадән афтә:

— Ам, бирә чи нуазы, уыдоны къамтә бакодтой, фәлә, бирә чи хәры, уыдоны къамтә дзы куы кәниккой, уәд дзы әппәты фыццаг Басилы къам бакәниккой, цәмәй йә әппындәр макуы-уал райсой, уый тыххәй.

Уыцы ныхәстә фехъусгәйә Мураты 'рвад, бахудызмул уәвгәйә, загъта:

— Уәлләгъи, уыцы Басил цас хәры, уый нә зонын, фәлә ды бирә хәрыс. Дзаг фынгыл фәбадыны фәстә искуыцәй куы 'рбаздәхәм, уәд мыл бустә кәнын байдайыс, хәргә цәуыннә кәныс, зәгъгә.

* * *

Иуәй-иутән сылгоймәгты фыдгой кәнын йеддәмә мацы ратт. Мәнгард әмә сә әнәууәнк хонынц канд хуымәтәг адәм нә, фәлә стыр адәмтәй дәр бирәтә. Ахәм зондыл хәст чи у, уыдон хъуамә макуы рох кәниккой, сә алкәцийы дәр сылгоймаг кәй ныййардта. Иннәмәй та зәрдыл дарын

хъæуы, адамы фылдæр хайæ кæмæн чызджытæ ис, кæмæн хотæ, кæмæн — хæстæджытæ æмæ хиуæттæ. Ома сылгоймаг хæстæджытæ æмæ хиуæттæ.

Иу зондджын лæг афтæ загъта, сылгоймагты фыдгой чи фæкæны, уымæн, дам, йæ цæстыл иу сылгоймаг фæуайы, иу сылгоймагмæ азым фæхæссы. Кæд æцæг афтæ у, уæд, нæлгоймагтæй сылгоймаджы къуыммæ чи хæссы, уыдонæн сæ рæдыд барст æрцæудзæн, уымæн æмæ нæлгоймагты хуызæн сылгоймагтæн дæр иухуызон хорз уæвæн нæй.

* * *

Лæгмартæй æртæйы базыдтой, фæлæ се сбадын кæнын дыу-уайыл у.

* * *

Æнусы æрдæджы бæрц мæ цард æнафæхицæнгæ баст у мыхуыримæ. Уыцы рæстæджы дæргъы бирæ цаутæн уыдтæн æвдисæн. Бирæ зындгонд адæмæй писмотæ истон, фыстон сæм мæхæдæг дæр, фæлæ дзы абон мæ къухмæ цы райсон, ахæмæй, зæгъæн ис, æмæ ницуал ис, афтæмæй та мын уыдон бирæ цыдæртæ радзуриккой.

Бирæ азты размæ рецензи ныффыстон Чеджемты Æхсары чиныгыл, æмæ мыхуыры рацыди газеты. Хуссары йæ Гаглойты Федыр (Гафез) бакаст æмæ дзы йæ зæрдæмæ цы фæцыди, нæ зонын, фæлæ мæ куырда, цæмæй йын уыцы чиныг арвитон.

Гафез мæм цы писмо 'рбарвыста, уый бахъахъхъæнын мæ сæр куы 'рцахстаид, уæд, цы фыста, уый мæхи ныхæстæй дзурыны сæр нæ бахъуыдаид, фæлæ мах стырзæрдæ стæм, цы нæм ис, уый хъахъхъæнын æмæ йын аргъ кæнын нæ зонæм æмæ æрæджиау фæсмон кæнын уымæн райдайæм.

* * *

Мæ бинойнагимæ Венгрийы нæ улæфт уагътам. Балатоны цады былгæрон уыди журналистты сфæлдыстадон хæдзар æмæ уым. Бирæ зæрдылдаринаг фембæлдтытæ нын уыдис, уымæй размæ кæй зыдтам, уыдонимæ дæр, уым кæимæ базонгæ стæм, уыдонимæ дæр, фæлæ уыцы фембæлдтыты хуызæн мæ зæрдæйы рæсугъд мысинагæн баззад хæрзчысыл цау.

Иу ран нæ, бирæ змæлд кæм уыд, ахæм фæндаджы сæрты

бахизын хъуыд æмæ, куыддæр фæндагмæ бахæццæ стæм, афтæ, æппæты разæй цы машинаæ тахт, уый фæурæдта æмæ æнхъæлмæ каст, цалынмæ фæндаджы сæрты бахызтаиккам, уæдмæ. Раз-заг машинæйы шофыры бафæзмыдтой иннæтæ дæр. Мах куыд-дæр фæфале стæм, афтæ утæппæт машинæтæ базмæлыдысты æмæ сæ фæндагыл фæцагайдтой. Цыма дзырд бакодтам, уыйау дыууæйæ дæр шофырты уæздандзинадæй æппæлынмæ фестæм. Нæхиуæттимæ сæ куы абарстам, уæд фысымтæ нæ цæсты кад-джындæрæй разындысты.

Уæвгæ, нæхиуæттæ дæр æмхуызон не сты. Бирæтæ дзы, фи-стæджытæн аргъ кæнын зонынц. Ныр мын шофыртæй исчи фæндаг куы ратты, уæд æдзухдæр мæ зæрдыл æрлæууынц вен-гриаг хæдтулгæскъæрджытæ.

* * *

Фатимæйæн скæсæйнаг æмбисонд æрхастон: «Аходæн дæхæдæг бахæр, сихорæй дæ хæларæн фæхай кæн, æхсæвæр та де знагæн ратт».

Уый бахудт æмæ афтæ:

— Мæнæн знæгтæ нæй!..

* * *

Людвигæй кæй фехъуыстон, уыцы хууджытæй ма.

Иу лæгмæ уыдис фыстæ, хъомтæ æмæ къамбец. Хизынмæ-иу сæ аскъæрдта, къамбецы — хъомтимæ, фысты — хицæнæй, фæлæ-иу къамбец æдзухдæр фыстимæ æрцыди.

Иу изæр лæг йæ усмæ дзуры:

— Шаркъе-ма (гуырdziагау — кæсæн) рахæсс.

— Цы дзы кæныс?

— Нæ къамбецы йæм дзы бакæсын кæнон, кæд, мыййаг, йæхицæн фыс æнхъæл у.

* * *

Лæг куы смæсты ваййы, уæд дзырдтæн сæ карздæр агуры. Йе знагæн цæфæй амæлын æнхъæл нæ ваййы æмæ йæ рæхойы-ны сæр уымæн бахъæуы. Ис ахæм ныхас: «Дымгæ бон кæцырдæм фæ... зын хъæуы, уый нæма зоны, афтæмæй йæм ничи хъусы?!» Уымæн фæлмæндæрæй зæгъæн уыдис: «Дымгæ бон кæцырдæм ату кæнын хъæуы...» æмæ афтæ дарддæр, фæлæ

мæстыгæрмæ уый фаг нæ кæсы. Туйæ м — цъаг тынгдæр æфхæры адæймаджы æмæ мæсты адæмæй, кæд ту дзыхы вæййы, уæддæр йæ дзыхæй ничи суадздзæн. Уымæн фæзæгъынц: «Адæймаг мæсты цы рæстæг вæййы, уыцы уысм æррайæ ницæмæй хицæн кæны».

* * *

Арахъхъ уадзын куы нæ уагътой, уæд уыцы нозт алы хæдзары дæр уыди. Уадзын æй куы райдыдтой, уæд та йын фынгыл ссарæн нал ис. Диссæгтыл дис кæм нал кæнынц, ахæм рæстæг царæм, зæгъгæ, хуымæтæджы нæ загътон.

* * *

«Нарты каджытæ» 1946 азы куы фæзындысты, уæд адæмæн стыр бæрæгбоны хуызæн уыд. Кæд æртæ сырх туманы аргъ уыдысты, уæддæр сæ æлхæдтой. Æлхæдтой æмæ сæ кастысты. Кæсын чи нæ зыдта, уыдон та хъуыстой, кæсын чи зыдта, уыдонмæ. Адæмæн каджытæй æххормаг уыди æмæ уæларвон хойрагæй æфсис нал зыдтой. Нæ фыдæлты ивгъуыд сын сног, æмæ алчидæр тырныдта нæртон адæмы фæзмынмæ, тарсти, сæ кад æмæ намыс сын фæныллæгдæр кæнынæй, сæрыстыр уыдис сæ ныфс æмæ сæ хъаруйæ.

Цыфæндыйæ дæр нæ фыдæлты стырдæр хæзна дунемæ афоныл фæзынди. Сæ фарн нæ туджы ахъардта, не стæг сфидар кæнынæн нын æвдадзы хос басгуыхт. Йæ рæстæджы «Нарты каджытæ» чи бакаст, уыдон иууылдæр сты æцæг ирæттæ, фыдæлты фарн мæрдтæм ауадзын кæй нæ фæнды, намыс йæ тырыса кæмæн у, йæ сæр сæрмæ чи хæссы, ахæм ирæттæ.

Цæмæдæр гæсгæ мæм афтæ кæсы, цыма «Нарты каджытæ» абонмæ куы нæ рацыдаиккой, бæлвырддæр зæгъгæйæ та — абон куы рацыдаиккой, уæд зонды афтæ нæ ахъардтаиккой æмæ нæ адæм разындаиккой бирæ магуырдарæй: удыхъæдæй дæр, фарн æмæ æгъдауæй дæр. Мах рæстæджы ма кæд иронау исчи кæсы, уæд сæ фылдæр хай сты, йæ заманы «Нарты каджытимæ» чи базонгæ, уыдон. Уыцы фæлтары фæстæ чи рахъомыл, уыдон æмæ хистæрты 'хсæн бастдзинад фехæлд. Æрыгæтты 'хсæн хæрзчысыл ис, ирон чиныг чи кæсы, ахæмтæ.

Фынддæс-ссæдз азы размæ дæр ма нæ чингуыты тираж уыд дыууæ-æртæ мины, абон фондзсæдæ экземплярæй уæлæмæ нал

хизы, æмæ уыдон дæр лæууынц чиныгуæйгæнæн дуканиты тæрхæджытыл. Не 'лхæнынц «Нарты кадджытæ» дæр, афтæмæй та цалдæр хуызы рацыдысты. Иронау дæр, уырыссагау дæр. Иу томæй дæр, æртæ томæй дæр, фондз томæй дæр (Гуытъяты Хъазыбег кæй бацæттæ кодта, уыдонæй иу том рацыд хицæн чиныгæй, æртæ томы — «Мах дуджы», фæстаг том та йæ рауадзæгмæ 'нхъæлмæ кæсы), æхсæз томæй дæр (Хæмыцаты Тамарæ æмæ Джыккайты Шамил цы бирæтомон бацæттæ кодтой, уымæн уал боны рухс фæдтой йæ цыппар чиныджы).

* * *

Василий Субботин фыссы: «Огромные, единственные в своем роде мозоли на локтях Бориса Пастернака, его оббитые о письменный стол локти...»

Ахæм мазолтæ æз фæдтон Хъалмыхъхъы адæмон фыссæг Алексей Балакаевы рахиз к'рухы кæстæр æнгуылдзыл. Фысгæ-фыссын гæххæттыл хафгæйæ фæзыны ахæм мазоль. Уæвгæ, мæхи æнгуылдзы дæр уымæ бирæ нал хъæуы. Астæуккаг фæтасæн, иуæй, лæгъз сси, иннæмæй — сырх, афтæмæй дзыхъ-гондæй баззад.

* * *

Мæ зæронд гæххæттытимæ разынд ахæм фыст: «Бесаты Тазейы роман «Тызмæг хæхтæ» (чиныгуадзæн «Ир», 1976 аз) 88-89-æм фæрстыл кæсæм: «Бурдзыхæн зындгонд уыдысты, Созоимæ а изæры хъазтæй цы лæппутæ ацыдысты, уыдон се 'ппæт дæр. Сæ иу уыд Дзугуты Дзайбойы фырт Гагуыдз — хъазаг æмæ фæлмæнзæрдæ лæппу. Атауты хæрæфырт. Аминæт æфсымæрæй райгуырдис, Гагуыдз та — хойæ.

Аминæт Гагуыдзæн афтæ тынг хæстæг кæй æййæфта, уый йын Бурдзых абоны онг нæ зыдта. Абон сæ хъазты иумæ симгæ куы фæдта, уæд ма сæм мæстæй т'æппытæ дæр хаудта. Æрмæст ын æппынфæстаг чидæр йæ хъусы бацагъта, бамбарын ын кодта, уыцы лæппу Аминæтæн йе 'мхæрæфырт кæй у».

Ныронг-иу хо æмæ æфсымæрæй чи райгуырд, уыдон кæрæдзийæн хæрæфырт æмæ мады хо кæнæ мады æфсымæр æййæфтой, æмхæрæфырттæ нæ фæлæ. Æмхæрæфырттыл та-иу цæмæдæр гæсгæ дыууæ хойы цоты нымадтой.

Романы 3-æм фарсыл кæсæм: «Кæцæйдæр мæм хъуысы

фыййауы уадындзы цагъд, хъæдхой йæ бырынкъæй кæмдæр тæрс бæласы фарс хойы».

Фыййауы уадындзы цагъд кæцæй хъуысы, уый бæрæг нæу, уæдæ хъæдхой дæр æбæрæг ран кæмдæр хойы йæ бырынкъæй, уæд æнæмæнг тæрс бæлас кæй хойы, уый цæмæй сбæрæг?»

Æвæццæгæн, чиныг куы бакастæн, уый фæстæ фыст æрцыдысты ацы рæнхъытæ. Цы зæгъæн ис, абоны цæстæй сæм акæсгæйæ?

Ис ахæм æмбарынад, уырыссагау æй хонынц «авторская глухота». Уый къæппæджы бахауынц стыр фысджытæ дæр. Лермонтов фыста:

*И Терек, прыгая, как львица
С косматой гривой на хребте...*

Зындгонд куыд у, афтæмæй сыл домбайæн барц нæ ваййы. Барц ваййы нæл домбайæн, стæй йе рагъыл нæ, фæлæ — йæ бæрзæйыл.

Мæнмæ гæсгæ, Тазе, хо æмæ æфсымæрæй чи райгуырдыдон æмхæрафырттæ кæй рахуыдта, уый дæр ахæм рæдыдыл банымаинаг у. Фæлæ кæмдæр хъæдхой тæрс бæлас кæй хойы, уым фыссæджы хуызæн азымы бадаринаг уыд редактор дæр. Редактор ахæм аиппытæ куы нæ уына, уæд йæ сæр уыйас æхсызгон ницæмæн хъæуы.

* * *

Дзидзойты Валерийы чызджы чындзæхсæвы ресторан «Владикавказ»-ы бадтыстæм. Фынгтæ бирæ уыдысты. Мах кæм бадтыстæм, уыцы фынгæн хистæр уыди «Стыр ныхас»-ы сæрдар Гиоты Михал. Цал сидты фæкодтаид, Хуыцау йæ зонæг, фæлæ иуафон, дæле чи бадт, уыдон æнæдзургæйæ фестадисты æмæ æвиппайды фæцыдæр сты. Бадты адæмæн сæ сæ фылдæр зонгæ дæр нæ бакодтой, уыдонимæ Ходы Камал дæр. Фынджы дæллаг фарс афтидæй куы ауыдта, уæд Михалы фæрсы:

— Цы адæм систад, уыдон сæхи искæмæй ракуырджой?

Михал, фынгыл йæ цæст ахæсгæйæ, дзуапп радта:

— Уыдон адæм не сты, уыдон хъæздыджытæ сты!..

* * *

Уæрæсейы Федерацийы адæмон артист Сланты Къоста хъæлдзæг адæймаг уыд. «Рæстдзинад»-ы ма куы куыстон, уæд

арæх æмбæлдыстæм. Уырымты Петя дæр уым куыста. Къоста-иу куы фæзынд, уæд-иу ыл иууылдæр бацин кодтам æмæ-иу, кæмæ 'рбацыд, уый уаты амбырд стæм. Дзæбæх æй нал хъуыды кæнын, фæлæ цыма уæд редакцийы кусджытæ иугай-дыгай ма кусæн уатмæ æмбырд кæнын райдыдтой, афтæ мæм кæсы. Петяйы куы ауыдта, уæд ыл Къоста бацин кодта. Хæстæгдæр æм бацыд æмæ йын уыцы æнæхудгæйæ афтæ:

— Уæллæй, Петка, бынмæ дæм куы ныккæсын, уæд мæ сæр разилы...

Афтæмæй йæхæдæг Петяйæ зына-нæзына бæрзонддæр йеддæмæ нæ уыди.

* * *

Мæ хæлар Петя мын дзырдта. Сæ хъæуы уыдис иу уæдæгонд. Йæ ном дæр мын загъта, фæлæ мæ ферох. Иу сылгоймаг йæ зæрдæмæ цыд, фæлæ йын йæ фæнд бамбарын кæныны фадат никуы фæци. Иуахæмы йыл кæмдæр быдыры сæмбæлд, йæ бæхæй æрхызт æмæ йын йæ зæрдæйыуаг райхалынвæнд скодта. Сылгоймаг æй куы бамбæрста, уæд афтæ смæсты, æмæ мидæгæй цæхæртæ калдта, фæлæ дзургæ ницы скодта. Уый лæджы разæнгарддзинадыл бафтыдта æмæ йæ хъуыды æргомæй загъта. Сылгоймаг уый куы фехъуыста, уæд ын йæ уадул ныггæрах ласта.

Лæг уый æнхъæл нæ уыд æмæ, цы акодтаид, уый нал зыдта. Æрмæст ма йæ бон зæгъын баци:

— Цæй, дигорæ нæбал ан?!

* * *

Зарæгæн, æвæдза, стыр тых ис. Уæлдай нæу — фæнды хъæбатыры зарæг уæд, фæнды худинаджы — мæлын нæ комы.

Æнусæй фылдæр кæуыл цæуы, ахæм зарæгæй ма мæм æрхæццæ æрмæстдæр дыууæ рæнхъы, фæлæ абон дæр сæ куыст кæнынц, худинаджы гакк æвæрынц, æгъдауы сæрты чи ахызт, ирон сылгоймаджы кадыл къæм кæй аххосæй абадт, уыцы чызгусыл:

Балоты Додæ куывды фæцæуы йæ адæмимæ.

Дыгуылты Кало чындзы фæцæуы йæ авдæнимæ!

* * *

Кокайты Тотрадз мæ гуырæн бон цæмæй базыдта, уымæй йæ нæ бафарстон, фæлæ, уыцы бон кустæ кæй кодтон, уый мæ машинкæйы хъæрæй бæрæг уыд, уымæн æмæ йæ уынæр тыргъмæ дæр хъуысти. Тотрадзимæ та нæ кусæн уæттæ, зæгъæн ис, æмæ ныхæй-ныхмæ сты. Иу заман Тотрадз мæ къæсæрыл алæууыд, салам мын радта æмæ гæххæтты сыф мæ разы авæрдта. Уыдис азы ахæм фыст:

Дзасохты Музаферæн

*Вæййы лæгау лæг алкæд лæг,
Нæ бады иу уысм дæр æгуыстæй:
Кæны йæ гуырæн бон бæрæг
Фæллойдон æнтыстæй!*

Бынай дзы йæ къухæвæрд æмæ, цыппаррæнхъон кæд фыст арцыд, уый: «2008 азы тъæнджы мæйы 10-æм бон».

* * *

Ацы фыст дæр мæ зæронд гæххæттытимæ разынд: «Фашисты ныхмæ тохы фæмардуæвæг алы советон адæймаджы ном дæр иу минут хъусæй лæууынай куы ссариккам, уæд æнæдзургæйæ лæууын бахъæуид 38 азы».

Газетæй йæ рафыстон, фæлæ кæцы газетæй æмæ кæд, уый, хъыгагæн, нæ фæнысан кодтон.

* * *

Тæрхъус, дам, хъæды талынджы фæцæйцыд æмæ йæ фындзыл цыдæр æвзæр тæф ауад. Æргуыбыр кодта, тæф кæцæй калд, уый йе 'взагæй асдæрдта, æмæ бирæггы æддæмæппарæн разынд.

— Хорз, æмæ йæ æвзагæй фæдтон, æндæр ыл мæ къахæй нæ ныллæууыдаин, — йæхицæн йæхицæй æппæлæгау загъта тæрхъус.

* * *

«Рæстдзинад»-ы диссаджы хорз адæм куыста. Хорз адæм уыдысты не 'хсæнадон уацхæсджытæ дæр. Искуы-иутæй фæстæмæ. Искуы-иутæй фæстæмæ уымæн зæгъын, æмæ дзы уацхæссæджы ном æгадгæнджытæ дæр уыдис.

Иу нæм арæх фыста Уæлладжырырдыгæй. Иу канæ нæм-иу

иннæ хабары тыххæй фехъусын кодта. Редакцийы-иу ын йæ нымæцтæ æмæ мыггæгтæй уацхъуыд сарæзтой. Ахæм адæмы дæр не 'ххуысгæнджытыл нымадтам æмæ сæм уарзон цæстæй кастыстæм, фæлæ ацы уæлладжыроны махæн æххуыс кæныны мæт уыйас нæ уыд. Иуахæмы та, йæ уацхъуыд куы рацыд, уæд æй йæ зонгæтæй кæмæндæр аппæлыд, иу гуляшваг та акуыстон, зæгъгæ. Уыцы ныхæстæ редакцимæ куы 'рбайхъуыстысты, уæд æм иууылдæр уазал цæстæй акастысты. Фыццаджы зæрдæ йæм нал дарæм, уый куы бамбæрста, уæд нæ йæхи дæрдты ласын райдыдта.

Искуы-иу хатт ма йыл абон дæр амбæлын æмæ йын, салам дæр нæма раттын, афтæ йæ ныхæстæ ма хъусты ныззæлант кæнынц: «Иу гуляшваг та акуыстон!»

* * *

Малиты Васо æмæ Брытъиаты Аслæнбег цæуылдæр фæбыцæу сты. Васо хъæлдзæггомау уыд, æмæ йын афтæ:

— Кæимæ дзурыс, уый æмбарыс?

— Кæимæ? — бафарста Аслæнбег æмæ йæхæдæг йæхицæн дзуапп радта: — Малиты Васоимæ, æндæр кæимæ?

— Æмæ æз немыцагау дзургæ кæй кæнын, итайлагау та — заргæ, уый зоныс?

Аслæнбег цы дзуапп радтаид, уый нæ зыдта, æмæ ма йын йæ уавæр æз ноджы фæкарздæр кодтон:

— Васо канд дзургæ æмæ заргæ нæ кæны, фæлæ ма фысгæ дæр. Уый дæр дыууæ 'взагыл: иронау æмæ дыгуронау.

* * *

Дукани «Солнечный»-йы дуармæ бадти иу-æртындæсдзыд лæппу. Йе 'фцæгыл хъæбæр гæххæттыл уыд ахæм фыст: «Цæмæй уæ бон у, уымæй баххуыс кæнут къуыттыйæн». Камал йæ рæзты фæцæйцыд. Лæппуйы риуыл цы фыст уыд, уый куы ауыдта, уæд, йæ цыд нæ бауромгæйæ, йæхицæн дзурæгау загъта: «Мæнмæ доллæртæ йеддæмæ сомтæ нæй».

Лæппу уый айхъуыста, цы! — йæ бынатæй фæгæпп ласта, Камалы фæсте асырдта æмæ йæм дзуры: «Æри доллæртæ дæр!»

* * *

Байроны «Дон Жуаны» ис ахæм рæнхъ: «Никто в стихах супружеское счастье не поет». Петрарка Лаурæйы куы ракуыр-

таид, уæд, дам, сонеттæ ныфффыссын йæ бон нал бауыдаид.

Уыцы ныхæстæ нæ поэтгæй иу кæнæ кæсгæ нæ бакодта, кæнæ та сæ ницæмæ 'рдардта æмæ йæ усыл сонеттæ фыссынмæ февнæлдта. Ноджы ма йын дыккаг ус дæр куы нæ уыдаид! Уыцы сонеттæ цас тыхджын æнкъарæнтæ æвдыстайккой, уый рагацау дæр бæрæг уыд, фæлæ сæ нæ поэт уæддæр фыста æмæ фыста. Хъайтыхъты Георæй та ахæмтæ нæ ирвæзтысты æмæ йын эпиграммæйæ дзуапп радта:

Дзæнæтхан мæм арæх æруайы мæ фыны,

Фæзæгъы мын афтæ: дæ къух-ма мæм ратт...

Дзæнæтхан — мæ фарсмæ, Дзæнæтхан — мæ ...ыны,

Дзæнæтхан — мæ уæлæ, кæны мыл бæхбадт!

* * *

— Тæвд кæнын, тæвд! — хъаст кодта иу иннæмæн.

— Æмæ узал куы кæнис, уæд хуыздæр уайд?!

* * *

Дæуæн æвзæр сыхæгтæ нукуы уыд, æвзæр сыхаг дæ сыхæгтæн вæййы!..

* * *

Бæрзонд бынаты дæ чи сæвæрдта, уый мæнмæ ныллæг æвæрд у.

* * *

Джемал дæр мæ хуызæн кафын нæ зоны, фæлæ йыл нæ сæтты. Йе 'нæсæттондзинад та рабæрæг вæййы, кафынмæ куы рахизы, уæд. Кафынмæ та йæ сразæнгард кæны «Ханты цагъд». Хъæлдзæгдзинады куы вæййæм, уæд йæ уарзон цагъд айхъусæд, æндæр ын кафынмæ æнарахизгæ нæ вæййы. Уымæ йæ кафæг æмбалы сæр нукуы фæхъæуы. Йæ алыварс чи вæййы, уыдонæй цыма никæйуал фæуыны, уый хуызæн йæ кафыны куыст фæкæны.

Иуахæмы та цыдæр хъæлдзæгдзинады бахаудыстæм. Кæд ма исты зонын, уæд, Моргуаты Барис экономикон наукæты докторы диссертаци бахъахъхъæныны фæдыл куывд куы скодта, уæд уыди. «Ханты цагъд»-ы мелоди куы райхъуыст, уæд Джемал фынгæй сыстад, кафæн фæзмæ рацыд æмæ та йæ мондæгтæ уадзынмæ бавнæлдта. Фынгмæ куы 'рбаздæхт, уæд дзы раппæлдытæн:

— Амбылдтай. Кафын чи нæ зоны, уыдонæй се 'ппæтæй хуыздæр кафыс!

* * *

Зарыхæуккаг Гочи фыццаг хатт Калакмæ куы ныццыди, уæд горæты стыр уынджы алы æмбæлæгæн дæр салам лæвардта:

— Акет икит гамарджобат! Акет икит гамарджобат! — ома иуæрдæм дæр салам, иннæрдæм дæр — салам.

* * *

Хъусы нуазæн цы кæстæрæн авæрдтой, уый æгæр бирæ куы дзырдта, уæд ын хистæр бауайдзæф кодта:

— Æз дæм хъусы нуазæн авæрдтон, æвзаджы нуазæн нæ фæлæ!..

* * *

Абайты Вассойы бинойнаг Ксения куы амард, уæд Вассойы зæрдæмæ рухсы цыртт никацæйуал калд. Йæхимæ хъусыныл фæци, йæ хъуыры хойраг нал цыд. Мæскуыйы цæрæг ирон фæсивæд æй нæ рох кодтой. Сæ цæст æм дардтой, зылдысты йæм, фæлæ, йæ дзыхмæ хæринаг кæй нал иста, уый сæ сагъæсы æфтыдта.

Иу бон, лæппутæй радгæс чи уыд, уый йемæ Хъайтыхъты Азæмæты таурæгъты чиныг æрбахаста æмæ дзы Вассойæн раппæлыд, бакастæн, дам, æй æмæ мæ зæрдæмæ фæцыд. Вассо, æвæццæгæн, уымæй размæ дæр зонгæ уыд Азæмæты сфæлдыстадимæ æмæ йæ уазæгмæ æрхатыд, дæ зæрдæмæ тынгдæр цы таурæгъ фæцыд, уый-ма мын бакæс, зæгъгæ. Лæппу йын кæсын райдыдта «Дзæхы фæстаг балц». Ахуыргонды таурæгъы хабæрттæ сæ фæдыл афтæ асайдтой, æмæ дзы йæ зын уавæр иуцасдæр рохгæнгæ цыд. Уацмыс кæронмæ каст куы фæци, уæд Вассойы цæсгом дзæвгар фæрухсдæр. Цалдæр бонæ аххормаг фæуыны фæстæ хæринаг бахæрыныл сразы. Бонæй-бонмæ йæ чемы цæуын райдыдта æмæ ма цалдæр азы фæцард.

* * *

Æвзæр арахъхъæй хорз срасыг уæвæн ис, хорз арахъхъæй та æвзæр фæрасыг уæвæн.

* * *

Хуыгаты Сергей, Ходы Камал, Кокайты Тотрадз, æз æмæ ма ноджыдæр чидæртæ фынджы уæлхъус бадтыстæм. Минас кæнынæй дарддæр, кæй зæгъын æй хъæуы, ныхас дæр кодтам. Иуахæмы Сергей цыдæр рацæйдзуринаг уыд æмæ йæ ныхас райдыдта ахæм ныхæстæй:

— Уæлæ ма профцæдисты хæдзары куы куыстам...

Дарддæр цы зæгъдзæн, уымæ дæр нал банхъæлмæ кастæн, æмæ йæ афарстон:

— Æмæ уым куыстат?

Уый мæм æнахуыр каст æрбакодта, куы йæ зоныс, уæд ма ма цæмæн фæрсыс, зæгъгæ.

Рауагъдад уым кæй уыд, уый та куыnnæ зыдтон, фæлæ та йæ уæддæр ногæй бафарстон:

— Æцæгæй дæ фæрсын, уæле ма куы уыдыстут, уæд уым куыстат?

— Куыстам!

— Уæдæ ам цæуыnnæ кусут?..

* * *

Хуссар Ирыстонмæ фæцæйцыдыстæм. Цæмæдæр гæсгæ кæсæджы кой рауад. Æз, æрмæстдæр балер кæсаг кæм цæры, ахæм суадæтты цур схъомыл дæн æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, нæ дæтты хуызæн æппæлыдтæн, цы кæсæгтæ дзы цæры, уыдонæй дæр. Нæ ма фæрох, кæсæджы фыд сæры магъзы куыстæн куыд æххуыс у, уый зæгъын дæр. Уæд дын не 'мбæлттæй иу афтæ куы фæкæнид:

— Уæдæ æз, куы райгуырдтæн, уæдæй нырмæ кæсаг иу хатт дæр нæма бахордтон.

— Æмæ дыл бæрæг у, — алхыскъ æй кодтон æз, фæлæ уый йæхи састы бынаты æвæрын нæ бауагъта:

— Уагæры ма кæсаг куы хордтаин...

* * *

Мæ хъæуккаг Цомайты Барис хъазæн ныхасгæнаг у. Æрæджы Бæрæгъуыны уыдтæн æмæ мын дзы иу хабар ахæм радзырдтой...

Цæвиттон, Барис йæ сыхагыл нымæтын ехсæй æрцæуыnnæнд скодта æмæ йын иу бон афтæ:

— Уæ мыггагыл-ма мæ ныфффысс...

— Æмæ дæхи мыггагыл нал æрвæссыс? — цымыдисхуызæй йæ бафарста сыхаг.

— Мæхи мыггагæй ницæмæй хъаст кæнын, фæлæ мæ сымах мæт и. Уадз æмæ уæм адæмы хуызæн лæг иу уæддæр уа...

* * *

Ирон æвзаджы тыххæй та нæм æмбырд уыди. Къамисы уæнгтæй иу сыстад æмæ дзуры:

— Уæрæсе зын раны куы бахауы, уæд чысылнымæц адæмтæм æххуымæ фæдзуры. Афтæ уыди Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæджы: æмбырд сарæзтой Цæгат Кавказы адæмтæн æмæ сæм фæсидтысты фашистты ныхмæ тохмæ. Зын уавæрæй фæрвæзти, зæгъгæ, уæд сæ чысылнымæц адæм æрбайрох вæййынц, иу мæтгæнæг сыл нал вæййы. Мæнæ та ныр дæр, йæ къахыл куы слæууыд...

Фæстæдæр, мæнмæ ныхасы бар куы 'рхауд, уæд мæ разæй дзурагимæ кæмдæрты не сразы дæн:

— Нæ зонын, Уæрæсе йæ кæцы къахыл слæууыд, уый...

— Йе сæфты къахыл, — мæ ныхас мын æрдæгыл фескъуыд-та Мæхæмæтты Ахуырбег.

* * *

Гæртамхортæ дæр алыхуызæттæ сты. Иутæн дзы бафсис æппындæр ницæмæй ис, иннæты æхсæн та, бæрц чи зоны, ахæмтæ дæр разыны...

Йæхи рæстдзинады сæрыл хъазуатон тохгæнæг чи хуыдта, уый стыр бынатмæ бахауыныл къаддæр тохгæнæг нæ уыд æмæ хаугæ дæр бакодта. Бæрзонд къæлæтджынмæ фæндагыл цæуын тынг зын уыд, фæлæ йæ хорздзинæдтæй пайда кæныны ницæвæр зындзинадыл сæмбæлд æмæ дыууæ къухæй ссивынмæ фæци. Гæртæмттæ иста æмæ иста. Æрмæст гæртамдæтджытæй иу йæ зæрдæхудты бацыд: кæд æмæ йын гæртам æрбахаста фæндзгай тумантæ. Æнæхъæн чырынгонд йæ тæккæ дзагæй. Хицау фæтарст, кæд ам мæ бон цæрын нал у, зæгъгæ, æндæр искуыдæм йæхи рарæвдз кодта æмæ дзы хатыр курынмæ æрбацыд. Ома, хорздзинад мын ракодтай, фæлæ дын дзуапп раттын нæ бафарæзтон æмæ зонгæйæ фæуæд, зæгъгæ. Фæлæ чырынгонд куы байгом кодта æмæ йæм фæндзгай туманты тыхтæттæ

куы разындысты, уæд йæ тасæй иуцасдæр ахауд, фæлæ йæ мастыл бафтыд:

— Мæгуыргур зылдтæ æви уыцы лыстæг æхцатæ кæм æрæмбырд кодтай? Цæугæ æмæ сæ ставддæртæй баив, стæй сын ардæм æнарбахæстæ нæ уыди? Куыстмæ æрбацауæны дæм милицæ куы баджигул кодтаиккой, уæд мæн дæр нæ сæфтай æмæ дæхи дæр?! Ацу æмæ сæ ставд æхцатæй баив, стæй сæ нæ хæдзармæ бахæсс!..

«Ахæм-ма дзы гæбæр адæймаг уыдзæн! — йæхинымæр хъуыдытæ кодта гæртамæрбахæссæг. — Лыстæг æхца дæр йæ хъуырынал цæуы, суанг бирæ куы уой, уæд дæр. Мæ хæдзары къултæ æрдæгамадæй ныууагътон, мæ фæстаг капеччытæ йын йæ фыццаг скодтон æмæ ма дзы хъæстагæй дæр баззадтæн! Уый æмæ дын Бимбаса. Мæ хæдзар кæм æрæвæрдтон, уыцы зæххы хай мын уый радта. Гæртам цастæ фæдæттынц, уымæй мæхицæй фендджындæры бафарстон, æмæ мын цас загъта, уый бæрц бахастон. Бимбаса сæ куы 'рнымадта, уæд мын сæ цыппæрæм хай фæстæмæ раздæхта, æгæр бирæ, дам, сты.

Куыд ын хъуамæ фæрох кæнон йæ хорздзинад, мæ хæдзары къултæ æрдæгмæ уыцы 'хцаты фæрцы куы самадтон, уæд?! Æрдæбон кæмæ уыдтæн, уый дæр гæртамисæг æмæ Бимбаса дæр. Æмæ, дам, бирæгътæ иууылдæр къуыбырхъустæ сты...»

* * *

Ацы хабар мын Бицъоты Аня дзырдта. Хæсты рæстæджы, дам, нæ хъæуы сырхæфсæддонтæ цалдæр боны фæсты. Иу фæссихор, дам, нæм салдат æрбатахт æмæ ме 'фсинмæ дзуры:

— Бабуся, дайте воды напиться...

Ме 'фсин Бабуца хуынди æмæ йæ ном куы айхъуыста, уæд мæм дзуры:

— Мæ ном та мын цæмæй зоны, фыццаг хатт мæ куы уыны, уæд?

* * *

Хуымæллæджы йæ рæстæджы тыхджын адæмон театр уыди. Йæ кой йын фыццаг хатт Галазты Юрийæ фехъуыстон. Уый кæд æмæ кæд уыди! Цыппæрдæс æмæ дыууиссæдз азы размæ. Педагогон институтмæ куы бацыдтæн, уæд институты фæстаг курсы чи ахуыр кодта, ахæм цыппар лæппуимæ иу уаты

æрцардтæн. Иууылдæр, кæй зæгъын æй хъæуы, мæнæй хистæр уыдысты. Уыдис дзы, мæнæй бирæ хистæр чи уыди, ахæм дæр — Цæголты Али, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты архайæг. Иууылдæр — математиктæ, иууылдæр диссаджы зæрдæхæлар лæппутæ. Æртыккаг уыдис Гайттаты Амырхан, уый дæр иннæты хуызæн — уæздан, хæдæфсарм лæппу. Цыппæрæмæй уый зæгъын мæ бон нæу, уымæн æмæ схъæларæзт уыд, бæрзондæй ныллæгмæ чи фæкæсы, ахæмы мын мæ зæрдыл лæууын кодта. Раст зæгъын хъæуы, ахуырмæ тынг рæвдз уыд, каст дæр цыма сырх дипломимæ фæци, афтæ мæм кæсы. Ахуыры фæстæ рухсады министрады инспекторæй дæр акуыста, фæлæ, уый фæстæ цы фæци, уымæн ницуал базыдтон, йæ кой дæр ын никуал никæмæй фехъуыстон. Диссаг цы у, йæ ном æмæ йын йæ мынгаг нал хъуыды кæнын, афтæмæй æнæхъæн афæдз иумæ фæцардыстæм. Чи зоны, йæ ном бахъуыды кæныны аккаг кæй нæ уыд, уый тыххæй мæ фæрох.

О, æмæ ныхас Хуымæллæджы адæмон театры тыххæй рацыд. Юри йын йæ хабæрттæ хорз кæй зыдта, уым диссагæй ницы уыд: йæхæдæг дзы сæйраг архайджытæй иу уыд. Афтæ хорз, дам-иу хъазыдысты, æмæ-иу, зæрдæриссæн нывтæ æвдыст кæм цыд, уым адæмæй бирæтæ сæ цæссыг уромын нæ фæрæзтой.

Уыцы изæр дæр, æвæццæгæн, ахæм спектакль æвдыстой. Иу лæппуйы фарсмæ цы сылгоймæгтæ бадт, уыдонæн сæ цæссыг калд. Уый уынгæйæ сыл лæппу сбустæгæнæгау кодта: «Æз мæ ныййарæг мады мардыл дæр не скæудзынæн!»

Уыцы ныхас куыддæртæй Мырзабегмæ бахæццæ, æмæ, дам, «хъæбатыр» лæппуйыл куы амбæлд, уæд ын адæмы 'хсæн, цы хъуыди, уый загъта: «Дæ хуызæн чи ныййардта, ууыл æгасæй кæуын хъæуы, мардæй нæ фæлæ!»

* * *

Иу чындзæхсæвы фынгыл Дыгургомæй цалдæр лæппуимæ бадт фæдæн æмæ цыдæр æгъдауæй Бадыхъæуы кой рауад. Мæ фыды райгуырæн хъæуы ном куы айхъуыстон, уæд ныхасгæнджытæм ме 'ргом раздæхтон, уымæн æмæ, махæдæг кæд Бæрæгъуыны райгуырдатæн æмæ мæ царды хуыздæр бонтæ быдираг хъæуы арвыстон, уæддæр мын хæхтæ дæр зынаргъ сты, хохы та мын Бадыхъæуæй адджындæр нæй. Бад кæм ис,

уый бирæтæ зонгæ дæр нæ кæнынц. Йæ номы æмбис кæд «хъæу» у, уæддæр дзы хъæуы хуызæнæй ницуал ис. Уæвгæ та æрәнцади, Мызурыбыны астæуты Æрыдоньдоны рахиз фарс комы цыппар километры бæрц куы суайай, уæд уым. Раздæр диссаджы картоф æмæ æндæр халсартæ æмæ хортæ кæм зад, уыцы зæххытæ сзæрæстон сты, хъæд фæхстæй дæлæмæ-дæлæмæ фæцыд æмæ ма йæ быны суанг фæндæгты дæр фæкодта. Дзасохты Артъемы зындгонд дыргъдон дæр схъæддаг. Иудзырдæй, Бад, хъæуæй хъæууатмæ цы фæндæгтæ ис, уыдонæй алкæуыл дæр ацыд...

Ныхас дардыл ацæуы, фæлæ, цæмæй райдыдтон, уымæ рахизæм. Цæвиттон, ма ног зонгæтæ Бадыхъæуы кой кæнгæйæ радзырдтой, уæды онг кæй никуыма фехъуыстон, ахæм хабæртæ. Фæтцæртæ, Хъыбызтæ, Къубалтæ æмæ, дам, Сечъынатæ æрвад-æфсымæртæ сты æмæ, дам, иууылдæр рацыдысты Бадыхъæуæй.

* * *

Бигъаты Сослæнбеджы хъæбатырдзинады кой мах рæстæгмæ дæр æрхæццæ. Бæтæхъойыхъæуккагæй ахæм ныхас фехъуыстон: «Сослæнбегæн йе знæгтæ йæ нымæтæй дæр тæрсгæ кодтой». Æмæ уымæн цæвиттонтæ дæр æрхаста. Мæнæ уыдонæй иу.

Хъæды уыди, цуанæттæ-иу сæхи кæм баууон кодтой, ахæм хæдзаргонд. Иу бон мæхъхъæлон цуанæттæ уырдаæм бафтыдысты æмæ сæ зæрды уыди уым баулафын. Сæ кæстæры рарвыстой, исчи дзы ис æви нæй, уый базоныны тыххæй.

Лæппу уайтагъд фæстæмæ удаистæй фæзынд æмæ лæфлафгæнгæ фехъусын кодта:

— Сослæнбег уым ис, йæ нымæт дуарыл ауыгъд...

Цуанæттæ сæ бæхтыл абадтысты æмæ сæхирдæм фæцагайдтой.

Йæ мад, дам-иу ын афтæ загъта: «Сослæнбег, знæгтæ дын бирæ ис æмæ иунæгæй ма цу». — «Нана, — загъта йын иуахæм заман Сослæнбег, — тар хъæды дæр сæ нæ тæрсын, стæй тыгъд быдыры дæр. Цыппар къулы астæу ма ма 'рцахстæуæд, æндæр мын иу знаг дæр ницы кæндзæн!»

Адæймаг цæмæй фæтæрсы, арæх ыл уый æрцæуы. Сослæнбеджы дæр йæ фыдгултæ цыппар къулы астæу æрцахстой. «Æрцахстой», зæгъгæ — йæ хæдзармæ æнафоны фæзындыс-

ты. Йæ уаты дуар ын бахостой. Бакодта сын æй. Йæ дзаумæттæ кæнынмæ куыд фæздæхт, афтæ йæ дамбацайæ фехстой. Мæлæт-дзаг цæф фæци, фæлæ ма уæддæр йæ марæджы ныххурх кæнын йæ бон баци.

* * *

Тыджыты Юрий-иу йæ астæуы рыстæй куы хъаст кодта, уæд мæм-иу цæмæдæр гæстæ нæ хъардта. Суанг ма мын-иу худæджы хос дæр фæци. Цæмæй мæм йæ уавæр иучысыл уæддæр бахъара, уый тыххæй-иу арæх афтæ загъта: «Йерын пърошто мæ цинтæ афтæ тынг риссынч æмæ исчи дзæхмæ сызгъæрин цом куы 'рæппарид, уæд æдз уымæ не 'ргуыбыр кæнин!»

Худгæ дæр ыл-иу, ацы ныхæстæ куы загъта, уæд кодтон. Худгæ йыл кæнын, уый куы бамбæрста, уæд сæ цыма арæхдæр дзурын райдыдта, афтæ мæм-иу каст.

Худаджы хал хауаг у, зæгъгæ, хуымæтæджы нæ фæзæгъынц. Ныр мæхи астæу афтæ риссын райдыдта, æмæ сызгъæрин сом нæ, фæлæ сызгъæрин туманмæ дæр кæд æргуыбыр кæнин, уæддæр — зынай.

* * *

Владимир Пальчиковимæ институты иу рæстæджы æмæ иу факультеты ахуыр кодтам. Хорз лæппу у. Кæд ма, дæс æмæ æртиссæдз азæй фылдæр кæуыл рацыд, уый лæппу рахонæн ис, уæд. Мæнæн ис, æвæццæгæн, уымæн æмæ мæ карæнтæй иу иннæмæ зæронд нæ кæсы, стæй дзы ахæм йæхи хонгæ дæр ничи кæны.

Ирон адæмы бирæ кæй уарзы, уый ма хæрзæрæджы иу хатт равдыста. Гуырдыз Хуссар Ирыстонмæ куы 'рбалæбурдтой, уыцы рæстæг мæм телефонæй сдзырдта æмæ стыр хъыгзæрдæйæ дзырдта нæ адæмы хуссайраг хайы уавæры тыххæй. Уæлдай тынгдæр мæм бахъардтой, хæстон лæджы ардбахæрдау цы ныхæстæ загъта, уыдон: «Куы амæлон, уæд-иу мæ ироныл нымайут!»

Институты тынг балымæн стæм. Ныр кæд арæх нал æмбæлæм, уæддæр нæ хæлардзинад нæ фæлæмæгъдæр. Иу заман сфæлдыстадон хæдзар «Коктебель»-ы сæмбæлдыстæм. Уым нæм фæзынд чиныг рауадзыны хъуыды дæр.

Пальчиковы зæрды æрæфтыд ирон поэтты æмдзæвгæтæ уырыссаг æвзагмæ ратæлмац кæнын. Хорз мæм фæкаст йæ

хъуыды æмæ, куы ссыдтæн, уæд æй рауагъдады разамонджытæн бамбарын кодтон. Разыйы дзуапп мын куы радтой, уæд Пальчиков чиныгыл кусын райдыдта. Цыбыр рæстæгмæ «Нартское яблоко» (ахæм сæргондимæ рацыд æмбырдгонд) мыхуыры фæзынд. Бацыдысты йæм Малиты Васойы, Ходы Камалы, Хуыгаты Сергейы, Хъодзаты Æхсары æмæ ацы рæнхъытæ фыссæджы æмдзæвгæтæ.

Куы зæгъын, Володя бирæ уарзы ирон адæмы, уарзы нын не 'взаг. Иу рæстæджы тынг тыхсти, Абайты Вассойы «Историон-этимологон дзырдует»-ы томтæ йæм се 'ппæт кæй нæ уыдысты, ууыл æмæ йын, цы чингуытæ нæ фаг кодта, уыдон куы арвыстон, уæд мæ хуымæтæджы бузныг фæци.

Володя махæй сæрæндæр разынд. Институты балымæн йæхи хуызæн уæздан æмæ хæдæфсарм чызг Рудакова Любаимæ. Уыцы лымæндзинад уарзондзинадмæ рахызт æмæ, ахуыр ма кодтой, афтæмæй сæ цард баиу кодтой. Кусынмæ дæр иу ранмæ ацыдысты — Омскмæ.

Володя иронау дæр, — бынтон хорз нæ, — фæлæ зоны. Мæскуыйы кусын куы райдыдта, уæддæр дзы ирон æвзаг нæ ферох, ахуыр æй кодта дзырдуеттæм гæсгæ. Вассойы чингуытæ дæр ын уырдаæм арвыстон. Любаейы та иронау ахуыр кæнын нæ хъуыди, уымæн æмæ Æрыдоны схъомыл æмæ æвзаг чысылæй фæстæмæ зыдта.

Фæстæдæр мын Володя дзырдта, Сыбыры, дам-иу нæм Любаимæ исты сусæг ныхасаг куы уыди, уæд, дам-иу, иронау дзырдтам. Уыцы ныхæстæ хъусын мын æхсызгон куыннæ уыди, фæлæ мæм сагъæссаг хъуыдытæ дæр сæвзæрын кодтой. Тæрсын, тагъд нæ горæт дæр сыбираг горæты хуызæн куы суа æмæ дзы сусæгæй дзурын кæй æмбæлы, уыцы ныхæстæ, уæддæр сæ ничи бамбардзæн, зæгъгæ, иронау хъæрæй дзурæн куы уа.

* * *

Лæг фæрынчын æмæ цалдæр мæйы фæхуыссыд. Фæстинонæй йæ бинойнагимæ дохтырмæ фæцæйцыдысты, æмæ сæ размæ сæ дыууæ сыхаджы фесты. Кæрæдзийæн салам радтой, æмæ дзы алчи йæ фæндагыл ацыди. «Темырболатæн дæр йæ пловытæф цæуы!» Иу лæг иннамæн уыцы ныхæстæ куы дзырдта, уæд æнхъæл уыд, лæг æмæ йæ ус нæ фехъусдзысты, зæгъгæ, фæлæ йæ фехъуыстой.

Рацәй-рабон, әмә, пловы тәф йә фындзыл әгәр раджы кәмән ауад, уый әваст әрбарынчын әмә Темырболаты разәй йе 'нусон фәндагыл ацыз.

Ацы хабар мын мә зәрдыл әндәр цау әрләууын кодта.

Зианәй чи рацәйцыд, уыдоныл амбәлдысты уырдәм цәуджытә.

— Зианы ахастой, кәдәм ма цәут?

— Әмә плов дәр ахастой? — фәрәвдз и байрәджыгән-джыты кәйныхдәр.

Фәстәдәр мә хъусыл әрцыд, пловы кой чи скодта, уый, дам, зианмә фәндагыл машинайы бынмә бахауд әмә әртык-каг бон плов кәнын йәхицән дәр бахъуыд.

Уымән фәзәгъынц: «Стыр ныхас хәдбыны дәр нә фидауы!»

* * *

Хъайтыхъты Георы хабәрттә мын конд кәд фәуыдзысты! Ахәм цыппаррәнхъон дәр-иу арәх дзырдта. Цыма мыхуыры никуы уыд, афтә мәм кәсы:

— *Исахъ кәд вәййы сахъ?*

— *Куы нынцъухы арахъх.*

— *Кәд нал фәкәсы коммә?*

— *Куы сфәлдәхы уәлгоммә.*

* * *

Игоры проспекты нозтджынай фендәуыд әмә йә рәзты цәуджытәй иу афтә фәкодта:

— Поэттә иууылдәр расыггәнджытә сты!..

Игорь әй айхъуыста әмә йын әнәахъуыдыгәнгәйә дзуапп авәрдта:

— Фәлә расыггәнджытә иууылдәр поэттә не сты!..

* * *

Газеты куы куыстон, уәд мын иуцасдәр рәстәг, йәхицәй къуымыхдәр скәнән нә уыд, ахәммимә иу уаты, бадгә 'рцыд. Йә ус дәр әм әввахс куыста әмә-иу әм арәх әрбауад. Ләг әмә ус фәрәты хәдәй барст сты, зәгъгә, хуымәтәджы нә фәзәгъынц. Әнаддәр дыууә адәймаджы баиу уәвгә нә уыд.

Хæдзары цы хуызæн вæййынц, зæгъгæ, уый мæ цæстытыл куы ауад, уæд мæ зæрдыл æрбалæууыд Крыловы æмбисонды сæргонд: «Свинья под дубом».

* * *

Цыбырты Людвигимæ институты ахуыр кодтой, тынг хæларæй чи цард, ахæм дыууæ чызджы. Бадгæ дæр иумæ кодтой. Сæ мыггæгтæ дæр æнгæс уыдысты: Курочка æмæ Куроедова.

Иу лекцийы Курочка ахуыргæнæгмæ хъусыны бæсты æндæр цыдæртæ архайдта, æмæ йын профессор бауайдзæф кодта. Фæлæ уый ахуыргæнæджы ныхæстæ ницæмæ 'рдардта. Куы нæ уисæн кодта, уæд ын ахуыргæнæг афтæ:

— Курочка, дæ фарсмæ Куроедова кæй бады, уый дæ зæрдыл дар, конспект фыссын райдай, кæннод дыл æй сардаудзынæн, æмæ дæ хъуыддаг хорз нæ уыдзæн.

* * *

Уидыгæй хæргæ уæлибæх.

Ис ахæм уæлибæх дæр. Тынг цыхтджын чи вæййы, ахæм уæлибæхæй фæзæгъынц уидыгæй хæргæ.

Мæ бинойнаджы мадæй йæ фехъуыстон.

* * *

Радиойы фонотекæйы музыкалон бакастытæ дзæвгар ис. Рæстæгæй-рæстæгмæ сын фехъусæн вæййы. Бацæттæ сæ кодтой зындгонд журналисттæ æмæ музыкаиртасджытæ. Иуæй дзы ссардтой Имре Кальманы ном æмæ хуыйны «Волшебник из Шиофока».

Шиофоки горæт ис Венгрийы Балатоны цады тæккæ былгæрон. Æз Венгрийы уыдтæн æмæ федтон, зындгонд композитор кæм райгуырд, уыцы дзæнæты хуызæн рæсугъд бынæттæ. Фæлæ ныхас радиобакаст расайдта. Чидæр фæрæдыд æмæ Шиофоки бæсты ныффыста Шиофон. Цалдæр хатты йæ радиойы программæты газетты ныммыхуыр кодтой «Волшебник из Шиофона». Алы хатт дæр-иу радиомæ бадзырдтон æмæ сæ куырдатон, цæмæй сæ рæдыд срасст кæной. Зæрдæ мын-иу бавæрдтой, фæлæ сæ ныхас никуы сæххæст кодтой. Фæстаг хатт ма йæ рæдыдимæ куы рауагътой, уæд радиойы кусæгмæ бадзырдтон — ацы хатт сæ хицæуттæй иумæ — æмæ йын мæ хъаст ракодтон.

Хицаугонд мын бузныг зæгъыны бæсты уайдзæфтæ кæнынмæ фæци. Хъыг ын уыд, йæ рæдыд ын кæй бафиппайдтон, уый. Ноджы хъыгдæр та йын уыди, уыцы горæты кæй уыдтæн, уый фехъусын æмæ йæ ныхас фæци ахæм ныхæстæй:

— Ды дæр кæм нæ уыдтæ, ахæм дын нал баззад!..

Ацу, æмæ ахæм адæмимæ дзур!

* * *

Бирæгъты Къоста æмæ Ходы Камал лымæнæй цардысты. Лымæнæй чи фæцæры, уыдоны æхсæн та хъазæн ныхæстæй фылдæр цы вæййы! Камал йæ хъæлдзæг зæрдæйыл куы уыди, иу ахæм бон Къостайыл амбæлд æмæ йын, цы æнахуыр хъуыдымæ æрцыд, уый радзырдта.

— Мæ нымæдмæ гæстæ, алы сырды мыггагæн дæр ис йæхи Къоста. Зæгъæм, ды дæ бирæгъты Къоста.

Къоста йын цы дзуапп радта, уый нæ зонын, фæлæ, йæ мидбылты кæй бахудтаид, уый мæ уырны.

* * *

Плиты Хадойы уæд йеддæмæ мастыйæ никуы федтон. Уыд фæззыгон райдаст бон. Октябры æмбисы иуæй-иу хатт мит дæр рауары, фæлæ уæд, Къостайы гуырæн бон, арвыл иу мигъы цъупп дæр нæ уыд. Проспекты фæцæйцыдтæн æмæ Хадойы универмаджы цур лæугæ ауыдтон. Йæ цурмæ бацыдтæн, салам ын радтон.

— Цæрæнбонты рувæстимæ фæцардтæн!.. — загъта, мæн ауынгæйæ.

Цы кæныс, зæгъгæ, йæ куы бафарстон, уæд йæ мастытæ радзырдта. Уæлдæр куы загътон, Къостайы гуырæн бон уыди, зæгъгæ. Хъуамæ уыцы райсом фысджытæ къордæй ацыдаиккой Нармæ, уыдонимæ Хадо дæр. Кæдæм загътой, уырдаæм афоныл æрбацыд, фæлæ, куыд рабæрæг, афтæмæй Хадойы ныу-уагътой æмæ куыннæ хъуамæ смæсты уыдаид!

— Цæрæнбонты рувæстимæ фæцардтæн! — ногæй та схæлбурцъ кодта Хадойы маст, æмæ ма йæ ныхæстæм бафтыдта: «Абонæй фæстæмæ сæм хæстæг нал бацæудзынæн!..»

Дзæвгар азтæ зыдтон Хадойы, фæлæ, куы зæгъын, уæд йеддæмæ йæ мастыйæ никуы федтон.

* * *

Фысджытæ дæр алыхуызæттæ сты. Заманхъуйлаг мын ахæм хабар радзырдта. Иу фыссæджы, дам, фæрсынц: «Цæй тыххæй фыссыс?» Ныхасгæнджытæ уынджы лæууыдысты æмæ уыцы рæстæг сæ рæзты æрбацæйтахт, йæ фарсыл «Дзул» фыст кæмæн уыд, ахæм машинæ æмæ, дам, фыссæг, къухæй машинæмæ ацамонгæ афтæ фæкодта: «Уæртæ уый тыххæй!»

* * *

Партийы обкомы куы куыстон, уæд иу уаты бадтæн, Верæ Ганночкаймæ. Йемæ зонгæ куы нæма уыдтæн, уæд мын дзы ахæм хабар дзырдауыд. Куысты фæдыл газет «Молодой коммунист»-ы редактормæ цæйдæр тыххæй ныдздырдта æмæ йын йæхи бацамыдта, Ганночка дзуры, зæгъгæ. Редактормæ Галочкæ, зæгъгæ, фехъуыст æмæ, æвæццæгæн, йæ чызг зонгæтæй исчи афтæ хуынди æмæ йыл, Верæ куыд æнхъæл нæ уыд, ахæм цин куы бакодта, уæд та йын дыккаг хатт йæ мыггаг загъта, стæй, кæцæй дзуры, уый дæр æмæ æппынфæстаг кæрæдзийы бамбæрстой.

О, æмæ уыцы Ганночкайæн йæ чызгон мыггаг уыди Копейкина. Йæ фыд куыста партийы Стъараполы крайкомы, Михаил Суслов дзы фыццаг секретарь куы уыди, уыцы рæстæг. Æхцаимæ баст мыггæгтæ ма дзы уыди ноджыдæр дыууæ — Рублев æмæ Миллионщиков. Иу хатт, дам, иу æмбырды Суслов афтæ зæгъы, тагъд, дам, нын нæ крайком монетный двор хонын райдайдысты.

Нæхимæ, Ирыстоны, та ахæм хабар фехъуыстон. Партийы обкомы дыккаг секретарæй куыста Васили Черный. Йæхи йын нæ зыдтон, фæлæ йæ чызг Лерæимæ институты иу рæстæджы ахуыр кодтам. Æрмæст уый мæнæй иу курс дæлдæр уыд. Ракуырдатæ йæ Битарты Руслан. Хæрзæгъдау чызг уыди. Мæскуыйы куы ахуыр кодтон, уæд сæхимæ дæр сæмбæлдтæн. Руслан кандидаты диссертаци куы бахъахъхъæдта, уæд нæ æрбахуыдтой. Фæлæ ныхас йæ фыды тыххæй рауад.

Тынг дзы æппæлыдысты, чи йæ зыдта, уыдон. Ирон адæм йæ зæрдæмæ хæстæг кæй уыдысты, уый равдыста, ам куы нал куыста, уæд дæр. Тамбовы-иу æм — уым, æнхъæлдæн, облæххæсткомы сæрдарæй куыста — ирыстойнæгтæй исчи æххуысмæ куы бацыд, уæд æм узал цæстæй никуы ракаст.

Ирыстоны йæ обкомы дыккаг секретарæй куы равзæрстой, уæд йæ бæрны уыдысты хъæууон хæдзарады хъуыддæгтæ, æмæ колхозтæ æмæ совхозты куыстимæ зонгæ кодта. Ацыди Мæздæджы районмæ дæр. Кæцы колхоз уыди, уый бæлвырд-дзинæдтæ нæ зонын, фæлæ, дам, йæ сæрдаримæ куы зонгæ кодта, уæд ын, йæ къух исгæйæ, йæхи мыггаг загъта:

— Черный!

Сæрдар дæр ын йæхи бацамыдта:

— Белый!

Куыд рабæрæг, афтæмæй колхозы сæрдарæн йæ мыггаг Белый уыд.

* * *

«Мæрдты, дам, ницы ис! — дзырдта мын уæлмæрдты кусæг. — Ау, мæхи къухæй кæй баныгæдтон, уыдон дæр дзы не сты?!»

* * *

Дыууæ 'фсымæрæй хистæр алы зианмæ дæр цыд, кæстæр та — нæ. Хистæр ын бауайдзæф кодта:

— Зианмæ цу, кæннод дын дæхи мардмæ дæр ничи 'рцæудзæн.

— Уый дæ мардмæ ничи 'рцæудзæн, — дзуапп ын радта кæстæр, — фæлæ, æз куы амæлон, уæд мæм дæу æфсæрмæй æрцæудзысты, ды куы амæлай, уæд дæм мæн тыххæй ничи 'рцæудзæн.

Мæ зæрдыл æндæр æмбисонд æрлæууыд. Сауджынæн йæ хæрæг амард, æмæ хъæуы адæм базмæлыдысты. Бирæ адæм æрцыд æндæр хъæутæй дæр, фæлæ сауджын йæхæдæг куы амард, уæд æм ничиуал æрцыд.

* * *

Адæймаджы сæрымагъз диссаджы конд у. Къорд хаттæй фылдæр цы хабæрттæ фехъусы, уыдонæн æй сæ фылдæр фехъух вæййынц, фæлæ æнæнхæлæджы цы айхъусы, уый хаттæй хатт цæрæнбонты йæ зæрдыл бадары.

Дæсгай азты размæ Мæскуыйы радиойæ бакаст уыди диссаджы лирикон поэт Иосиф Уткины тыххæй. Уый канд хорз поэт нæ уыди, фæлæ æнакæрон бирæ уарзта йæ райгуырæн бæстæ, хъæбатырæй хæцыд немыцаг фашисты ныхмæ. Тохы быдыры

ахаудысты йæ рахиз къухы æнгуылдзтæ, фæлæ та афтæмæй дæр хæсты цæхæры смидæг. Фæмард авиацион фыдбылызы.

О, æмæ уыцы радиобакасты дзырдта, операци йын цы дохтыр кодта, уый. Йæ ныхæстæй йын мæ зæрдыл бадардтон æрмæстдæр иу хъуыдыйад: «Я его режу, а он мне стихи читает...»

* * *

Мæхæмæтты Ахуырбегимæ арæх не 'мбæлæм, фæлæ чындзæхсæв кæнæ æндæр циндзинады куы баиу вæййæм, уæд мын йæ галстук æнæбалæваргæнгæ нæ фæвæййы. Алы фынгтыл бадгæ нын куы рауайы, уæддæр мын йæ лæвар атухы æмæ мæм æй фæхæццæ кæны. Уымæ иууылдæр вæййынц ног æмæ рæсугъд.

Фæстаг хатт ма мын галстук куы балæвар кодта, уæд нæ цуры бирæ зонгæтæ лæууыд, æмæ йын арфæ ракаеныны бæсты уыдоны цур загътон:

— Рæсугъд галстуктæ æлхæнын алчидæр зоны, фæлæ рæсугъд галстуктæ лæвар кæнынмæ Ахуырбегæй дæсныдæр исчи разына, уый æнхъæл нæ дæн.

* * *

Иу тызмæг чырыстоныхъæуккаг хæстмæ куы цыди, уæд йæ ус афтæ:

— Мæгуыры бон бакодта уыцы Гитлерыл, нæ лæг йæ гæрзтæ кæмæ рабаста!..

* * *

Мæ куыдз йæ фаджысмæ басмудгæйæ дæр зæрдæхъæрмттæ кæмæн кодта, уый дæр ныр бæрзондæй ныллæгмæ кæсын райдыдта.

* * *

Чъынды лæг-иу бынатæхсæв (хæйрæджыты 'хсæв) гал æргæвста, цæмæй дзы, нæфæтчиаг у, зæгъгæ, макæмæн ратта.

* * *

— Абон райсомæй куы райхъал дæн, — загъта мын Камал, Терчы был тезгъо кæнгæйæ, — уæд уæлгоммæ хуысгæйæ мæ зæрдыл æрлæууыдысты Дзæрæхы ныхæстæ: «Æз иронау ныффыстон дыууадæс чиныджы», æмæ æрхъуыды кодтон ахæм цыппаррæнхъон:

*Хъæдласæн рагъыл хохаг æркодта дыууадæс цæды
Иу цæды хуызæн.*

*Ирон æвзагæн Дзæрæх ныккодта дыууадæс цæфы
Иу цæфы хуызæн.*

Уыцы рæнхъытæ куы радзырдта, уæд ын загътон:

— Уæллæй, Камал, ды уæлгоммæ хуысгæйæ дæр дæлгоммæ
ныхæстæ кæнын нæ зоныс.

* * *

Цыбырты Людвиг, йæ чызджы лæппу æмæ йæ фырты чызг
уæлдæр скъолатæм кæй бахаудысты, уый тыххæй æртæ чыи-
рийы куы скодта, уæд фынджы уæлхъус Людвиджы æмбæлттæ
цалдæрæй бадтыстæм æмæ хъазгæ 'мæ худгæйæ рæстæг æрвыс-
там. Иу заман Къаболаты Солтан Дзидзойты Валеримæ цыдæр
хъазæн ныхас баппæрста. Æз ын йæ зæрдыл æрлæууын код-
тон, Валери канд профессор æмæ наукæты доктор кæй нæу,
фæлæ ма спорты мастер дæр кæй у.

— Кæцы хуызæй? — худæнбылæй мæ афарста Солтан.

— Уæгъдибар хъæбысхæстæй.

— Æз та дугъы уайынæй дæн спорты мастер æмæ дзы куыд
хъуамæ фæтæрсон? Мæ къæхты руаджы æз цыфæнды богалæй
дæр мæхи бахъахъхъæнын базондзынæн...

* * *

Гуырдзы 2008 азы 8-æм августы æмбисæхсæв Хуссар Ирыс-
тонмæ куы балæбурдтой, уæд сæ инæлæрттæй иу афтæ загъта:

— Ирæтты цы хъуыди, уый райстой!

Фæлæ сыл уырыссæгтæ ирæттимæ куы ахæцыдысты, уæд
мысты хуынкъ туманæй агуырдтой. Лыгъдысты, сæ сæр, сæ
фат нал æмбæрстой, афтæмæй. Цы хæцæнгæрзтимæ æрбацы-
дысты, уыдонæй бирæтæй иу гæрах дæр нæ фæкодтой, афтæмæй
сæ уагътой уынгтæ æмæ фæндæгтыл.

Цыбыр ныхасæй, гуырдзиагты, цы нæ хъуыди, уый райстой.

* * *

Хæрзиуæг, кæмæн æмбæлы, уымæн куы раттынц, уæд дзы,
раттын æй кæмæн нæ фембæлы, уыдоны бафхæрынц.

* * *

Халон йæ базыртæ сæрибарæй никуы айтындзы. Цæргæс — о! Сырддонцъиу — нæ! Зæрватыкк — о!

Чи зоны, рæдийын, фæлæ мæнмæ афтæ кæсы.

* * *

Гуырдзиаг æмæ, дам, сомихаг фæбыцæу сты: иу дæр афтæ зæгъы, махмæ телефон раздæр фæзынд, иннæ дæр. Гуырдзиаг загъта: «Нæ археологтæ цалдæр мæйы зæхх фæкъахтой æмæ, дыууæ километры æрфæнмæ куы ныххæццæ сты, уæд дзы ссардтой, йæ дæргъ цалдæр метры кæмæн уыд, ахæм тел. Уый цæуыл дзурæг у? Уый дзуры, нæ дард фыдæлтæм телты фæрцы бастдинад кæй уыд».

Сомихаг дæр дзыхъхъылæуд нæ разынд: «Нæ археологтæ зæхх уымæй бирæ фылдæр рæстæг фæкъахтой. Дæс километры æрфæнмæ ныххæццæ сты, фæлæ дзы телæн йæ кой дæр нæ разынд. Уый цæуыл дзурæг у? Уый дзуры ууыл, æмæ нæ раг-фыдæлтæ пайда кодтой, тел кæм нæ хъуыд, ахæм бастдинадæй!»

Гуырдзиаджы нæ фæндыд састы бынаты баззайын æмæ фыссынадмæ рахызт: «Уый хыгъд махмæ фыссынад бирæ раздæр фæзынд...» Æмæ æрхаста бæлвырд æвдисæндартæ. Сомихагиу ын йæ ныхмæ æрæвæрдта, уыдоны фыссынад рагондæр кæй у, ахæм уырнинаг хабæрттæ. Уыцы быцæуы ирон куы архайдтаид, уæд сын сæ нымæцтæ æмæ æнустæ Сырдоны фæрцы фæбынæй кодтаид...

Сырдон мæгуыр лæг уыди æмæ бирæ кæмæйдæрты хæстæ райста. Мæгуыр Сырдон йеддæмæ бирæ чидæртæ уыди, фæлæ уый хуызæн хæстæ бирæ нæ истой, стæй-иу куы райстой, уæд-иу сæ фидгæ дæр бакодтой. Сырдон та хæстæ райста, фæлæ сæ фидгæ нæ кодта, уымæн æмæ йæ зæрдæ дардта йæ хиндзинадыл. Хæстæ кæмæй дардта, уыдон æм радыгай цæуын райдыдтой æмæ дзы домдтой, цæмæй йæ хæстæ бафида. Æгæр-æгæр куы кодтой, уæд Сырдон йæ дуарыл ныффыста: «Хæстæ фиддзынæн райсом».

Куы-иу æм æрцыдысты, уæд-иу сын дуары фыстмæ ацамыдта.

«Уыдон дæр-иу бацин кодтой, æгайтма нын не 'хца райсом дæтты, зæгъгæ. Афтамæй йæм нал дзырдтой, фæлæ-иу æм

æрцыдысты се 'хцамæ æмæ-иу дуарыл фыст куы федтой, уæд та-иу фæстæмæ аздæхтысты... Райсом-райсомæн кæрон куы нал уыди, хъæздгуйтæ куы бафæлладысты Сырдонмæ цæуынаей, уæд ын хæстæ дæр ныууагътой».

Æмæ афтæ куы фæзæгъынц, фыссынад нæм XVIII æнусы кæрон, кæнæ XII æнусы, фæзынд, зæгъгæ, уæд-иу, Сырдоны дуарыл цы фыст уыди, ууыл ахъуыды кæнæнт. Стæй-иу гуыр-дзы дæр æмæ сомых дæр, фыссынады кой кæнгæйæ, Сырдоны хабæрттæ сæ зæрдыл дарæнт, уымæн æмæ Нарты фыдбылыз куы царди, уæд иннæ адæмтæ дзырд «фыссынад» хъусгæ дæр никуы фæкодтой.

* * *

Хъæбæлоты Билар йæ мысинагты Плиты Иссæйы тыххæй ахæм хабар радзырдта. Фæлæ уал уымæй размæ цалдæр ныхасы.

60-æм азты райдайæны Карибы кризис куы сæвзæрд, уæд Советон хицауады уынаффæмæ гæсгæ уырдæм æрвыст æрцыд нæ номдзыд æмзæххон. Хистæр фæлтæр хорз хъуыды кæны, адæмы сæфтмæ чи 'ркодтаид, ахæм хæст райдайынаей куыд тæссаг уыд, уый. Кубæйы уæвгæйæ ядерон цæппæр уыдис Ис-сæйы къухы, фæлæ фæуæлахиз Советон Цæдис æмæ Америцы Иугонд Штатты уæззау зондылхæст разамонджыты иумæйаг хъуыды.

Иссæ Кубæйæ куы 'рбаздæхт, уæд Биларимæ фембæлд ССР Цæдисы Сæйраг Советы сессийы — дыууæйæ дæр депутаттæ уыдысты. «Иу æмбырдмæ, — дзуры Билар, — Иссæ не 'рба-цыд. Сахаты бæрц рацыдаид, афтæ фæзынд. Цæмæн байрæ-джы кодтай, зæгъгæ, йæ куы бафарстон, уæд йæ дзыппæй сис-та, цыдæртæ тыхт кæм уыд, ахæм къухмæрзæн æмæ мæм æй радта. Райхæлдтон æй æмæ дзы — Ленины дыууæ ордены. «Кæм дын уыдысты?» — бафарстон æй æз. Уый, йæ мидбылты бахудгæйæ, загъта: «Дыууæ ордены дæр мын ныртæккæ радта Микоян. Иу — 60 азы мыл кæй сæххæст, уый тыххæй, иннæ та — Советон хицауады сæрмагонд хæс æнтыстджынаей кæй сæххæст кодтон, уый тыххæй».

Ацы хабæрттæ газеты мыхуыргонд куы 'рцыдысты, уый дык-каг бон райсомæй Терчы был сæмбæлдтæн, иумæ кæимæ фæтез-гъо кæнын, уыдонимæ: Хуытиты Таймураз, Цыбырты Людвиг æмæ Ходы Камалимæ.

Хуытиты Таймураз сарæзта бирæ хорз хъуыддæгтæ, хъæды хæдзарады министр куы уыди, æрмæст уæд нæ, фæлæ уый размæ æмæ уый фæстæ дæр. Зæгъынаен æгъгъæд у, Ленины орденæ йæм дыууæ кæй ис, уый дæр. Уæдæ Цыбырты Людвиг æмæ Ходы Камал дæр зындгонд лæгтæ сты, Ирыстонаен бирæ хорздзинæдты кæй бацыдысты, уымæй. Нæ дзуринагты сæр уыцы бон, кæй зæгъын æй хъæуы, уыдысты Билары мысинагтæ. Æхсызгон нын куыд нæ уыдаид, раджы чи 'рцыд, фæлæ мах æрæджиау кæй базыдтам, уыцы хабар фехъусын. Уымæй размæ ма иу бон Ленины орденæ дыууæ исчи райстайд, уый, æвæццæгæн, зын зæгъæн у, æмæ ма сæры февзæрд æнахуыр хъуыды æмæ йæ ме 'мбæлттæн дæр загътон: «Плиты Иссæ Ленины орденæ дыууæ иу бон райста, Хуытиты Таймураз — цалдæр азмæ, æз, Людвиг æмæ Камал та йæ æппындæр никуы-уал райсдзыстæм».

* * *

Хъайтыхъты Геор искамæн циндзинад æрхæссын, ахудын æй кæнын, йæ зындзинæдтæ рæстæгмæ кæй фæрцы ферох уой, ахæм ныхас зæгъын йæ уд-йæ дзæцц хуыдта. Æмæ æдзухдæр уымæ тырныдта. Кæуылфæнды ма амбæлдаид — суанг æнæзонгæйыл дæр — æнæмæнг-иу æй бахудын кодта.

Иуахæмы та мыл амбæлд, æмæ нæм цæмæдæр гæсгæ хæсты кой рауад. Геор та хæсты архайæг уыд. Уырдыгæй хæрзиуджытимæ ссыд. О, æмæ мын, хæсты хабæрттæ дзургæйæ, афтæ куы бакæнид: «Афонмæ дæр ма хæст цæуид, æз дзы куы нæ архайдтаин, уæд».

* * *

Журналистты фæрстытæн бирæ хæттыты дзуæппытæ лæвардтон, фæлæ ма дзы афтæ никуы ничи бафарста, дæхæдæг дæхимæ цавæр фарст раттис, зæгъгæ. Ныронг уыцы хъуыды махи зæрды дæр никуы 'рæфтыд, фæлæ æрæгæй фæстæмæ ма сæрæй нал хицæн кæны. Цалдæр маёйы размæ иу анекдот фехъуыстон æмæ ма цæмæндæр гæсгæ бафæндыд, исчи ма афтæ куы бафæрсид, дæ тæккæ уарзондæр анекдот цавæр у, зæгъгæ, уæд ын æй тынг зæрдиагæй радзурин. Фæлæ тæрсын, ахæм фарст раттæг мæм куы нæ фæуа, уымæй æмæ йæ махæдæг махимæ дæттын.

Уæдæ афтæ: ныронг цы анекдоттæ фехъуыстон, уыдонæй мæм æппæты хуыздæр иу фæкаст æмæ йæ сымахæн дæр дзурын.

Цæвиттон, ацы хъуыдадагыл бирæ азтæ рацъид. Советон Цæдисы Коммунистон партийы Центрон Комитеты (СЦКП-йы ЦК-йы барæй нæ ныффыстон, ныры фæлтæры чиныгкæсджытæ вазыгджын цыбыргонд дзырд райхалын куы нæ базоной, уымæй тæрсын) Генералон секретарь Никитæ Хрущёв куы уыд, уæд чидæр фæйнагæй конд быруйыл ныффыста: «Хрущёв — дурак!» Йæ ныффыссæджы куы базыдтой, уæд ын стæрхон кодтой иуæндæс азы. Афæдз, дам, ын радтой паддзахадон исбонмæ кæй фæныхылдта, уый тыххæй, дæс азы та — паддзахадон сусæгдзинад кæй раргом кодта, уый тыххæй.

* * *

Адæймаг цы нæ диссаг фехъусдзæн, ахæм нæй. Уый раджы уыди, цы æмбырды кой раканынмæ хъавын, уымæй зæгъын. Раджы куы нæ уыдаид, уæд дзы мæхæдæг дæр архайдтаин æмæ хабар искæмæй не 'рыхъуыстаин.

Цæвиттон, фысджытæ сæхицæн æвзæрстой сæрдар. Хъуамæ цалдæрæй иуы хал схаудаид. Раздæр сæрдар чи уыд, уый дæр, сусæгæй кæуыл хъæлæс кодтаиккой, уыдоны номхыгъды уыд, æмæ йæ зæрдæ дардта, ног та йæ кæй равзардзысты, ууыл. Фæлæ уыдис æндæрхуызон хъуыдыгæнджытæ дæр. Уыдонимæ раздæры сæрдарæй ручкæ чи ракуырдат, уыцы фыссæг дæр. Æмæ дзы æрмæст ручкæ куы ракуырдатид, фæлæ, дам, мæм дæ фæсонтæ дæр æрбадар, æмæ, кæй ныхмæ дæн, уый ныхахх кæнон. Сæххæст ын кодта йæ фæндон, уымæн æмæ йæ зæрдæ дардта, уый нæ, фæлæ æндæр искæй кæй хахх кæндзæн, ууыл. Фæлæ фæрæдыди: фыссæг ын йæхи ручкæйæ йæхи фæсонтыл йæхи мыггаг ахахх кодта...

Æмæ, дам, мæсыг йæхи дурæй нæ хæлы!..

* * *

Не 'взагыл бирæ сæдæгай азтæ цæуы, фæлæ сæдæгай æвзæгты хал нæ ахордта. Æрдæгфæндагыл нæ баззад. Нæ фæтарст дзыхъхъытæ 'мæ къуыппытæй, ницæмæ 'рдардта донивылдтæ æмæ æвирхъау хæстытæ. Ахызт æппæт цæлхдурты сæрты дæр æмæ æрхæццæ мах онг.

Фыссынад нæм нæ уыд. Уæвгæ, нарты каджытæ кæсгæйæ

уый загъан нэй. Уыдис фыссынад нартмæ. Сырдон, хæстæ кæмæй дардта, уыдоныл, йæ дуарыл цы ныхæстæ ныффыста, хæстæ фиддзынæн райсом, загъгæ, уыдоны руаджы куы фæуæлахиз. Фæлæ уый Сырдоны рæстæг уыд. Сырдон, нарт куыд фесæфтысты, афтæ фесæфт, фесæфт сæ фыссынад дæр. Нæ фесæфтысты æрмæст сæ кад æмæ намыс, сæ 'гъдæуттæ æмæ фарн, æппæты фыццаг та сæ диссadjы æвзаг. Æмæ, куы загъын, æрхæццæ мах онг, фыссынад нæм куы фæзынд, чингуытæ, газеттæ æмæ журналтæ нæхи 'взагыл куы мыхуыр кæнæм, уыцы рæстæджы онг, фæлæ не 'взаджы уавæр фыддæр йеддæмæ хуыздæр нæ фæци. Дзургæ йыл куы кодтой, уæд нæ фесæфт, фыссынад нæм куы фæзынд, уæд та йын сæфынæй тæрсæм.

Мæхинымæр хъуыдыты куы ацæуын, уæд мæм хаттай дзурынад фыссынадæй хуыздæр кæсын райдайы. Фыссынады дуджы не 'взаг фесæфыны бæсты фыссынад фесæфæд, не 'взаг та æгасæй баззайæд. Æппæтæй хуыздæр та — не 'взаг фыссынады дуджы тыхджынæй-тыхджындæр кæнæд!

* * *

Дарвины теоримæ гæсгæ адæймаджы фыдæлтæ маймулитæ уыдысты. Æз быцæу никаимæ кæнын, фæлæ мын ацы «сæрибар» дуджы мæ хъуыды загъыны бар ма уа, уый никæй бауырндзæн æмæ йæ загъын: не 'ууæндын, мæ фыдæлтæ маймулитæ уыдаиккой, ууыл. Раст загъын хъæуы, иуæй-иу хатт дызæрдыджы ахæсты дæр бахауын. Цыма нæ миниуджытæй кæцыдæрты иудзинад ис, афтæ мæм фæкæсы. Загъæм, цымыдисдзинад. Иуæй-иу адæймагтæй фæзагъынц, маймулийæ цымыдисдæр у, загъгæ. Уæвгæ, къамбецы рæуæдæй тæргайгæнагдæр у, загъгæ, дæр кæмæйдæрты фæзагъынц, фæлæ æрмæст уыцы иу миниуæгмæ гæсгæ адæймаджы къамбецæй равзæргæ рахонын цас раст уайд?..

Ныхас цымыдисдзинад ракъахта æмæ йæ дарддæр ахæццæ кæнæм. Вæййы, кæй загъын æй хъæуы, цымыдис адæймагтæ. Ахæмтæ, æмæ цыфæнды маймулийæн дæр йæ фындз амæрздысты...

Партийы райкомтæй иуы æфснайæг тынг цымыдис сылгоймаг уыди. Уымæ йæ цымыдисдзинад цы ран нæ равдыстайд, ахæм ын нæ уыд. Райкомы хъуыддæгтæй йæ алкæцыйы дæр архайын фæндыд, фæлæ йын ахæм фадæттæ кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ тырныдта, хабæрттæй, цас генæн ис, уыйбæрц фылдæр фехъусынмæ æмæ йын уыцы хъуыддаджы æнтысгæ дæр чысыл нæ кодта.

Иуахæмы та райкомы уæнгтæ æрæмбырд сты, бирæ органи-
зацион фарстытæ кæм лыг кодтой, ахæм пленуммæ. Сылгой-
маджы хъустыл дын ахæм хабар æрцæуа! Йе ‘фснаинагтæ
барæй ныддæргъæтин кодта, хъуамæ базыдтаид, йæ куыстæй
кæй систой — кæйты хъуамæ систаиккой, уый дæр кæйдæр
ныхæстæм гæсгæ зыдта, фæлæ йæ фæндыди сæ бæлвырддзи-
над базонын, — стæй сын сæ бæсты кæй сæвæрдтой æмæ афтæ
дарддæр.

Рæстæг цыди, фæлæ пленум фæуынвæнд нæма кодта.
Æхсæвæр афонæй дзæвгар фæивгъуыдта, уæддæр боны фæткы
фарстытæн се ‘рдæгмæ дæр каст нæма ‘рцыд. Сылгоймаг сагъæ-
сы бацыд. Ныхæстæ цæуыл ахицæн уыдзысты, уый базонын
дæр æй фæндыд, йæ хъуццызтæ æнæдыгъд кæй сты, уый дæр
æй тыхсын кодта, бинонты æхсæвæры сагъæс дæр æй уыд æмæ
уыцы нæвæндонæй сæхимæ арас.

Дыккаг райсом сæумæцъæхæй куысты балæууыд. Дуармæ фыц-
цаг секретары шофыр машинæйы бадт, æмæ йæ сонт фарст акодта:

— Цæй, дысон цы баисты?

— Æз æмæ ды нæ бынæтты базадыстæм! — дзуапп ын
радта шофыр.

* * *

Людвигимæ зымæгон райсом Терчы былты фæцæуæм.
Уæдмæ Хуытиты Таймураз, гимнастикæ кæм фæкæнæм, уыр-
дыгæй раздæхт. Людвиг дæр йемæ фæцæуæг. Æз дарддæр
ацыдтæн. Бон цъæхтæ кæнын райдыдта, æмæ мæм сисрæбынæй
дыууæ гæххæтты разынд. Систон сæ. Иу дзы уыди туман, иннæ
дæр мæм ахæмы хуызæн фæкаст æмæ сæ мæ дзыппы нывæрд-
тон. Куы ‘рбарухс, уæд ма сæм иу хатт æркастæн æмæ иннæ
гæххæтт туман нæ, фæлæ дæс туманы разынд.

Дыккаг бон спортивон асинтыл бæрзонд схызтæн æмæ бынмæ
ме ‘мбæлттæм дзурын:

— Ацы æртæ боны æхца куы нæ ссарон, уæд æз Терчы
былмæ нал рацæудзынæн!..

Æртыккаг бон нæ къабæзтæивазæн бынатмæ не ‘ппæтæй
раздæр фæзынд Камал. Йæ цуры æрлæууыдтæн, салам ын рад-
тон æмæ, гимнастикæ кæнын райдайынмæ куы хъавыдтæн, уæд
кæсын, æмæ Камалæй чысыл æддæдæр — æхцайы гуцъула.

— Терчы былмæ мæ цæуын нæ ныууаддзынæн, — дзурын

Камалмæ æмæ зæхмæ æхцатæм ацамыдтон.

— Дæхæдæг сæ æрæппæрстай, — æхцаты 'рдæм фæзилгæйæ, загъта Камал.

Æхцатæ фелвæстон. Фæззыгон æхсæвы халасæй æрдæг-хуылыдз уыдысты æмæ сæ Камалмæ æвдистгæйæ дзурын:

— Се 'ртæх куы нæма басур, куыд сæ 'рæппæрстон мæхæдæг?!

* * *

Кæддæр Югославийы балцы уыдтæн. Цынае хъылма дзы мы-хуыр кодтой, — уæлдайдæр журналты, — ахæм нæ уыд. Бæгънæг сылгоймæгтæ алы хуызты...

Кæй зæгъын æй хъæуы, Советон Цæдисмæ ласын сæ нæ уагъ-той. Кæмæ-иу сæ ссардтой, уымæн-иу сæ арæныл байстой. Ныр раздæры Югославийы зæххыл цы паддзахæдтæ фæзынд, уым уавæр куыд у, уый нæ зонын, фæлæ тæрсын, уырдыгæй ардæм нæ, фæлæ ардыгæй уырдæм «халæн» æрмæг ласын куынауал уадзой, уымæй.

* * *

Камалы æфсымæр Беслæн Дард Скæсæны денджызон фло-ты службæ кодта æмæ йæ иу писмойы фыста: «Лæг куы ату кæны, уæд зæхмæ салдæй æрхауы. Знон нæм уыйбæрц мит æруарыд, æмæ йыл сыррдонцъиу уæлгоммæ куы схуыссид, уæд йæ къæхтæ арвыл ныдзæвишкой».

Диссаджы дыууæ фæлгонцы. Цæстытыл нывгондау уайынц.

Ахæм фысджытæ ис, æмæ йе 'ппæт сфæлдыстады иу ахæм фæлгонц дæр не ссардзынæ.

* * *

Институтмæ чи цыди, иу ахæм лæппуйы ныййарджытæ рек-тормæ — хæстæг сын æййæфта — хатæг бацыдысты, нæ кæстæры нын институтмæ райс, зæгъгæ. Уый сын загъта:

— Райсыны тыххæй уын ницы зæрдæ 'варын, фæлæ йын стипенди раттын кæндзынæн.

* * *

Бæгæныуæйгæнæг денджызмæ фыццаг хатт ацыд. Æвзæр рæстæг скодта. Бæрзонд уылаентæ былгæронмæ лæбурдтой æмæ лæбурдтой. Уæйгæнæг ахæм ныв уый размæ никуы федта æмæ йæхицæн дзурагау загъта:

— Уый бәрц фынчытæ дзæгъæлы сæфæнт!..

Фынчытæн нæ зонын, фæлæ æз мæ царды дзæгъæлы цæй-бәрц бонтæ фесæфтон, ууыл куы ахъуыды кæнын, уæд мæ фæсмонæн кæрон нал ваййы.

* * *

Зæнджиаты Дæгка рауагъдады директорæй куыста. Мæ къухфыст сæм бахастон æмæ цы баци, зæгъгæ, цасдæр рæстæджы фæстæ рауагъдады разамонæгмæ бацыдтæн. Загъта мын æй, кæмæ бахауд, уый. Æмæ цавæр лæг у, зæгъгæ, йæ куы бафарстон, уæд мын афтæ:

— Кæд дæ хъуыддаг фехалын фæнды, уæд æй Хъырымсолтаны бар бакæн...

Дæгка кæддæриддæр рæстытæ дзырдта. Раст та рауадысты ацы хатт дæр йæ ныхæстæ: мæ къухфыст боны рухс нæ федта. Цæуыннæ, уый нал хъуыды кæнын, фæлæ, чи зоны, мыхуыры кæй нæ фæзынд, уый хуыздæр уыд. Газетты цы 'рмæджытæ фæмыхуыр кодтон, уыдон хицæн чиныджы аккаг уыдысты, нæ, уый абон дæр бæлвырд нæ зонын.

* * *

Скульптор Тауаситы Сослæнбеджы æрмадз бабæрæг кодтон. Мæскуыйы командировкайы уыдтæн, афтæмæй. Диссаджы куыстытыл дзы сæмбæлдтæн. Цал æмæ цал бæхыл сбадын кодта Салават Юлаевы! Алкæцыдæр мæм дзы хицæн уацмысы хуызæн фæкаст. Кæцыфæнды дæр дзы бæззыд цыртдзæвæнæн сæвæрынмæ. Фæлæ хуыздæрты æхсæн дæр хуыздæр ваййы, æмæ дзы Уфайы Белая доны былгæрон сæвæрдтой ахæм.

Бирæ фæныхæстæ кодтам. Мæ зæрдыл дзы æппæты тынгдæр цы бадардтон, уый: йæ тох кадмæбæлджытимæ. Йæ куыст куы сцæттæ, уæд ыл цытуарзджытæ халæттау æмбырд кæнын райдыдтой. Алкæй дæр дзы фæндыди йæ кадæй фæпайда кæнын. Уæлдайдæр зыдтой, Паддзахадон премимæ йæ куы бавдыстæуа, уæд ын æй æнæмæнг кæй ратдзысты. Намысджын æмæ уыциу рæстæг ныфсджынай равдыста йæхи не 'мбæстаг æмæ дзы иуы дæр хæстæг не 'рбауагъта, кæд ын йæ размæ бирæ цæлхуртæ æвæрдзысты, уый зыдта, уæддæр.

Ницы йын сæ бон баци. Фæуæлахиз се 'ппæтыл дæр, иунæгæй. Паддзахадон преми дæр иунæгæй райста.

* * *

Тауытты Дзамбег Америкмæ революцийы размæ афтыд. Дæс æмæ дыууиссæдз азы фæстæ бабæрæг кодта йæ райгуыраен бæстæ. Йе 'взаг нæ ферох кодта. Дзырдта сыгъдæг дыгуронау. Ёрмæст-иу йæ ныхасы хаттæй-хатт англисагау «ноу», зæгъгæ, фæкодта. Йæ ныхæстæй ма мæ зæрдыл цы бадардтон. Ирæттæ, дам, кæрæдзийы нæ рох кæнынц.

Кæд алы горæтты цардысты, уæддæр-иу рæстæгæй-рæстæгмæ фембæлдысты. Уæлдайдæр зианы заман. Мæгуырдар чи уыди, уымæн-иу иумæйаг фæрæзтæй баххуыс кодтой. Америкчы, дам, ингæны фаг зæхх зынаргъ у, æмæ-иу арæхдар ууыл батыхстысты.

Кæрæдзийæн æххуыс кæнын суанг Америкчы дæр хорз фæтк у, ноджы хуыздар та у, дæ цард, зæгъæн ис, æмæ æнæхъæнæй дæр æцæгæлон зæххыл арвитгæйæ, дæ маделон æвзагыл нæ сыстырзæрдæ уæвын.

* * *

Ельцины рæстæджы мыхуыры министрæй куыста Михал Полторанин. Министрадмæ бацыдтæн æмæ йæ разамонæгмæ æнцонæй бахаудтæн. Йæ секретарæн куы загътон, Ирыстонæй дæн, зæгъгæ, уæд хицаумæ фæмидæг. Уайтагъд фæстæмæ фездæхт æмæ мын загъта, æнхъæлмæ дæм кæсы, зæгъгæ.

Базонгæ йæ кодтон нæ хабæрттимæ, радзырдтон ын, цæмæй тыхсæм, уыдæттæ. Мæ сæйрагдар фарстытæй иу уыди, журнал «Ногдзау» дыууæ мæйы иу хатт йеддæмæ кæй нæ цæуы, хæсты размæ та алы мæй дæр кæй цыди, уый.

Министр мæм лæмбынæг фæхъуыста. Фæстагмæ мын загъта... куыд загъта, уый мæ, куыд æй загъта, афтæ уырыссагау, зæгъын фæнды: «Грош нам цена, если мы не решим все эти вопросы».

Йæхицæн цы аргъ скодта, уымæ æз дæр сразы дæн, уымæн æмæ, цæуыл дзырдтам, уыдонæй иу хъуыддаг дæр йæ бынатæй нæ фæзмæлыд.

* * *

Дзибайы митæн æдзух бамбарæн нæ уыд. Хорзы-иу ын чи бацыди, ууыл дæр-иу хаттæй-хатт бустæ кодта.

Иу хатт æй, «Кæсæнты дукани» кæй хонынц, уым баййæфтон. Хъуымæцтæ йеддæмæ дзы ницы уæй кодтой, фæлæ сæ

Дзиба нафталин агуырдта. Уый нафталин нæ загъта, фæлæ «аф-талин». Цы сылгоймаджы фарста, уый йын бамбарын кодта, нафталин нæ фарсмæ афтæччы вæййы, зæгъгæ.

Дзиба разылди æмæ дуары 'рдæм ныхæстæгæнгæ араст:

— А...хтæ! Цæмæн фесæфа дыууæ мины йаргъ худ, сымахæн уе смаг кæлы, фæлæ!..

Бынтон раст мæм нæ фæкаст ацы ран Дзиба.

* * *

Хъалæгаты Ирбег дзидзайы комбинаты директорæй куыста. Иу хатт мыл амбæлд æмæ мын афтæ:

— Куы дæ фенын, уæд дæ æфсæрмы фæкæнын...

Мæхинымæр хъуыдытыл фæдæн, не 'хсæн, æфсæрмы мæ цæмæй кæна, ахæмæй цы 'рцыд, зæгъгæ, æмæ йæ бафарстон:

— Цæмæн?

— Кæд дæ, мыййаг, мæнæй исты фæхъæуы æмæ йæ зæгъын нæ бауæндыс. Ацы куыстмæ мæ куы 'рбаивтой, уæд мæм мæ зонгæтæй чи нал æрбацыд, ахæм бирæ нал баззад, фæлæ дæ уыдонны 'хсæн никуыма федтон.

Диссаг мæм фæкастысты йæ ныхæстæ. Æцæгæйдæр æм никуы ницæмæ бацыдтæн, уыцы фембæлды размæ дæр, уый фæстæ дæр, фæлæ мæм, цæмæдæр гæстæ, афтæ кæсы, цыма мын мæ къух бирæ хæттыты сарæзта æмæ йыл куы амбæлын, уæд кæд мæхæдæг æфсæрмы нæ фæкæнын, куы ницы хорз-дзинад мæ зоныс, уæд мæ дæхи хæсджыныл цæмæн нымад-тай, зæгъгæ.

* * *

Мæ чингуытæй кæцыдæры Æрыдонны хорзы кой ракодтон. Хъуыстгонд адæм дзы бирæ рацыд, зæгъгæ, загътон. Уыдис дзы ахæм хъуыды дæр: æхсæнадон фыццаг автоинспектор дæр æрыдойнаг уыд, фыццаг магуыргур дæр... Уыдон ма йæм, кæй зæгъын æй хъæуы, ахуыны тыххæй бафтыдтон.

Ирон чиныг ма йæ зæрдæмæ хæстæг кæмæн у, мæ фыст мын мæ ахæм зонгæтæй иу куы бакаст, уæд загъта:

— Æрыдон кæсын куы зониккой, уæд дæ мастæй дæ къу-балмæ скæниккой.

* * *

«Куыд дæ», зæгъгæ, мæ куы бафæрсынц, уæд фæзæгъын:
 — Хуыздæрхъуаг, фæлæ йæ хъæрæй нæ фæдзурын, уымæн æмæ мæ хæлæрттæн хъыг уыдзæн, мæ фыдгултæн — æхсызгон. Дæ хæлæрттæн зын цы уыдзæн, дæ фыдгултæн — æхсызгон, уый хъæрæй нæ, фæлæ æппындæр дзурын нæ хъæуы.

* * *

Хицаумæ йæ чындз уайсадгæ кодта. Иуцасдæр рæстæджы фæстæ зæронд лæджы бафæндыд йæ чындзы йæхимæ сдзурын кæнын. Куыд æмбæлы, афтæ фынгтæ сцæттæ кодтой. Чындз нуазæнимæ хицауы цурмæ бацыд æмæ йæм агуывзæ радта. Лæг нуазæн нæма банызта, афтæ чындз æфсин æмæ ходыгъдæй хъаст кæнынмæ фæци. Лæг ын йæ нуазæн фæстæмæ радта æмæ йын афтæ:

— Айс дæ нуазæн æмæ мæм ногæй уайсадын райдай!..

* * *

Уæд ма Басаты Барис хъæууонхæдзарадон институты ректорæй куыста. Институты мæ цыдæр хъуыддаджы тыххæй кæимæдæр фембæлын хъуыдис, æмæ йæм бацæуæны æнхъæлмæ кастæн. Уалынмæ Барис кæцæйдæр фæзынд. Мæ къух мын райста æмæ мæ фæрсы:

— Ам цæмæн лæууыс?

— Иу чидæр мæ хъæуы æмæ уымæ 'нхъæлмæ кæсын.

— Цом-ма мемæ. Ам мæнæй хицаудæр ничи ис, кæмæ ма дзы 'нхъæлмæ кæсыс?

Бацыдыстæм йæ кусæн уатмæ. Радзырдтон ын мæ бацыды сæр. Телефонæй, кæдæм хъуыди, уырдаæм адзырдта. Хъуыддаг кондыл нымад æрцыд æмæ рацæйцыдтæн. Барис мæ тыргъмæ рафæндараст кодта. Йæ уæздандзинады тыххæй йын куы раарфæ кодтон, уæд мын афтæ:

— Цæй, мыггагмæ ам куы нæ кусдзынæн!..

Мæ мидбылты бахудтæн æмæ йын дзуапп радтон:

— Афтæ дæхæдæг кæй загътай, уый цы хорз у! Уыцы ныхæстæ мæнæй куы фехъуыстаис, кæй зæгъын æй хъæуы, ды сæ цы хъæлæсыуагæй загътай, ахæмæй нæ, фæлæ мæстыхуызæй: «Цæй, царæнбонты ам кусдзынæ!», уæд æвзæрдæр уыдаид..

* * *

Камалимæ фæцæйцыдыстæм æмæ, кæйдæр тыххæй дзургæйæ хъызгæйæ афтæ куы бакæнин:

— Мæ хуызæн зонджынтæ ма ис.

— Фæлæ мæ хуызæн зонджынтæ нæй, — хъызæн ныхас фæарфдæр кодта Камал.

* * *

Бæрæгъуыны мæ райгуырæн хæдзары не 'рвадæлтæ цæрынц. Нæ хъæуы куы 'рцардысты, уæд дзы агуыридурæй амæд хæдзæрттæ нымадæй уыди цалдæр. Уыдонимæ мах хæдзар дæр. Дардмæ дæр йæ сырх агуыридур æрттывдтытæ калдта. Йæ ног хицау бавдæлд, æмæ йæ штукатуркæ скодта. Афтæмæй йæ куы федтон, уæд мын цыма мæ зæрдæ судзинæй фæрæхуыстæуыд, уыйау фæдæн. Йæхи хуызæнæй йæм ницуал баззад: фæныл-лæгдæр, фæхалагъудхуыз, цæсты нал ахады.

Нæ хæдзар, куыд уыдис, фæстæмæ йæ ахæмæй феныны тыххæй мæ фæстаг капекк дæр нæ бавгъау кæнин...

* * *

«Стыр ныхас»-ы æмбырд уыди. Бирæ адæмы йæм æрба-хуыдтой. Æрбацыдысты газеттæ, радио æмæ телеуынынады минæвæрттæ дæр.

Ис ахæм адæм, æмæ сæхи йеддæмæ сæ зæрдæмæ ничи цæуы, искæй рафауынаы та æхсызгондзинад исынц. Уымæ фауынц алкæй дæр æмæ алцыдæр. Ахæм зондыл хæст адæммæ афтæ фæкæсы, цыма хъæбатыр сты, уыдоны хуызæн ныфсджын ничи у, æхсæнады хъæнтæ уыдоны хуызæн ничи æргом кæны. Иу ахæм журналист æмæ фыссæг дæр æрбацыд уыцы æмбырдмæ радиойы номæй. Цыдæр æнахъион фæрстытæ дæттыныл сбæндæн. Цæуыл дзырдта, уый бамбарынкæнынхæм дæр нæ уыди. Сæрдариуæггæнæг Гиоты Михал æм дзуры:

— Дæхи нын бацамон? Чи дæ?

Æз, йæхимæ хъуыстгонд фыссæг чи каст æмæ мæ, алчидæр зоны, зæгъгæ, чи 'нхæлдта, уыцы хъæлдыммæ мæхинымæр масты кодтон, фæлæ Михалы фарст куы айхъуыстон, уæд æхсызгонæн суæфыдтæн, уымæн æмæ йæ уыцы ныхæстæй амардта, зонгæ дæ куы ничи кæны, уæд дæ кæйдæр дæлджинаг кæнынмæ цы хæйрæг фæцарæзта, зæгъгæ.

Хъæнтæ хурмæхæссæг — фыссæг йæхимæ ахæм кæсы —

цы уавæры бахауд, растдæр зæгъгæйæ та — йæхи цы уавæры сæвæрдта, уый æмбаргæ дæр нæ бакодта æмæ, кæцæй æрбацыд, уый амоныныл схæцыд.

* * *

Кæддæр, «Рæстдзинад»-ы ма куы куыстон, уæд мæм æрбацыд ацæргæ ныллæгтомау бæзæрхыг хъазахъхъагæнгæс урсрихи мызыхъарæзт лæг æмæ мын йæхи бацамыдта — Рябов. Хъыгагæн ын йæ ном нæ бахъуыды кодтон. Йæ хабæрттæ мын фæкодта. Æртын æвдæм азы йæ ахастой, æмæ бирæ азтæ фæцис Колымайы. Фыста æмдзæвгæтæ. Чиныг дæр ын рацыд. Демьян Бедныйимæ зонгæ уыд, æмæ йын Демьян йæ чиныг балæвар кодта. Ахæм цыппаррæнхъон, дам, ыл ныффыста:

*Колыма ты, Колыма —
Чудная планета,
Не убьет твоя зима
В Рябове поэта!*

Цалдæр азы размæ Дзæуджыхъæумæ уазæгуаты ссыд зындгонд артист Георги Жженов. Тынг ыл бацин кодтой ирыстойнагтæ. Горæты хицауад æй скодта Дзæуджыхъæуы кадджын гражданин. Уыцы фембæлды Рябовы хабæрттæ куы дзырдтон, уæд мæм Жженов хъуыста зæрдиагæй, уымæн æмæ йæхæдæг дæр ахæм фæндæгтыл ауад. Демьян Бедный цы цыппаррæнхъон ныффыста, уымæн ма фехъуыстон æндæр вариант дæр æмæ уый кой дæр скодтон:

*Колыма ты, Колыма,
Чудная планета,
Двенадцать месяцев зима,
Остальное лето.*

Уый дæр Жженовæн, кæй зæгъын æй хъæуы, зындгонд уыд. Жженов мын йæ чиныг «Прожитое» балæвар кодта æмæ йыл ныффыста ахæм ныхæстæ: «Уважаемому Музаферу от всего сердца. 2003 г.».

Æз та йын Омар Хайямы цыппаррæнхъонты чиныг ирон æвзагмæ мæхи тæлмацæй балæвар кодтон.

* * *

Мæ хæрæфырт Саламаты Джамботт йæ хо Тамарæйæ (Гусалты ус) афтæ загъта:

— Арвы цыппар къулы иу кæны.

* * *

Гуырдыбеты Ирæ мæм телефонæй æрбадзырдта, республикон библиотекæйы æрыгон фысджытимæ фембæлд аразæм æмæ, иронау чи фыссы, уыдонæй кæй æрбахонæм, зæгъгæ. Хъодзаты Æхсармæ, дам, дзырдтон æмæ мын иу мыггаг зæгъын дæр йæ бон нæ баци.

Стыр хъыгагæн, Ирæйæн баххуыс кæнын мæ бон дæр нæ баци, уымæн æмæ, махмæ æрыгæттыл нымад чи у, уыдон Бальзакæй хистæр сты. Бальзакыл та иуæндæс æмæ дыууиссæдз азы йеддæмæ нæ цыди, афтæмæй йæ «зæронд Бальзак» хуыдтой.

* * *

Кæдæмдæр цыдыстæм æмæ мæ, мæ пълалто кæнгæйæ, зæхмæ цыдæр æрхауд. Йæ уынар айхъусгæйæ, Фатимæйы фæрсын:

— Уый дæуæй æрхауд æви мæнæй?

— Кæд æхца у, уæд — мæнæй...

* * *

Зары хъæуы Цыбыртæй иу лæг — Гитал — постхæссæгæй куыста. Йæхи бæхыл Цхинвалæй газеттæ 'мæ писмотæ ласта. Йе 'фсымæр горæты царди æмæ Гиталы лæппуйæн бафæдзæхста, хъæуы хабæрттæ-иу мæм фысс, зæгъгæ. Фыста йæм лæппу дæр писмотæ.

Фыды 'фсымæр бузныг уыди йæ кæстæрæй, фæлæ йын иу хатт цы хабар фехъусын кодта, уымæй бынтон бузныгæй нæ баззад. Лæппу йæм фыста: «Нæ бæх фесæфт. Хорз уыд, æмæ Гитал йæ уæлæ нæ бадт, æндæр уый дæр фесæфтаид».

* * *

Бæгъиаты Хъазыбегимæ 1954 азы базонгæ дæн. Уæд уый пединституты фæстаг курсы ахуыр кодта æмæ сæ нæ хъæумæ иу майы æмгъуыдмæ кусынмæ рарвыстой. Уæдæй фæстæмæ хæларæй цардыстæм. Тынг сыгъдæгзæрдæ, æнæхин æмæ цæстуарзон адæймаг уыд. Куы-иу ыл амбæлдтæн, уæд-иу мыл хионау бацин кодта. Иу хатт та мын мæ дзыппы æхцатæ нытътъыста.

Æмдзæвгæтæ дæр фыста. Скъолайы ма куы ахуыр кодтон, уæд-иу сæ «Мах дуджы» кастæн, фæлæ цæмæндæр гæсгæ уыцы фæндагыл нæ ацыд. Æз зыдтон, йæ фыссын кæй нæ ныууагъта, уый. «Рæстдзинад»-ы куы куыстон, уæд дæр «Ногдзау»-мæ куы рацыдтæн, уæддæр-иу дзы куырдатон, цæмæй æмдзæвгæтæ

’рбахæсса æмæ сæ мыхуыры рауадзæм. Зæрдæ-иу мын бавæрдта, фæлæ хæсгæ никуы ницы ’рбакодта.

Иу-ссæдз азæй йыл фылдæр цæуы, афтæ йыл Леоновы уын-джы амбæлдтæн. Уæд ма «Ногдзау»-ы редакци уым уыдис. Мидæмæ йæ бахуыдтон æмæ йын загътон: «Цалынмæ де ’мдзæвгæтæй исты ныууадзай, уæдмæ ардыгæй нæ ацæудзынæ!». Гæнæн ын куынауал уыди, уæд сбæдт æмæ мæ, æвæццæгæн, цæмæй тагъддæр фæрвæза, уый тыххæй, йе ’мдзæвгæтæй цы-бырдæр кæцы уыд, уый ныффыста, æмæ йæ мах «Ногдзау»-ы радон номыры рауагътам. Мæнæ уыцы æмдзæвгæ:

ЗÆРОНД ЛÆГ

*Лæдзæгæй йæ развæндаг æвзаргæ,
Дыргъдонмæ æрбацыдис куырм лæг.
Фалдæр хъазынц сабитæ уым заргæ,
Лæг сæм, мæгуыр, бакæны хæлæг.*

*Иу гыццыл чызг бауади йæ цурмæ,
Уыд йæ къухы дидинджыты баст.
— Фен-ма сæ, куыд рæсугъд ысты, — дзуры, —
Æмæ лæгмæ мидбылхудгæ скаст.*

*— О мæ хур, фæцæрай мын рæстудæй,
Дидинджытæн се ’нгæсæн дæ ды,
Æмæ сæ цæмæй уынай рæсугъдæй,
Уый тыххæй æз бакуырм дæн хæсты.*

* * *

Югославийы уæвгæйæ бабæрæг кодтам Иосип Броз Титойы райгуырæн хæдзар Крумовецы хъæуы. Ирон хъæууон хæдзары хуызæн мæм фæкаст. Сæ пец дæр — ирон, агуыридурæй амæд пецы хуызæн. Суанг-ма, фæздæг кæуылты цыд, уый фæд дæр зынди. Тито мæрдтæй куы рацæуид, уæд æй, куыддæриддæрæй ныууагъта, афтæмæй баййафид.

Мах та Къостайы райгуырæн хæдзарæн цытæ бакодтам? Къоста ма, йæ хæдзар цы хохыл и, уый базонид, æндæр дзы, райгуырæн цæмæй хуынд, ахæмæй йæ цæст ницæуылуал æрхæцид.

Тынг рæдыд мæм кæсы, куыд уыди, афтæмæй йæ кæй нæ ныууагътæм, уый...

* * *

Басаты Барисæй ахæм ныхас фехъуыстон: «Иу боцкъа æдзух сæн нæ ласы, æнтыд дзы кæд ныккæнынц, ахæм замантæ дæр ралæууы».

* * *

Камалæн ахуыргæнджытимæ фембæлд уыд æмæ сын афтæ:
— Утæппæт ахуыргæнджыты цур дзурын се 'нцонтæй нæу. Уæвгæ, мæнæн бирæ ахуыргæнджытæ уыди, уымæн æмæ ахуыр кодтон цыппар скъолайы. Райдыдтон Зæронд Бæтæхъойы-хъæуæй, раивтон Ногмæ, уый фæстæ цыдтæн Беслæны нарт-хоры комбинатмæ, афæдз та — Зилгæмæ. Ныр ахъуыды кæнут: зæрдылдарæн фæйнаджытæ гом кæнынмæ куы бавналой, уæд сæ цал раны æвæрын бахъæудзæн, ууыл.

* * *

Терчы былты тезгъогæнгæйæ нæ ныхас коммунистон цард-арæстмæ рахызт. Не 'мбæлттæй иу цæхгæр йæ хъуыды загъта, коммунизмæн, дам, уæвæн нæй. Нæ ныхас быцæумæ кæй хизы æмæ дыууæрдыхæй дæр мæсты кæнын кæй райдыдтам, уый куы бамбæрстон, уæд æрымысыдтæн англисаг æхсæнадон архайæг æмæ фыссæг Филип Честерфилды ныхæстæ: «Дæ ныхмæ-лæууæг мæсты кæнын райдыдта, уый куы банкъарай, уæд уæ быцæу исты хъазæн ныхасæй фæу».

Мæнæн мæ зæрдыл æрбалæууыдысты Хъайтыхъты Георы рæнхъытæ. Афтæ мæм фæкаст, цыма сæ куы зæгъон, уæд нæ быцæу загъдмæ нæ рахиздзæн æмæ сæ загътон:

*Æркæс, æркæс, æмбал, дæ низмæ,
Дæуæн уый кады хъуыддаг нæу,
Æмæ йæ фесаф, коммунизммæ
Кæннод нæ бауадздзыстæм дæу.*

Нæ быцæу æцæгæйдæр худынмæ рахызт.

* * *

Потсдамы бабæрæг кодтам, цыппар паддзахады минæвæртты конференци кæм цыд, уыцы бæстыхай галуан-паркты ансамбль Сан-Сусийы Сесилиан-Хофы галуан. Стъолы фарсмæ — Советон

Цæдис, АИШ æмæ Великобританийы разамонджытæ Сталин, Трумен æмæ Черчилль кæм бадтысты, уыцы къæлæтджынтæ. Иу къулæй иннæмæ рæсугъд хъуымацæй быд бæндæн мидæмæ цæуын никæй уагъта, фæлæ мæнæн нæ къордмæ (æз туристон къорды разамонæг уыдтæн) фидаргонд фæндагамонæг Фриц Рид мæ къухыл фæхæцыд æмæ мæ бæндæны бынты йæ фæдыл, Сталин цы къæлæтджыныл бадт, уырдаæм бадафта æмæ мæ дзы абадын кодта.

Къæлæтджыны сæрак бадæнмæ цы зæгæлтæй хуыд уыд, уыдонæй иу уым нал уыд. Фæстæдæр мын Фриц куыд радзырдта, афтæмæй йæ туристтæй чидæр сусæгæй сæфтыдта æмæ йæ йæхицæн стыр хæзнайæн ахаста.

* * *

Зæнджиатæй куы 'ппæлыдтæн, уæд мæм Фатимæ æнæууæнк каст æрбакодта. Уыцы ныхас цæимæдæр баст кæй у, уый æмбæрста, фæлæ цæимæ, уый базонын æй фæндыди æмæ æнхæлмæ каст, дарддæр цы уыдзæн, уымæ. Фæлæ, æз куы ницуал дзырдтон, уæд мæ бафарста:

— Ныронг ахæм ныхæстæ куы никуы кодтай, уæд дыл абон цы зæд атахт?

— Ныронг дæр мæ каистæн арфæтæ кодтон, æрмæст мæхи-нымæр, абон та сын хъæрæй арфæтæ кæнын.

— Омæ уæддæр цæй тыххæй?

— Куыд цæй тыххæй? Сæ чызджыты хуыздæры мын кæй радтой, уый тыххæй.

Фатимæ ныххудти æмæ афтæ:

— Дарддæр мауал дзур, кæннод уæлгоммæ хауын æмæ исты ныццæвдзынæн...

Ацы ныхæстæ Камалæн дæр дзырдтон, æмæ Фатимæйыл куы амбæлд, уæд æй фæрсы:

— Ахæм юморист дæ мад уыд æви дæ фыд?

— Иу дæр нæ, — дзуапп радта Фатимæ. — Æз самородок дæн.

* * *

Адæймаг чъынды кæй у, уый бынтон æнцонæй дæр раир-тасæн вæййы...

Горæты сæйраг уынджы, хорз рæстæг куы вæййы, уæд алы

бон дæр фæбады иу мæгуыр лæппу. Ирон нæу, уый бæлвырд у. Мæ хъустыл æрцыд, цыма Астæуккаг Азийæ 'рбафтыд. Мæгуыр æй рахуыдтон, фæлæ алцæмæй мæгуыр нæу. Фæндырæй цæгъдын чи зоны, уымæн мæгуыр рахонæн нæй. Уый удæй хъæздыг у, уымæн æмæ йæ аивадæй адæмæн хæссы æхсызгон-дзинад.

Куы зæгъын, къæвда ма уарæд, æндæр рагуалдзæгæй æрæгвæззæгмæ йæ фæндырдзагъдæй буц кæны адæмы зæрдæтæ. Бирæтæ йæ цуры сæ цыд фæсабырдæр кæнынц, лæугæ дзы чи 'ркæны, ахæмтæ дæр ваййы. Байхъусынц ирон фæндырдзагъдмæ — лæппу æрмæстдæр ирон цæгъдгытæ фæкæны — стæй йын арфæ раканынц, чи уæздан ныхасæй, чи — æхцайæ. Йæ разы ваййы хъæбæр гæххæттæй къопп, æмæ йæ афтидæй никуыма фæдтон. Чи йын дзы лыстæг æхца ныппары, чи та — ставд æхца дæр. Йæ аивадæн аргъгæнджытæй алкæмæндæр фесты (фæндырæй цы дуканийы дуармæ фæцæгъды, уыдон ын къæлæтджын бандон радтой). Фесты, иу хатт ын æхца чи ратты, уыдонæн се 'ппæтæн дæр, уымæн æмæ дзы алкæйы цæсгом дæр бахъуыды кæны. Афтæ кæй у, уый мæхиуыл дæр бавзæрстон.

Фыццаг хатт æй куы фæдтон — ууыл та цалдæр азы цæуы, — уæд мæм чъылдымырдæм бадт фæцис, æмæ йæ фæндырдзагъдмæ дзæвгар фæхъуыстон. Йæ аивадæй мæ зæрдæмæ хуры тынтæ ныккаст. Æхца дæр ын фыццаг хатт уæд радтон. Цас, уый ма чи зоны, фæлæ бæлвырд зонын, цасфæнды йын кæд радтон, уæддæр уымæй нæ фæмæгуырдæр дæн.

Уæдæй фæстæмæ мæ бахъуыды кодта æмæ мын салам ратты, стæй хуымæтæджы салам нæ, фæлæ мын æнæмæнг йæ бынатæй сысты. Стæй канд мæнæн нæ: йæ фæндырдзагъдæн ын аргъ чи скодта, уыдонæн се 'ппæтæн дæр. Уыдоны æхсæн нæ ваййы, мæн хуызæн йæ рæзты алы бон дæр æппынкъаддæр дыууæ, иуæй-иу хатт та цыппар хатты чи цæуы, уыцы ахуыргонд, профессор, наукаы доктор. Цæргæ дæр фæрсæй-фæрстæм кæнæм, нæ куыстытæ дæр кæрæдзимæ хæстæг сты — æрмæст зонгæ не стæм, — æмæ йæ уыцы хъахъхъæд кæнын: фæндырдзæгъдæгмæ иу каст дæр никуыма бакодта. Алы хатт дæр, цыма йæ уынгæ дæр нæ кæны, афтæ йæ рæзты ахизы. Иу капекк йæ дзыппæй сисыны адæргæй.

Нæ мæ уырны, уымæн æцæг æмбал ис, уый. Нæ мæ уырны, йæ къæбæрæй бирæтæ сахуыстой, уый дæр. Нæ мæ уырны,

уый йæ дзыппæй искуы æхца систа æмæ дзы æгъдау радта, уый дæр.

Цæмæй æхсынцъы туаг у, уый базонай, уый тыххæй дзы къæртайы дзаг хæрын нæ хъæуы. Уымæн иу гага дæр фаг у.

* * *

Цалдæрæй фынджы уæлхъус бадæм: Хуыгаты Сергей, Малиты Васо, Ходы Камал æмæ æз. Камал æмæ Васо кæрæдзийæ.. Мæнæ куыд фæцæйрæдытæн: кæрæдзийæ нæ, фæлæ сæхицæй æппæлыныл нал ауæрдынц. Кæд сæм бирæ фæхъуыстон, уæддæр дзы йæхицæй æппæлынмæ чи тынгдæр арæхст, уый нæ раиртæстон æмæ Камалмæ дзурын:

— Дæуæй Васойæ йæхицæй тынгдæр чи 'ппæлы?

— Шамил!.. — æнæахъуыды кæнгæйæ дзуапп радта Камал.

* * *

Дæс æмæ мыл æртиссæдз азы куы сæххæст, уæд театрмæ хуынд адæмимæ уыд мæ зонгæ, ме 'мсис. Федта мæ æмбырды размæ дæр, æмбырды фæстæ дæр, фæлæ дзы иу арфæйы ныхас нæ фехъуыстон.

Ууыл бирæ рæстæг нæма рацыд, афтæ мæ кæстæр лæппу — уæ фарн бирæ уæд! — Ацæмæзæн хъуыддаг кодтам æмæ, арфæ раканын йæ цæст кæмæн нæ бауарзта, уый чындзæхсæвмæ не 'рбахуыдтон. Чындзæхсæвы фæстæ йыл куы амбæлдтæн, уæд мын арфæтæ фæкодта.

Ацу, æмæ хонын хуыздæр у æви нæ хонын, уый бамбар!..

* * *

Радиойы куыстон, афтæмæй мын партион æгъдауæй, карздæр нæй, ахæм æфхæрд бакодтой. Цæй тыххæй — комкоммæ дзургæйæ ницæйы тыххæй — уый бирæтæ зонынц, фæлæ ма йæ цыбырæй радзурон.

Ногбоны хæдразмæ æрцыд хабар. Алы азы хуызæн та уæд дæр фылдæр бакастытæ баст уыдысты, цы бæрæгбон æрбацæйхæццæ кодта, уымæ. Фæцис дзы, ивгъуыд ног азы цы бакаст райхъуыст, уый дæр. Йæ ном дæр Ног азимæ баст уыд «Æгас цу, Ног аз!»» Иууылдæр уыд æмдзæвгæтæ æмæ музыкайæ фæлгонцгонд. Бакаст цы Ног азы номыл уыд, уый хæдразмæ завод «Электроцинк»-æн радтой СЦКП-йы ЦК-йы,

Министрты Советы æмæ профцæдисты Цæугæ сырх тырыса. Уыцы уынаффæ заводы куджыты æмбырды бакаст партийы Цæгат Ирыстоны обкомы уæды фыццаг секретарь Хъæбæлоты Билар. Ёрцахста минуты æрдæг. Æмæ уыцы «фыдраконддзинады» ныхмæ сæ джебогътæ рафистæг кодтой зæвæттæсдæрджытæ æмæ бынатылмард адæм. Ау, уый та куыд? Стыр рæдыдтæ чи 'руагъта æмæ уый тыххæй йæ куыстæй кæй систой, Хъæбæлоты уыцы Билары хъæлæс радиойæ куыд райхъуыст? Стæй кæд? Æвзарæн-партион конференцийы хæдразмæ!

Сæ сæйраг мæт уыд Одинцовыл. Адæм æм æнæуи дæр мæсты уыдысты, æмæ йæ обкомы фыццаг секретарæй куынал равзарой, — цыма уый адæмæй аразгæ уыд! — уæд хæрзбын куы кæнæм! Сæ быны дон бацыд функционертæн, æмæ бæстæ сæ сæрыл систой. Цыбыр ныхасæй, мæнæн цы нæ хъуыд, уый бакодтой: радтой мын, партион чиныгмæ кæй фæхæссынц, ахæм карз æфхæрд.

Уæдæй нырмæ бирæ азтæ рацыд, фæлæ та мын кæддæры хабæрттæ хæрзæрæджы сног сты...

Мæ хæлар мæм æрбадзырдта, хистæр фæлтæры минæвæрттæн фембæлд уыдзæн æмæ сæ фæнды, ды дæр семæ куы уаис, уый. Ёргомдæр дзургæйæ та уыцы хистæрты æмбырдгæнæг уыди ме 'рвад æмæ, куыд бамбæрстон, афтæмæй ме 'рдхорд дæр уый номæй дзырдта. Æнхъæл уыдтæн, æртæ-цыппарæй фылдæр нæ уыдзысты, зæгъгæ, фæлæ дæсæй фылдæр разындысты. Уый куы зыдтаин, уæд, чи зоны, цæугæ дæр нæ бакодтаин, фæлæ, фæстæдæр куыд бамбæрстон, афтæмæй мæ сины саст фæрæстмæ.

Цæвиттон, фембæлдмæ хуынд адæмимæ уыд Хъæбæлоты Билар дæр. Кæрæдзийы хорз чи зыдта æмæ бирæ азты иумæ чи фæкуыста, уыдонæн, цы 'рымысыдаиккой, уый, кæй зæгъын æй хъæуы, уыдис æмæ мысыдысты ивгъуыд бонты цаутæ.

Иу заман сæрмагондæй ссардтой бадты хистæр Билары ном. Ахæм рæстæг, куыд вæййы, афтæ йын дзырдтой йæ хорздзинæдты тыххæй. Ссæдз азæй фылдæр республикæйы сæргъы чи лæууыд, уый тыххæй цы загътаиккой, уый куынноæ уыдаид! Æмæ алчидæр архайдта хистæры номыл рæсугъддæр дзырдтæ ссарыныл.

Ныхасы бар мæнмæ куы 'рхауд, уæд æз ахæцыдтæн бынтон æндæрырдæм:

— Ам Билары тыххæй бирæ ныхæстæ загъд æрцыд. Æхсызгон мын у, арфæ йын кæй кæнут, Ирыстонæн дæр, сымахæй алкæмæн дæр цы хорздзинадтæ сарæзта, уый уæ зæрдыл кæй дарут. Æз та зæгъынмæ хъавын, Билары тыххæй мæ куыд бафхæрдтой, уый тыххæй.

Фынджы уæлхъус бадджытæ мæм иууылдæр се 'ргом раздæхтой æмæ цымыдис цæстытæй кастысты, дарддæр цы зæгъдынæн, уымæ.

Дарддæр сын радзырдтон, уæлдæр цы хабар ракодтон, уый.

— Уыцы бюройы архайджытæй ам ничи ис? — бафарста мæ мæ фарсмæ бадæг, æнæниздзинад хъахъхъæнынады раздæры министр.

— Мæ бакомкоммæ бады, уыцы бюройæн разамынд чи лæвардта, уый, — æмæ иууылдæр бакастысты партийы уæды дыккаг секретарьмæ.

Нæ зонын, уыцы рæстæг секретарь йæхи куыд æнкъардта, уый, фæлæ дзургæ ницы скодта. Æрмæст, фынгæй куы сыстадыстæм, уæд мын рестораны дуармæ афтæ:

— Уыцы бюро идеологон фарстатыл дзуапдæттæг секретарь цæттæ кодта...

— Æз, цы уыди, уый йеддæмæ куы ницы загътон, — цæмæй, цы зæгъинагтæ мæм уыди, уыдон ма скалдтаин, ууыл бацархайдтон æмæ ныхас ууыл ахицæн.

Кæронбæттæны ма иу зондджын лæджы ныхæстæ æрымысын мæ зæрды ис. Бæлвырд сæ нал хъуыды кæнын, фæлæ сæ хъуыды ахæм уыди: дæ цуры дæ хæлары фыдгой куы кæной, æмæ, йæ ныхмæ чи дзуры, уымæн куы нæ бауайдзæф кæнай, уæд тæппуд дæ.

Мæнæн карз æфхæрд кæм лæвардтой, уыцы бюройы архайджытæй бирæтæ дæсгай æмæ ноджы фылдæр азтæ фæкуыстой Биларимæ, фæлæ дзы йæ фарс ничи радзырдта, Хъæбæлойы-фырты хъæлæс радиойæ кæй райхъуыст, уым фыдраконддзинадæй куы ницы ис, уæд æй цæмæн сдзырдаг кодтат, радиойы кусæджы дæр, куы ницы аххос æм ис, уæд цæмæн æфхæрут, зæгъгæ, дзы ничи загъта. Æмæ ма ноджыдæр иу ахæм фæбæлвырдгæнинаг. Фарст бюромæ чи цæттæ кодта, уый Хъæбæлоты Биларæн уыдис йе 'ххуысгæнæг, хуымæтæгдæрæй та — йæ цумайы лæппу.

Ахæм хабæрттæ!..

* * *

Педагогон институты нѣм уыдис драмкъорд. Разамынд ын лавѣрдта Цѣгат Ирыстоны адѣмон артист Мѣхъиты Владими. Бирѣ йѣ чи уарзта, уарзгѣ та йѣ кодтой Ирыстоны театр-дзаутѣ иууылдѣр, уыдон ѣй буцдѣрѣн Лавѣр хуыдтой, ѣмѣ йѣ ѣз дѣр афтѣ хондзынѣн.

Махѣй цѣй артисттѣ уыд, фѣлѣ, лѣджы куы бафѣнда, стѣй йын ахѣм разамонѣг куы уа, уѣд дзы артист куы нѣ рауайа, уѣддѣр дзы артистѣнгѣс ма рауайа, уымѣн уѣвѣн нѣй. Ѧмѣ Лавѣр дѣр архайдта, йѣхиуыл нѣ ауѣрдгѣйѣ. Мах дѣр йѣ коммѣ кѣсыныл нѣхи хъардтам, кѣд ѣдзух нѣ къухы не 'фтыд, уѣддѣр.

Абоны хуызѣн ма мѣ цѣстытыл уайы, Саулохты Мухтары «Усгур Гаци»-йыл куыд куыстам, уый. Гацийы роль сѣйрагдѣр уыди, ѣмѣ йѣ Лавѣр бабар кодта, мѣнѣй иу курс дѣлдѣр чи уыд, уыцы бѣрзонд, иучысыл гуыбыргомау, саулагъз Моисейѣн.

Куы зѣгъын, Лавѣр тынг лѣмбынѣг куыста немѣ. Иу фѣзмѣлд раст акѣныныл-иу уыйбѣрц рѣстѣг ѣмѣ тыхтѣ бахардз кодта, ѣмѣ-иу ын кѣд тѣригъѣд нѣ фѣкодтон. Уѣлдай фылдѣр кусын ѣй бахъуыд Гацийы ролыл. Тынг-иу бафѣллад, фѣлѣ уѣддѣр архайдта, роль зѣрдѣмѣдзѣугѣдѣр цѣмѣй рауаид, ууыл.

Спѣтакль срѣвдз. Фѣстаг репетицитѣ кодтам, нѣлгоймѣг-тыл цухъхъатѣ уыд, афтѣмѣй. Сылгоймѣгтѣ дѣр уыдысты, сценѣмѣ кѣм рацыдаиккой, ахѣм дарѣсы. Гаци-Моисей дѣр йѣ бѣрѣгбоны дарѣс скодта, афтѣмѣй Лавѣры раз ѣрлѣу-уыд. Лавѣр уымѣй размѣ немѣ дзѣвгар фѣкуыста ѣмѣ, иуѣй, фѣллайгѣ бакодта, иннѣмѣй, цѣуылдѣр мѣсты дѣр сси ѣмѣ, Гацийѣн йѣ хъама галиуырѣдѣм ауыгъдѣй куы ауыдта, уѣд йѣ маст срѣмыгъта:

— Моисей, хъама кѣцырдыгѣй вѣййы?

Моисей йѣхимѣ 'ркѣстытѣ кодта ѣмѣ дызѣрдыггѣнгѣйѣ, йѣ хъама цы фарсыл ауыгъд уыд, уыцырѣдѣм ацѣмѣдта:

— Мѣ-нѣ ацырдыгѣй... — багуым-гуым кодта йѣ фындызы бын.

Лавѣр, йѣ цуры чызджытѣ кѣй уыд, ууыл дѣр нал ахъуыды кодта, махмѣ мѣсты каст ѣрбакодта, стѣй чысыл фѣгуыбыр, афтѣмѣй, йѣ армыгъѣпѣнѣй Моисейы хъамамѣ амонгѣйѣ, сдзырдта:

— Гьер ай лæхтгиртт нæу, лæхтгиртт!..

Иннæ спектаклы хъуамæ студент-артист Хъызылбег æрбатахтаид æмæ фехъусын кодтаид, хæст райдыдта, зæгъгæ, фæлæ йын, куыд æмбæлд, афтæ нæ рауад. Хъуамæ йæ, сæрыхъуын арц кæмæй абадтаид, ахæм хъæлæсыуагæй загътаид, уымæн та йæ иу мыры дæр æнкъарæны хъæстæ нæ уыд.

Лаверы зæрдæмæ куыд хъуамæ фæцыдаид ахæм ныв, æмæ йын ссардта, йæ рæдыд цæмæй бамбара æмæ йæм хæст райдайыны æвирхъаудзинад цæмæй бахъара, ахæм ныхæстæ:

— Хъызылбег, де 'рбацыд адæймагмæ цавæр æнкъарæнтæ æвзарын кæны, уый зоныс?

Хъызылбег ныхъхъус.

— Уæдæ дын æй æз зæгъдзынæн. Ды ахæм зæрдæйыуагимæ æрбатахтæ æмæ, хæст кæй райдыдта, уый ахæм хъæлæсыуагæй загътай, æмæ дын мах хъуамæ нымдзæгъд кодтаиккам, ура, хæст райдыдта, цин кæнут, зæгъгæ.

* * *

Камалæй йæ фехъуыстон. Уымæн та йæ йæ фыды 'фсымæр Дзаххотт дзырдта.

Цыдæр æмбырды ныхас кодта Фæрнион Къоста. Дзагуырты Гуыбадымæ йæ ныхас дæргъвæтин фæкаст, цы! Æмæ йæм бахъæр кодта:

— Цæйбæрц дзурыс, Горький дæ?

— Кæмæн — горький, кæмæн та — сладкий, — дзуапп ын радта Фæрнион.

* * *

Плиты Хадойы райгуырды сæдæ азы бон ирон литературæйы музейы бæрæг кодтой. Фысджытæй дзы никауыл ма цæст æрхæцыд. Уыдысты ма дзы Хозиты Барис æмæ Хадойы чызг Жаннæ. Жаннæ ахæм хабар радзырдта.

Хъайтыхъты Геор æмæ Хадойæн чиныгкæсджытимæ уыдис фембæлд æмæ иуцасдæр байрæджы кодтой. Геор, кæй байрæджы кодтой, уый тыххæй адæмæй хатыр ракуырда. Цæмæн байрæджы кодтой, уый дæр сын бамбарын кодта:

— Хадо йæ сæрвасæн нал ардта.

Адæм, кæй зæгъын æй хъæуы, худæгæй бакъæцæл сты, уымæн æмæ уыдтой, Хадойы сæрыл иу хъуын дæр кæй нал баззад, уый.

* * *

Мæ хæларæн йæ масты дзæкъул куы систой, уæд йæ биной-нагæн афтæ зæгъы:

— Дæ бон стыр хæснаг скæнын у, дæ лæгæй æнæмастдæр фысджыты æхсæн кæй нæй, уый тыххæй æмæ нæ фембылд уыдзынæ.

* * *

Хуссар Ирыстоны Фысджыты цæдисы сæрдар Хъазиты Мелитон ам уыдис, æмæ нæ бафæндыд йемæ æрдзы хъæбысы абадын. Ацыдыстæм, уæдæ цы уыдаид. Бадаем, гаджидæуттæ уадзæм. Ныр хур ныгуылæнырдæм дзæвгар акъул, æмæ фысымтæй чидæртæ мæты бацыдысты, цалынмæ рухс у, уæдмæ Мелитон фæсæфцæг куы фæуаид, зæгъгæ. Гуырдыз Хуссар Ирма куы 'рбалæбурдтой, уый хæдфæстæ нæм æрбацыд Мелитон æмæ йыл тыхсгæ тынгдæр уый тыххæй кодтой. Æппæты тынгдæр ыл чи мæт кодта, уымæн Мелитон афтæ:

— Омæ нæхимæ æмбисбон куы бахæццæ уон, уæд афтæ нæ зæгъдысты, дæ фысымтæ дын ницы уæздан загътой, зæгъгæ?!

* * *

Хатгай адæймагæй цыдæртæ ферох ваййы, фæлæ дзы кæцыдæр цаутæ, цасфæнды рæстæг куы рацауа, уæддæр нæ рох кæнынц.

Бирæ, тынг бирæ азты размæ Малиты Васоимæ «Рæстдзинад»-ы куы куыстам, уæд Васо нæ иумайаг хæлæрттæй иумæ Мæскуымæ писмо фыста. Æмæ йæ кæд фыста хъæрæй дзургæйæ. Уыцы рæстæг нæ зонгæтæй иу нæ уатмæ æрбахызт. Васо йæ куы ауыдта, уæд дарддæр йæ писмо хъæрæй дзургæйæ фыссы: «Мæнæ ныртæккæ нæ къæсæрæй цавæрдæр лæппу æрбахызт, æмæ дын уый дæр зæрдиаг салæмттæ æрвиты...»

Уыцы ныв мæ цæстыл куы ауайы, уæд мæ мидбылты æнæбахудгæ нæ фæвæййын.

* * *

Терчы был мæ зонгæимæ тезгъо кæнæм.

— Ам ма ме 'рвадæлтæй иу ваййы, — загъта Бындзи. — Ды йæ нæ зондзынæ, искуы-иу хатт йеддæмæ нæ фæзыны.

— Зонын æй, Тотырбегæй, зæгъыс, ныллæг, бæзæрхыгтæ.

— О, о, Тотырбег, зоны æй уæдæ. Æрмæст ныллæг нæу. Мæнæ мæныйас уыдзæн.

Диссаг мæм фæкастысты Бындзийы ныхæстæ. Терчы был нæ, фæлæ æнæхъæн горæты дæр йæхицæй ныллæгдæр адæймагыл арæх нæ сæмбæлдзынæ æмæ, дам, ныллæг нæ дæн.

Æвæццæгæн, адæймагмæ йæ алы хъуыддаг дæр, цæйас у, уымæй стырдæр кæсы.

* * *

Хуыгаты Сергейы зонгæ амард æмæ хъыгзæрдæйæ дзырдта:
— Ахæм цæрдæг уыд, ахæм сæрæн цыд кодта, æмæ йæ къах-дзæфыл цæст нæ хæцыд. Амæлын æнхъæл ын ницы хуызы уыдтæн...

Мæ зæрдыл Тотырбеджы ныхæстæ æрлæууыдысты. Дзантемырæн йæ дыккаг ус куы амард, уæд ын, уæлмæрдтæй æрбацæй-здæхгæйæ, Тотырбег афтæ загъта: «Дзантемыр, æппындæр мацæуыл тыхс, уæлæ ма мæ усы ракур, æмæ дын уый никуы амæлдзæн...» Фæлæ, куыд рабæрæг, афтæмæй, Тотырбег йæ зæрдæ афтæ фидарæй кæуыл дардта, йæ уыцы ус дæр æнусон нæ разынд.

Æз дæр Сергейæн уымæн загътон:

— Ау, Тотырбеджы ус дæр ма куы амард, уæд ын куыннæ уыдтæ амæлын æнхъæл?!

* * *

Чидæр загъта, маст исын, дам, æвзæр миниуæг у. Ома куыдз дыл куы фæхæца, уæд ыл ды дæр хъуамæ дæндагæй хæцынмæ ма хъавай.

Уый, чи зоны, раст у, фæлæ дыл куыдз хæцынмæ куы хъава, уæд ыл ды дæндагæй хæцынмæ ма хъав, фæлæ йæ къахæй хъуамæ уæддæр ма ныццæвай?!

* * *

Мæскуыйы, Манежы фæзы, уыди Советон Цæдисы нывгæнджыты равдыст. Уыцы заман Мæскуыйы фæдæн æмæ, кæд цыфæнды æнæвдæлон уыдтæн, уæддæр уырдаем бацæуынæн рæстæг ссардтон. Равдыст парахат уыди, уымæн æмæ дзы æвдыст цыдысты нæ бæстæйы хуыздæр нывгæнджыты куыстытæ. Кæд кæсгæ се 'ппæтмæ дæр зæрдиагæй кодтон, уæддæр мæ кæмдæр ныфс уыди, нæхи нывгæнджытæй дзы искайты уацмыстыл дæр кæй фембæлдзынæн, уымæй æмæ цыппар цæстæй кæсæгау кастæн, фæлæ дзы ирон мыггагыл не 'мбæлдтæн.

Раѳеуынмæ мæ бирæ нал хъуыд, афтæ мæ бæллиц сæххæст. Челæхсаты Магрёзы ныв мæ цæст ацахста. Хуымæтæджы æхсызгон мын уыди! Утæппæт куыстыты æхсæн разынд ме 'мбæстаджы ныв дæр. Нæхимæ куы ссыдтæн, уæд Магрёзæн раппæлыдтæн, дæ ныв дын æппæтцæдисон равдысты фæдтон, зæгъгæ. Уый дын мæм, йæ къух æрбадаргæйæ, афтæ куы бакæнид:

— Арфæ дын кæнын!..

* * *

Иу мæ рагон зонгæ бинонты хъуыддаг нæ кæны. Æмæ йын æй искуы иухатт йæ цæстмæ бадарын. Исчи банхæлдзæн, махæдæг адæмы разæй фæдæн, зæгъгæ. Нæ фæдæн. Чидæр куыд загъта, уыцы «рæдыд» раджы уа-æрæджы алчидæр фæкæндзæн. Уыцы «рæдыд» мыл куы 'рцыди, уæд мæ азтæ æхсæрдæс æмæ ссæдзæй фæфылдæр сты, ме 'рдхордыл та, ус дæ ракурын хъæуы, зæгъгæ, йын куы загътон, уæд дæс æмæ дыууиссæдз азмæ 'ввахс цыди. Бинонты хъуыддаг бакæн, зæгъгæ, йын цалдæр хатты куы бакой кодтон, уæд мыл сбустæ кодта: «Цы мæ баййардтай, æндæр куыст дын ницы и?!»

Хорз ма ракæн, æмæ фыд ма ссарай. Уæвгæ, цас хорз ракодтон, стæй цас фыд ссардтон! Æцæгдæр æй цы бакъуымы кодтон? Алкæмæн дæр й' амонд конд у. Кæд кура, уæд ракурдзæн, куы нæ ракура, уæд дæр цæрдзæн. Фыццаг ахæм уый нæ уыдзæн, стæй фæстаг дæр.

Уый фæстæ мæ дзыхæй ныхас дæр никуыуал ссыд. Иуцасдæр рæстæг рацыд, æмæ та мын ме 'рдхорд уайдзæфтæ кæнынмæ фæци, хъуыддаг бакæныны тыххæй, дам, мын куы ницыуал дзурыс, æви, дам, мæ хъысмæтмæ куыдфæндыйы цæстæй кæсын райдыдтай?..

Зын бамбарæн у адæймаг.

* * *

Алы бон дæр мæ куыстмæ цы уынгты фæцæуын, уым фылдæр хаттыты иу хæрæндоны размæ арæх мæрзгæ куы иу, куы иннæ сылгоймаджы баййафын. Абон, æфснайыны рад кæмæ 'рхаудта, уый кæд бырæттæ марзта мидæджырдаем!

Мæ мадæй афтæ фехъуыстон, бырæттæ, дам, къæсæрæй мидæджырдаем мæрзын нæ фæтчы. Æфснайæгæн æй зæгъинаг уыдтæн, фæлæ фæзивæг кодтон. Фæзивæг кодтон, зæгъгæ — фæтарстæн, мæ ныхæстæ йæ зæрдæмæ куы нæ фæцæуой, уымæй.

Ацы хатт ма сылгоймæгтæй искæй мидæмæ мæрзгæ куы фенон, уæд æм, æвæццæгæн, æнæсдзургæ нæ фæуыдзынæн...

* * *

Хетæгкаты Сергей республикæйы Министрты Советы сæрдарæй куы куыста, уæд æм æххуысмæ бацыдтæн, редакцийы машинæ цалцæггæнинаг у æмæ мæм æхцайæ фæкæс, зæгъгæ.

— Дзæбæхдæр машинæ дын ратдзыстæм. Цалцæг кæнын, ды куыд æнхъæлыс, афтæ 'нцон нæу, — загъта Сергей æмæ телефонæй автоуправленийы хицаумæ фæдзырдта.

Цы дзуап ын рардæуыд, уый мæнмæ нæ хъуыст, фæлæ мын Сергей загъта, уырдаæм æмæ уымæ ныццу æмæ дын, ног куы нæ уа, уæддæр дзæбæх машинæ ратдзæн.

Ныццыдтæн, кæдæм мын загъта, уырдаæм, фæлæ мæ зæрдæ ницæмæй барухс. Мæхæдæг дæм сдзурдзынæн, зæгъгæ, мын загъта автоуправленийы разамонæг. Ахæм ныхæстыл ахуыр уыдтæн. Иугæр дын хицау, мæхæдæг дæм дзурдзынæн, зæгъгæ, загъта, уæд нымай — дæ хъуыддагæй ницы рауад.

Дзæвгар рæстæг фенхъæлмæ кастæн, æмæ мæ телефон куы ницы хъусын кодта, уæд та Хетæджы-фыртмæ ссыдтæн æмæ йын загътон, кæмæ мæ арвыстай, уымæн йæ фадат нæу мæнæн баххуыс кæнын, зæгъгæ.

— Цытæ дзурыс?! Нæ дын радта машинæ? — Цæхæртæ акалдта Сергей. — Дæ цуры куы баныхас кодтам, уæд ма дзы фадаты кой цæмæн хъæуы?!

Телефонмæ бауад, мæсты зылдтытæ йæ 'ркодта æмæ автоуправленийы хицауимæ тызмæгæй дзурын райдыдта:

— Айфыццаг куыд баныхас кодтам?.. Мæн уыцы ныхæстæ ницæмæн хъæуынц, фæлæ айфыццаг куыд баныхас кодтам, уый-ма загъ? Мæнæ мæ цуры Дзасохы-фырт бады æмæ дзы æз æфсæрмы кæнын. Ды мæнæй не 'фсæрмы кæныс?..

Мæ цалцæджы хабарæй та ницы рауад, фæлæ, хуыздæр машинæ кæй райсдзынæн, уый мæ айфыццагæй ноджы тынгдæр бауырныдта. Æмæ хуымæтæджы нæ. Мæ куыстмæ куы 'рбаздæхтæн, ууыл бирæ рæстæг нæма рацыд, афтæ мæ телефоны дзæнгæрæг райхъуыст æмæ мæм автоуправленийы хицау æцæгдæр йæхæдæг куы сдзурид.

О, хæдæгай Сергей кæмæ дзырдта, уыцы лæппуимæ, студенттæ ма уыдыстæм, уæдæй нырмæ зонгæ уыдтæн. Уый хæххон-металлургон институты ахуыр кодта, фæлæ йе 'рвадимæ

æмдзæрæны иу уаты цардыстæм, æмæ йемæ уый фæрцы ба-
зонгæ дæн. Хорз лæппуйæ йæ зыдтон, фæлæ, цард куыд рав-
дыста, афтæмæй хорз æмæ 'взæр, хицауы бынатмæ куы баха-
уынц, уæд рабæрæг вæййы.

Гъе æмæ мæм уыцы зонгæ куы сдзурид æмæ цыма йæ цуры
исты аххосджын уыдтæн, уый хуызæн мын бустæхуызæй куы
зæгъид:

— Цæмæ мыл бахъаст кодтай Сергеймæ? Æнæ уымæй хъуыд-
даг нæ сарæзтаиккам? Кæд дын рæстæг ис, уæд-ма ардæм рацу.

Ныццыдтæн æм. Районты автотранспорты къанторы хицæут-
ты йæм æмбырдæй ныййæфтон. Æмбырд фæци æмæ къанторы
хицæуттæй иуы фæурæдта æмæ йын, мæнмæ амонгæйæ, афтæ:

— Ацы лæджы зоныс?

— Зонын, — дзуапп радта уый.

Æз дæр æй зыдтон, фæлæ та ме уæнджы мигъ бадт, мæ
зонгæ кæй разынд, уымæй.

— Гъемæ тынг хорз у! Йæ хæдтулгæ базæронд æмæ йын дæ
машинæтæй иу ратт æмæ, фыццагдæр цы ног «Волгæ» райсæм,
уый дын дæ фыццаг скæндзынæн.

Мæ зонгæ йæхи нынцъылдтæ кодта, цыдæр дæлдæр-уæлдæр
ныхæстыл схæцыд. Иу дзырдæй, кæй йæ нæ фæнды, уый бам-
барын кодта.

О, хæдæгай, автоуправленийы хицау дæр, стæй къанторы
хицау дæр канд мæ зонгæтæ нæ уыдысты, фæлæ ма уыдыстæм
иу районæй дæр.

— Ацу уæдæ, — загъта йын управленийы разамонæг æмæ
фæдзурын кодта Дыгуры районы автотранспортон къанторы
хицау Хъæрджыны-фыртмæ. Дуарæй æрбахызт бакастджын,
саулагъз, саурихи лæппу. Хабар куы бамбæрста, уæд афтæ:

— Фараств машинæйы мæм ис, ныццу æмæ дзы кæцы равза-
рай, уый — дæу. Кæд дæ мæ машинæ хъæуы, уæд дæр —
табуафси — бынæй лæууы æмæ дын уый дæр дæттын.

Нæ шофыримæ иумæ уыдыстæм, бынæй цы машинæ уыд,
уый федта, йæ зæрдæмæ фæцыд æмæ дзы нæ куыстмæ ссы-
дыстæм. Йæ хицау нын загъта, æз, кæимæ ацæуон, уый мын
ис, мæныл, дам, ма тыхсут.

Адæм алыхуызæттæ сты. Семæ ахæм рæтты куы фембæлай,
уæд дæр дзы, чи цы у, уый рабæрæг вæййы.

Уыдзæн ма

СУСÆГ АРФÆ

* * *

Мит кæны фæлдзæгъдæн,
Мит æмбæрзы зæхх...
Дымгæйы æмдзæгъдæн,
Зæрдæ, исты зæгъ.

Дымгæйы æмдзæгъдæн
Сусæг арфæ зæгъ...
Мит кæны фæлдзæгъдæн,
Мит æмбæрзы зæхх.

Мит, фыццаг мит уары...
Зæрдæ, исты зæгъ.
Зæрдæ дзырд нæ ары...
Мит æмбæрзы зæхх...

* * *

Разиынц доны мæ цæстытæ.
Цæссыгтæ, донау кæлут...
Раздæры цардæн йæ сæстытæ,
Æнусмæ цæргæйæ мæлут.

Нал уын и, нал уын и раздæхæн, —
Рæстæгæн рæстæг фæхæрд.
Цард дæ йæ гуылфæнты аздыхта,
Сонтæй фæуырдыг дæ хæрд...

Разиынц доны мæ цæстытæ.
Цæссыгтæ, зæрдæ сæрут!
Раздæры цардæн йæ сæстытæ,
Æнусмæ мæлгæйæ цæрут...

* * *

Айнæг, æгомыг къæдзæхтæ,
Мигътæ сæ сæрмæ — æндон...
Иугæндзон тилы гæндзæхтæ
Айнæг къæдзæхты бын дон...

Абухы, тоны йæ рохтæ,
Тоны емылыккау раст...
Райхъуысынц комы йæ богътæ, —
Бакалы дуртыл йæ маст...

Уромынц, уромынц тигътæ
Доны æгæрон ызнæт...
Калынц æндон цæссыг мигътæ, —
Уары сæ катый, сæ мæт...

* * *

Айтæ-уыйтæ рæстæгмæ нæй, —
Афæдз аныгъуылд тъымы-тъымайы...
Ныр кæндзæни мыггагмæ фынæй,
Цард та ног аз нымайы...

Бонтæ ивылынц — атæхы мæй,
Рæстæг цардыл æфтауы...
Лæг цы сисы йæ царды хуымæй,
Уый йæ ног азыл тауы...

Ног аз, ног хуым, цины æвзар,
Ма скæс цардмæ тызмæгæй.
Рæстæг, рæстæг, бонтæ æвзар, —
Уалдзæг райгуырд зымæгæй.

ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболат

ЧЫСЫЛ РАДЗЫРДТÆ

АХУЫРГÆНÆДЖЫ НЫХАС ЙÆХИИМÆ

Зæронд ахуыргæнæг, ныр ссæдз азæй фылдæр цы пиджак дары, уый арæхстгай раласта æмæ йæ рагъæныл сауыгъта. Æрбадт йæ зæронд диваныл æмæ хъуыдыты ацыд. Йæ сæйрагдæр мæт та уыдис ууыл, æмæ йæ абон дыууæ ранмæ зиантæм цæуын кæй хъæуы. Ацæуид, фæлæ йæм æгъдау скæнынæн та æхца нæй. Ууыл у тынгдæр йæ катый æмæ йын йæ мидхъуыдытимæ бацайдагъ ныхас:

— Ныр, уæдæ, афтæмæй куыд цардæуа?

— Æмæ дын кæй аххос у? Уæд дæ ахуыргæнæгыл ахуыр кæнын нæ хъуыдис, фæлæ...

— Æмæ ахуыргæнæг куыд каджын уыдис, уæд, уый дæ ферох? Сæ худтæ дæр ма-иу ын систой...

— Уый раздæр уыдис. О, уæд-иу ын суанг ас адæм дæр ма сæ худтæ истой, ныр та ахуыргæнджытæн сæхи худтæ скъæфгæ кæнынц... Нал æй хъуыды кæныс, айразмæ дын уыцы лæппу дæ сæрæй дæ фыдыфыды бухайраг худ куыд аскъæфта, уый?..

— Чифæнды цыфæнды кæнæд, фæлæ æз æвзæрæй никæд никæмæн ницы ракодтон.

— О, ды бирæты сарæзтай ахуыры арфæйаг фæндагыл. Бирæтæ сæ систы

профессортæ дæр ма, фæлæ сæ царды уавæртæ та гæвзыккæй-гæвзыкдæрмæ цæуынц...

Уæдмæ изæр кæнын дæр райдыдта. Зæронд ахуыргæнæг йæ бандон фæхæстæгдæр кодта рудзынгмæ. Кæсы, æмæ дын сæ разы иу иномаркæ куы 'рлæуид. Рахызт дзы иу галгонд лæппулæг. Уый ахуыргæнæгмæ гæххæтт равдыста, ныр афæдзмæ æввахс æхца газæн æмæ токæн кæй нæ бафыста, уый тыххæй. Стæй йын алыг кодта йæ точы телтæ æмæ йын сæхгæдта йæ газы хæтæл.

— Иу мæйы æмгъуыд ма мын уæддæр радтаиккат!..

— Мæнæн дын мæ бон баххуыс кæнын ницæмæй у. Уæлдæр хицауадæй бар райс, æмæ — табуафси! Стæй мын кæддæр математикæйæ «дыууætæ» куы 'вæрдтай, цалдæр хатты мæ дæу тыххæй уæлдæр кълæстæм кæй нæ сивтой, уый кæд дæуæй фæрох, уæддæр мæнæй нæ фæрох. Æмæ цы? Уæлдæр скъола кæд каст нæ фæдæн, уæддæр, мæнæ мæ куыд уыныс, афтæмæй нæ фесæфтæн. Æхца, дыууæуæладзыгон хæдзар, дачæ, мæнæ машинæ — иу ныхасæй, ницы хъуаг дæн, мæнæ раздæры зондамонæг.

Уыйадыл лæппулæг абадт йæ рог хæдтулгæйы æмæ уайтагъд уым уæлæмæ асыффытт кодта.

Зæронд ахуыргæнæг мыдадзын цырагъ ссыгъта. Къуыммæ дзагъырдастæй кæсгæйæ бадт...

ДЗЫЦЦАЙЫ ФÆДЗÆХСТ

Уалдзыгон райсом. Хуры фыццаг тынтæ мын цыдæр æхсызгондзинад уадзынц ме уæнгты. Дардæй мæм дымгæ скъæфы ногконд дзулы адджын тæф.

Фæлгæсын нæ урссæр æнусон хæхтыл. Уæлæ айнæг къæдзæхы дæллаг фарсæй цы тулдз бæлас зыны, уымæ та ноджы æдзынæгдæрæй кæсын. Уым рохуаты баззад мæ царды рæсугъддæр уалдзæг.

Æхсæрдæсаздыдæй афтыдтæн уырдаем. Нæ уæрыччытæ иу дзы хызтон. Бон-изæрмæ-иу тезгъо кодтон цъæх нæууыл. Мæ зардмæ мын æгомьыг къæдзæхтæ хъырныдтой. Цæргæс-иу фæсабырдæр йæ тахтæй, дон — йæ цыдæй. Æрыхъуыста-иу мæм æрдз æгасæй дæр. Иухатт та æрыскæфдзуаны уыдтæн. Æрбадтæн, уæлæ дымгæ йæ рæсугъд къабæзтæ кæмæн змæлын

кæны, уыцы бæласы бын. Уагътон мæ фæллад. Мæргъты хъæлæстæ мын мæ риуы гуырын кодтой цавæрдæр æбæрæг бæллицтæ. Мæхæдæг дæр æй нæ бамбæрстон, куыд райхъуысты мæ цины зарæг... Фæлæ...

Фæлæ мæ зарæг фескъуыди æрдæгыл. Цæстытæ аныхæстысты, суадоны был цы дидинæг рæзт, ууыл. Зарынмæ нал — дзурынмæ дæр нал сарæхстæн. Мæ риуы цырагъау ссыгъдысты рухсæй уæфт бæллицтæ.

Уæд фыццаг хатт бамбæрстон рæсугъддинады тых, уарзондинады ад. Уæдæй нырмæ мæ æлвасы уый йæхимæ. Ацы райдзаст бон дæр та мæ цæстытыл уайы йе 'ртæхдзæст цæсгом. Тæрсын, мæ зæрдæйы тæгтыл цы æрхæндæг цырагътæ судзынц, уыдонæн ахуысынай. Мæ зæрдæ æхсайы дзыццæмæ дæр. Дысон-бонмæ йæм сыхы устытæ бадгæ кæнынц, тыхст рынчын у. Фæлæ мæм уæддæр уыцы рæсугъд дидинæджы цæстытæ сидынц сæхимæ.

О, æмæ та хъуамæ ацы сæумæрайсом фæцæуон йæ размæ.

...Бакодтон, дзыцца цы уаты хуыссы, уый дуар. Бацыдтæн арæхстгай йæ цурмæ. Йæ русыл цы арф нос ис, ууыл цæссыджы 'ртах æрызгъордта æмæ базы урс цъарыл афæд кодта. Къулыл ауыгъд зæронд сахаты цъæхснаг уынæр халы уаты æгуыппæгдинад. Афтæ мæм кæсы, цыма сахатæн йæ алы цъыкк дæр дзыццайы зæрдæйы цæф у. Нæ бафиппайдта дзыцца, йæ разæй куыд рацыдтæн, уый.

Мæнæ схæццæ дæн, чысыл дымгæйæ дæр кæмæн тарстæн, уыцы дидинæгмæ. Нал æм æфсæдын кæсынай. Хатгай скæсын хæхтырдæм, æмæ хъæрæй сдзурын: «Ехх, хæхтæ, куыд фæразут афтæ æгуыппæгæй кæсын ацы дидинæджы рæсугъддинадмæ? Куыннаæ базмæлын кæнут уæ фæтæн уæхсчытæ, куыннаæ ракафут йæ алыварс, Нарты гуыппырсартау, сæрыстыр æмæ мидбылхудгæ?»

Æрæвнæлдтон зырзыргæнаг къухтæй æрдзы хъæбулмæ. Æртыдтон цардæфсæст дидинæджы. Æрхастон æй зæлдаг къухмæрзæны тыхтæй нæхимæ. Радтон æй дзыццайы фæлмæн къухтæм. Амонджын хуыдтон мæхи. Æрмæст ыл нæ бацин кодта дзыцца, нæ фæрухс йæ фæлурс цæсгом дæр. Æрхауд дидинæг йæ къухтæй...

Срыст мæ зæрдæ. Уалдзыгон бон мæм фæкаст уазал фæззыгон æнкъард бонау. Арв цыма æгасæй дæр сау мигъты бын фæци, æмæ хуры тынтæн сæ бон нал у ракасын. Уатæй мæм райхъуыст

дзыццайы фæсус хъæлæс: «Лæппу, рацу-ма мæ размæ, хъæуыс мæ!..»

Ныккæрзыдтон къæхты бынæй сæрмæ. Мæ кæуындзæг схæццæ ис мæ хъуырма. Фæндыди мæ хъæрæй ныккæуын. Фæлæ мæ хъустыл ауадысты мæ фыды фæстаг ныхæстæ, хæстмæ ацæуыны размæ. Уый мын фæдзæхста: «Лæппу, макуы-иу сур дæ маст цæссыгæй!» Мæхи фæфидар кодтон. Бацыдтæн уæззау къахдзæфтæй дзыццайы цурмæ. Разылдта йæ фæлурс цæстытæ мæнырдæм. Фæсус хъæлæсæй райдыдта дзурын: «Лæппу, ды кастæ дидинæгæн йæ рæсугъддзинадмæ, фæлæ йæм раздæр басмудын хъуыди». Ноджыдæр ма мын цыдæр фæдзæхсынмæ хъæвыд, фæлæ сæ йæ бон нал бацы зæгъын. Нал райхъуыст йæ фæсус улæфт дæр. Йæ лыстæг къух ауыгъдæй аздад. Нал бамбæрстон, куыд мæ систой сыхы устытæ дзыццайы уазал хъæбысæй. Рахуыдтой мæ кæртмæ. Лæууын, нæ кæрты астæу цы стыр æнгуз бæлас ис, уый бын. Кæны лыстæг сæлфынæг. Кæуы уалдзыгон арв. Ставд цæстысыгтæ калы, цы бæласы бын лæууын, уый дæр.

Кæрт адæмæй байдзаг. Цæуынц адæм. Лæгтæ, устытæ, зонгæтæ. Фæйнæрдæм тоны нæ кæрт.

— Рухсаг уæд... Мæ зæрдæйы иннæрдæм ахызтысты судзгæ дыууæ дзырды. Мæ хъустыл уадысты дзыццайы фæстаг ныхæстæ: «Лæппу, ды кастæ дидинæгæн йæ рæсугъддзинадмæ, фæлæ йæм раздæр басмудын хъуыди!..»

Æз куыдтон æгомьгæй. Ферох мæ ис уыцы сахат мæ фыды фæдзæхст дæр. Æз куыдтон мæ рæдыдыл. Лæппуйы фыццаг рæдыдыл.

ГÆРТАМ

...Университеты уæрæх тыргъты æмæ бацæуæнты къабавæрæн нал ис фæсивæдæй. Цалдæр боны фæстæ райдайдзысты фæлварæнтæ. Се ‘мхуызон тыхсынц ныййарджытæ дæр.

Мæнæ проректоры дуарæй бахызт иу пыррыккрихи рæстæмбис кары лæг. Бацамыдта йæхи:

— Æз дæн къалбасгæнæн комбинаты директоры хæдивæг Ахæраты Гуыбын.

— Æз та университеты проректор Тауаты Сабазджерийы фырт Микъала, — бацамыдта уый дæр йæхи.

— Йæд у... Мыййаг дæ япойнаг магнитофон, йе румынаг гарнитур нæ хъæуы? — бафарста йæ Ахæрайы-фырт. — Гæртаммæ йæ ма бамбар, æз æрдзæй тæнзæрдæ рахастон, æмæ ма фæнды дæуæн исты хорздзинад раканын...

— Дæ хорзæхæй, ма тыхсын кæн дæхи...

— Уæд та дын иу сæрак кæрц балæвар кæнон?

— Ис... Ис мын сæрак кæрц дæр... Стæй, æфсымæр, ныртæккæ æз тынг æнæвдæлон дæн...

— Уæд та дын уæхимæ иу кусæрттаг сæмбæлын кæнон?..

— Хъус-ма, хорз лæг! Дæхи дарын куы нæ зонай, уæд дын æз...

— Бамбæрстон дæ, — дуаргæронмæ йæхи райсгæйæ ма загъта Гуыбын. — Æрмæст, дæ хорзæхæй, ма иунæг чызг, Ахæраты Ингæйы ном дæ зæрдыл бадар. Филологон факультетмæ цæуы... Раст ма бамбар, ныртæккæйы рæстæг кæстæртæм мах нæхæдæг нæ цæст куы нæ дарæм, уæд цастæ у сæ бон...

Ахицæн сты фæлварæнтæ. Микъала Сабазджерийы фырт ацыд отпусчы. Хæдзары уагъта йæ фæллад. Иу изæр æм чидæр дуар бахоста. Акаст æм, æмæ йæ комкоммæ лæууы пырыккрийи лæг. Йæ цæсгомыл хъазынц циндзинады æнкъарæнтæ. Йæ хъæбысы ныккодта проректоры æмæ йын арфæтыл схæцыд:

— Бузныг, стыр бузныг Микъала Сабазджерийы фырт! Æз тæккæ знон кусарт акодтон, ма чызг «дыууæ» кæй райста, уый тыххæй. Уый та, кæй зæгъын æй хъæуы, дæ фæрцы уыдис. Раст ма бамбæрстай. Æвзонг чызг нырма цы æмбары? Цæмæн æй хъæуы ахуыргæнæджы дæсныйад? Ныр ын æз нæхимæ къал-басгæнæн комбинаты дзæбæх куыст ссардзынæн... Цæй, стыр бузныг дын... Æмæ, дам, иууылдæр гæртамхортæ сты уæлдæр स्कьолаты. Ды æвдисæн — не сты!

ФАТ ЙÆХИРДÆМ ФЕВАСТ

Гæбул «Мерседес» куы балхæдта, уæдæй фæстæмæ йæм йæ сыхаг Сапырыхъо знаджы цæстæй акасти. Цæмæн куы зæгъат, уæд уый махæн, ирон адæмæн, нæ рагон низ у: нæ цасты фыдтæ тайын байдайынц искæй хорз цардмæ.

Уæвгæ та Гæбулæн йæхимæ уыйбæрц æхца кæцæй æрцыди, цæмæй ахæм зынаргъ машинæ балхæдтаид! Фæлæ табу Хуыцауæн, йæ иунæг лæппу Æхсар бирæ азты дæргъы фæслужбæ

кодта Дард Скаесэны денджызон флоты кэсагахсэн науы, амэ йэ уый балхæдта, æндæр дын Гæбул йæ пенсийы капеччытæй сæрæлвынæн машинкæ дæр нæ балхæндзæн. Куыnnæ, стæй!

Æхсар Беслэны базарæй сласта стыр гал амæ скодтой æцæг нæртон куывд. Дзаг фынгты уæлхъус хистæрæн та æрбадын кодтой сæ хорз сыхаг Сопырыхъойы. Уый уыцы диссаджы бæркаджын фынгты йæ цæст куы ахаста, уæд фырхæлагæй йæ цæстытæ рацæй-хаудтой. Фæлæ уæддæр йæхи хъæлдзæгхуызæй дардта. Уымæ фыццаг æртæ сидты кæронмæ куы ауагъта, уæд йе ‘взаджы нуæрттæ феуæгъд сты, амæ диссаджы хистæр, кууæг лæг басгуыхти.

— Бæлас куы афæлдæхы, уæд йæ сыхагыл банцой кæны, — куывта барджынай Сопырыхъо, — гъемæ нæ иунæг кадджын Хуыцау фыдбылызæй хизæд кæддæриддæр. Мæнæ Гæбулты ног машина дæр амонджын уæд. Куывдтæм, чындзæхсæвтæм, цины хъуыддæгтæм йеддæмæ дзы æнамонд хабæртты фæдыл куыд никуы ацæуой, ахæм хорзæх сæ уæд!

Сопырыхъо ацы арфæтæ куы кодта, уæд-иу йæ цæстыты раз фестад йæхи дæрдджын «Мерседес», амæ-иу бынтондæр нын-къард. Ноджы зындæр та йын уый уыд, амæ ныр æгас сыхбæстæ дæр Сопырыхъойы «Мерседес»-ы кой кæй нал кæндзысты, фæлæ Гæбулы хæдтулгæйæ кæй æппæлдзысты.

...Цыд рæстæг. Иу æхсæв та суанг æнафонтæм хуыссæг нал амæ нал ахста Сопырыхъойы. Амæ йæхи балкъонмæ райста. Хъуыдыты аныгъуылд. Фæлæ уый та циу? Сопырыхъо æваст джихæй кæсгæ баззад. Бынай цалдæр æндæрджы комкоммæ бацыдысты Гæбулы гаражмæ. Сопырыхъо йæхи бааууон кодта, афтæмæй сæм сусæгæй касти.

Уалынмæ фегом кодтой гараж. Сопырыхъо цы уыд, уымæй иууылдæр цæстытæ амæ хъустæ фестад. Уæртæ давджытæ уынгмæ ратылдтой ног «Мерседес». Сопырыхъойы зæрдæ йæхи къултыл схоста. Катайы бацыд. Цы акæна, уымæн ницуал зоны. «Æвæстиатæй фæдзурын хъæуы милицæмæ!» — йæ сæры февзæрд уыцы хъуыды. Фæлæ йæ хæлæгдзинад фæурæдта. Йæ хъусы йын калмау уыцы æнæхайыры хæлæгдзинад ссыф-сыф кодта: «Ма адзур милицæмæ! Уадз амæ Гæбулитæн адавой сæ ног машина. Уый хыгъд та дæхи машина скадджын уыдзæн адамы цæсты...»

Бинонты куыд нæ райхъал кæна, афтæ йæ къахфындзтыл сабыргай бацыд йæ хуыссæнуатмæ Сопырыхъо. Хъарм хъæццулы бын абырыд амæ уайтагъд йæ хуыр-хуыр ссид.

Сопырыхъо ма райсомæй дæр бæргæ адджынæн фæфынæй кодтаид суанг сихæрттæм дæр, фæлæ фехъал йе ‘фсин Дзусоны цъæхахстмæ:

— Сист-ма, уæртæ лæг, уæлæмæ! Дысон нын чидæр нæ машинæ адафта!

— Куыд?.. Куыд нын адафта нæ машинæ?.. — йæ цæстытæ æууæрдгæ сынтæгæй рабадт Сопырыхъо.

— Куыд, куыд? — йæ уæрджытæ та ногæй æрхоста Дзусон. — Уастæн кæуинаг куы фæуиккой, уыцы къæрныхтæ!.. Нæ гæражы пълон знон лæппу ахоргæ скодта, йæ машинæ та Гæбулиты гаражы сæвæрдта, уыдон та сæхион хъæумæ акодтой!

Сопырыхъойы цæстытæ атартæ сты æмæ ницуал бамбæрста..

АЗЫМ

Сæрдар у Сæхæм. Æмæ, æвæццæгæн, абонæй тынгдæр никуыма смæсты. Къæлатджыныл нæ, фæлæ цыма судзинтыл бады, уыйау хатгай пуртийау хæрдмæ фесхъиуы.

Æмæ мæсты дæр куыннæ кæна Сæхæм, куыннæ! Знон мусы уарынтæм се ‘взаргæ мæнæуæй æнæхъæн дæс тоннæйы фесæфт. Абон æнæмæнгæй æрфæрсдзысты, йæ ныхас закъон кæмæн нæу, уыцы зыгъуыммæ гуырды!

— Искæмæ ма кæсæм? — адæмыл йæ цæст ахаста Сæхæм. — Правленийы уæнгтæ иууылдæр ам сты?

— Ам сты, райдайæм... — фæндон бахаста йæ хæдивæг.

— Уæдæ райдайæм æцæг дæр, — йæ нард, æнцъылдтæ бæрзæй къухмæрзæнæй æрсæрфгæйæ, бæзджын хъæлæсæй загъта сæрдар. — Уе ‘ппæт дæр æй зонут, знон нæ хæдзарадыл цы стыр зиан æрцыд, уый — дон хиды бынты, зæгъгæ, куыд фæзæгъынц, уыйау махæн дæр не ‘взаргæ мæнæуæй иу хæлиудзыхы аххосæй фесæфт æнæхъæн дæс тоннæйы. Абон нæ сбæрæг кæнын хъæуы уыцы хæлиудзыхы ном. Фыццаджыдæр, æз бафæрсынмæ хъавын мæ хæдивæг Куыдзыготы Барисы:

— Зæгъ-ма, дæ хорзæхæй, мæнæ правленийы уæнгты раз, знон боныхъæд куы февзæрдæр, уæд дын куыд загътон?

— Æвæстиатæй уыцы мæнæу бафснайын хъæуы сараты. Æмæ æз дæр уæд айтæ-уйытæ нал фæкодтон æмæ фæдисæй фæхабар кодтон сæйраг агрономмæ, — цыбырæй уыд йæ дзуапп хæдивæгæн.

— Алхæст Хъазыбеджы фырт, фæхæццæ дæм сты ма хæдивæджы ныхæстæ? — Йæ цæстæнгас сæйраг агрономмæ аздæхта сæрдар.

— Æнаæмæнгæй! — Йæ бынатæй фестгæйæ, æваст фæкодта сæйраг агроном. — Фæссихоры дыууæ сахаты æххæст наема уыд, афтæ ма хъустыл æрцыд уыцы æнамонд хабар. Уайтагъд æз дæр ма куыстытæ фæуагътон, æмæ, мæнæу æвæстиатæй æфснайын хъæуы, загътон Болайæн, нæ бригадирæн.

— Тынг раст зæгъы сæйраг агроном, — йæ ныхас ын æрдæгыл фæскъуыдта бригадир. — Æцæгдæр, знон куыддæр райсомæй ма уæладарæс кæнын райдыдтон, афтæ йæ ма зæрдæ базыдта, тыхджын уарын кæй уыдзæн, уый. Æмæ мын сæйраг агроном, ныртæккæ уарын райдайdzæн, зæгъгæ, куыддæр телефонæй фехъусын кодта, афтæ иу-фондз-дæс минуты фæстæ хабар æвæстиатæй фæхæццæ кодтон нæ завхоз Цæргæсты Тутулимæ.

— Раст зæгъы? — йæ тар æрфгуыты бынæй завхозмæ ба-дзагъул кодта сæрдар.

— Уæллæй, раст! — сразы Тутули. — Мигъæмбæрзт арвыл ма цæст куы ахастон, уæд мын ма зæрдæ ноджы тынгдæр фæцагайдтой бригадиры ныхæстæ æмæ æвæстиатæй æз дæр ацы бæллæхы хабар фехъусын кодтон колхозы къæбицгæс Мурадийæн.

Правленийы уæнгтæ иууылдæр акастысты Мурадийырæм. Йæ бынатæй сыстад къæсхуыртæ, бæрзондгомау дæс æмæ æртиссæдзæдзæд зæронд лæг æмæ æнкъард хъæлæсы уагæй райдыдта дзурын:

— Тутули мын куыддæр фехъусын кодта ацы æнамонд хабар, афтæ чысыл фæстæдæр ныккалдта тæрккъæвда. Мæнмæ ма цас хъарутæ ис, фæлæ уæддæр ма бон цы уыд, уымæй сарайы бынмæ мæнæуæй бакалдтон иу æртæ тоннаы бæрц. Æндæр мын нал бантыст... Афтæ тынг уарыд, æмæ раст бедрайæ калæгау кодта. Ма зæрдæйы тугтæ ныккалдысты, ахæм ставд нæмыг, сызгъæрины хуызæн мæнæу уарынмæ кæй сæфт, уымæ кæсгæйæ. Мæхæдæг дæр ныддонласт дæн.

— Æнхæлдæн æмæ аххосджын сбæрæг, — стъолы сæр мастыйæ æрцавта сæрдар, æмæ агуывзæты дзыгъал-мыгъул ссыд.

Иууылдæр æхсызгон сулæфыдысты.

РУХС ФÆНДТÆ ТАУ

ТЫХСТЫ САХАТ

Цыма фыста уый фидиуæджы хæс,
Кæнæ фæдзæхста адæмы йæхиуыл:
Чысылæй стырмæ хъæубæстæйы иууыл,
æртымбыл кодта фæндыры хъæлæс.

Бон фембис. Хур цъæх арвы рындзмæ схызт,
Цæстуарзондæрæй дун-дуне куыд тавта,
æрбахæццæ сты чындзхæсджытæ афтæ,
æгас хъæу сыл рæдау фысымæй тыхст...

Нæ зыны ам фæрнджын сыхаг æрмæст,
Нæ хъуысы фынгыл буц хистæры зарæг:
æртарф бынтон йæ рынчын фырт, йæ дарæг,
Лæууы йæ цуры удæфхæрд, фæлмæст...

Йæ кæронмæ фæхæццæ кæны бадт,
Уæддæр ма симд, гуышсимд уыдис йæ тынджы,
æрцагуырджой нæ уазджытæ сæ чындзы.
Фæстаг арфæтæн ралæууыд сæ рад...

Раст уыцы афон зæронд лæджы фырт,
æрæхгæдта йæ цæстытæ æнустæм.
Фæуадзыг мад, йæ иунæг хо ныррызт
Фыр диссагæй, фæлæбурдта йæ рустæм.

Йæ къухтæ йын фыд ацахста уæдмæ,
Цæссыгкалгæ, йæ дзыхыл ын ныххæццæ,
Нæ араст ысты уазджытæ кæдмæ,
Нæ рахъæр и сæ къонайы мæрдæрцыд.

Уый раджы уыд...
 Фæлæ маёныл хъысмæт,
 æлгъысты сырдау, сау хъыгæй куы снийу,
 æрæфты зæрдыл ацы хабар уæд,
 æмæ мæ маст нынныхъуырын мæ риуы.

2008

БАЗЫРДЖЫН НЫХÆСТÆ

(Фирдоусийы «Шахнаме»-йы афоризмтæй)

* * *

Йæ адзалæй раздæр нæма фæци лæг.
 Зыр-зыргæнгæ чи фæцард — амард æцæг.

* * *

У алкæддæр удæй рæстдзинадыл баст,
 Кæннод дыл фыдбылыз ныккалдзæн йæ маст.
 Рæстдзинад — æппæтæй бæрзонддæр зæххыл,
 Мæнгддзинад та иууыл фыдконддæр зæххыл.

* * *

У фарныл хæст! Адæмы риуты рæдау
 æрмæстдæр рæсугъд æмæ рухс фæндтæ тау!

* * *

Рæстад æмæ зонынад агур æдзух —
 Дæ къæсæр уыдзæни фыдбылызæй цух.

* * *

Нæу ацы æмбисонд, о, баууæнд мыл, мæнг:
 Цы байтауай, райсдзынæ уымæй тыллæг...
 Сындз куы уа — йæ садзæг дæхæдæг уыдтæ,
 Зæлдаг уа — йæ уафæг дæхæдæг уыдтæ.

* * *

Ныссонут цирхъ кæрддæмы! Дзагдар, æркæн
 Зæлланггæнаг нуазæны артæнгæс сæн.
 Мæлæтхæссæг фæтты æхситгæнгæ тахт,
 Уадз, раивæд дала 'мæ уадындыз цæгъд!

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

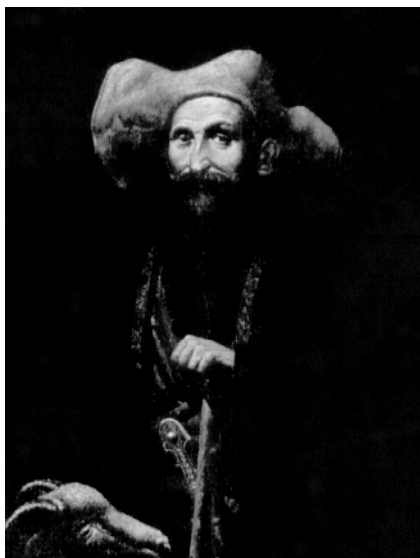
Нæ равдысты иу хайы — Лотиты Игоры куыстытæ. Игорь райгуырди 1960 азы Цæгат Ирыстонæ. Бакасти Дзæуджыхъæуы нывгæнынады училищейы æмæ Мæскуыйы Суриковы номыл институты. Йæ нывтæ йын фенæн уыди Уæрæсейы æмæ дунейы алы бæстæты бирæ равдыстыты. Ныртæккæ цæры Мæскуыйы.

Уастырджи.

Уацилла.

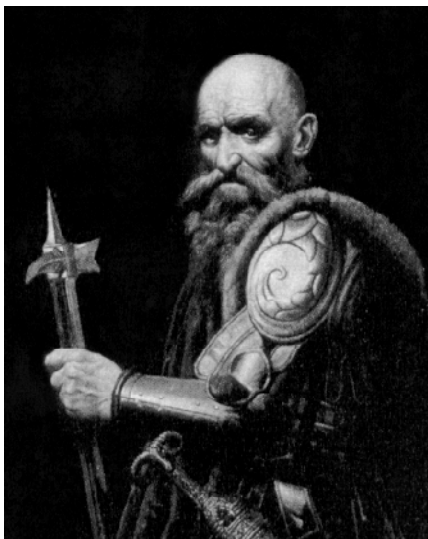
Фæлвæра.

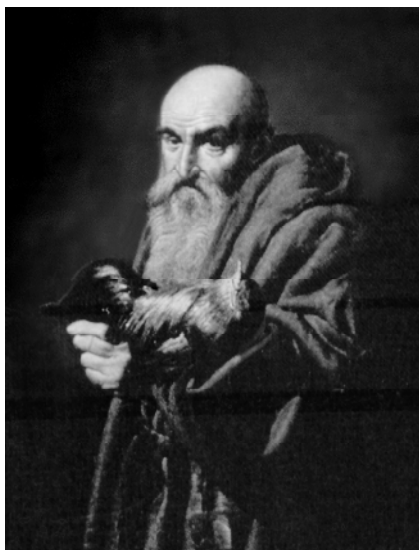
Тутыр.

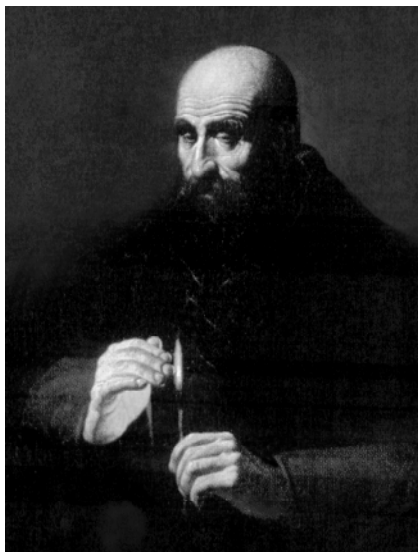
Ефсати.

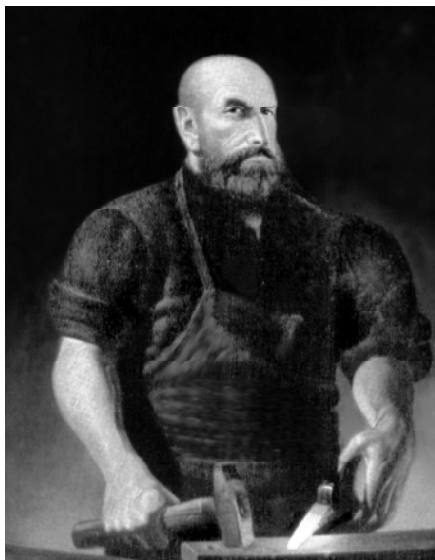
Донбеттыр.

Галæгон.

Сафа.

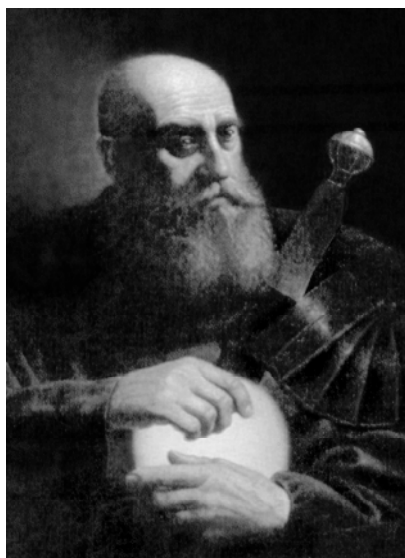
Куырдалæгон.

Гæтæг.

Барастыр.

Балæг.

ÆМБАЛТЫ ЦОЦКО: 140 АЗЫ

Галиурдыггәй рахизырдаәм: Абайты Вассо, Цоцко, Әлборты Барысби.

Әз зыдтон, Кьостаимә иу рәстәджы чи цард, йемә чи 'мбәлдис әмә ныхас кодта, ахәм цалдәр адәймаджы. Уыдонәй иу уыдис Әмбалты Цоцко, әмбисонды рәсугъд әмә хәлар зәрдаёйы хицау. Уый тыххәй Кьоста фыста йә фыстәджы Цәлыккаты Юлианәмә 1899 азы 7 июлы: «Один только Цоцко своей небольшой припиской в письме Гаппо тронул меня до слез. Какой он действительно славный!»

1925 — 1932 азты Цоцко царди Ленинграды. Әххуыс кодта Наукәты Академийән Всеволод Миллеры Ирон-уырыссаг-немыцаг дзырдуат аразыны хъуыддаджы. Уәд мах әмбәлдыстәм, зәгъән ис, алы бон дәр, әмә кәд мәнәй бирә хистәр уыд, уәддәр тынг балымән стәм. Әмә Цоцкойы кьух цал хатты истон, уал хатты хъуыды кодтон: мәнә-иу ацы кьух кәддәр иста «Ирон фәндыр»-ы авторы кьух дәр. Уыцы хъуыдыйә-иу ныббуц дән, цы уыдтән, уымәй-иу цыдәр әнахуыр цинәй байдзаг дән, әмә мын-иу Цоцко йәхәдәг дәр уәлдай зынаргъ ыссис.

Абайты Вассо

Дæс азы размæ, Æдасдзинады Федералон службæйæн РЦИ — Аланийы цы хайад ис, уырдаæм барвыстон курдиат, цæмæй мын æркæсыны бар раттой Æмбалты Цоцкойы тыххæй æрмæгмæ. Иуцасдæры фæстæ сæ дзуапп райстон, æмæ йæ мыхуыр кæнæм дæлдæр. Дзуаппимæ ноджы уыдысты: сидт ирон адæммæ (уырыссагау, уый дæр бакæсдзыстут ацы номыры — чи зоны, нæ историктæй искæй истæмæн бахъæуа) æмæ Байаты Гаппойы фыстæджытæ Цоцкомæ (машинкæйыл мыхуыргонд къопитæ). Фæлæ фыстæджытæн сæ текстты ис цухгонд бынæттæ, æмæ уыцы бынæттæн сæ хъуыдытæ лæвæрд цæуынц фиппаинагты хуызы — тексттæн сæхи мидæг. Оригиналтæ къухы куы бафтыдаиккой, уæд сæ джиппы рауагътаиккам, бæргæ...

Фæлæ, куыд фæзæгъынц, цы ис, уый дæр — хорз.

Редактор

Цоцкойы райгуырæн хæдзар Арыдоны.

Цыртдзæвæн Арыдоны.

ДОКУМЕНТАЛОН ЁРМÆГ

ФЕДЕРАЛЬНАЯ СЛУЖБА
БЕЗОПАСНОСТИ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
УПРАВЛЕНИЕ ПО РЕСПУБЛИКЕ
СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

г. Владикавказ, проспект Мира, 25.
Журнал союза писателей республики
Северная Осетия – Алаания «МАХ ДУГ»
главному редактору А.М. Кодзати

« 25 » октября 2000 г. № 166/Р5

г. Владикавказ

Уважаемый Ахшар Магомстович!

Ваш запрос № 3047 от 09.10.2000 г. Управлением ФСБ РФ по РСО-Алания рассмотрен.

Сообщаем, что

Амбалов Цоцко Бицоевич, 1870 года рождения, уроженец сел. Ардон Алагиро-Ардонского района СОАССР, осетин, из среды зажиточных крестьян, писатель, переводчик, учитель литературы и осетинского языка, «бывший цензор царского правительства», не женат, проживал в сел. Ардон по улице Ленина 41.

Из материалов архивного следственного дела следует, что Амбалов Цоцко Бицоевич «...как до революции, так и после являлся осетинским писателем».

О себе Цоцко Амбалов пишет «...до 1900 года работал в своем хозяйстве, с 1900 г. по 1911 г. – учительствовал, с 1911 г. по 1914 г. – работал в кредитном товариществе, в 1914 г. – работал в статистическом комитете письмоводителем, с 1915 г. по 1916 г. – являлся курсантом кооперативных курсов в г. Москве, с 1916 г. по 1917 г. – инструктор кредитного товарищества, с 1917 г. по 1920 г. – инструктор по кооперации Терского союза, с 1920 г. по 1921 г. – учитель в сел. Ардон, с 1921 г. по 1923 г. – работал в своем хозяйстве, с 1923 г. по 1924 г. – учительствовал в сел. Ардон, с 1925 г. по 1932 г. – «являлся сотрудником Академии наук в г. Ленинграде, преподавал и переводил осетинскую грамматику», с 1932 г. по 1933 г. – работал директором музея и библиотеки в г. Сталинире (из протокола допроса от 03.10.1937 г.).

Со слов Евгения Амбалова (племянника Цоцко Амбалова) следует, что «...Амбалов Увар Васильевич (Цоцко) являлся персональным пенсионером, членом Академии наук СССР, что могут подтвердить академик Фрейман и член Академии наук в г. Ленинграде Абаев Василий Иванович».

Цоцко Амбалов имел брата Апе Бицоевича – 80 лет и сестру Дзикин Бицоевна – 60 лет, которая также как и Цоцко преподавала в ардонской школе.

Являясь незаурядной личностью Цоцко Амбалов работал, и дружил с людьми имена которых были на слуху осетинского народа. Это Дзагуров Губадн, Алборов Борис, Зангиев Бабу, Дзасоков, Аладжиков, Фардзинов, Бутаев Казбек (которого Цоцко считал лучшим сыном осетинской нации, редким умницей), Басв Гаппо.

Гаппо Васильевич Баев «...бывший городской голова г. Владикавказ, эмигрировавший за границу в Берлин, где являлся доцентом Восточного факультета Берлинского университета». С Гаппо Баевым Цоцко был знаком примерно с 1892-1894 г.г.

Они познакомились на почве совместного изучения осетинского фольклора и осетинского языка. После отъезда Баева за границу Цоцко поддерживал с ним письменную связь (ксерокопии писем Г.Баева к Ц.Амбалову прилагаются).

Переводы Цоцко Амбалова и Гулуева на осетинском языке печатались «...по специальному подбору в Берлине». «Гаппо Баев совместно с Гутновым Елбездько издали книгу Коста Хетагурова «Ирон Фанлыр» еще раз».

В 1937 г. Цоцко Амбалов предпринял этнографическую экспедицию по горным селам Алагирского ущелья. В селениях Мизур, Унал, Ауар, Бад, Алагир он общался со старейшими жителями этих сел, носителями народного фольклора, со слов которых записывал песни и сказания. В селении Салугардан слушал охотника, скрипача и песенника Бидева Знаура.

В материалах дела имеются сведения о том, что Цоцко Амбалов совместно с ленинградским ученым Пчелиной занимался вопросом реставрации Цейского Рекома. На благо устройство этой исторической ценности Пчелина привезла из центра 18-20 тысяч рублей.

Занимаясь вопросами языкознания Цоцко Амбалов принял активное участие в съезде «...по языковому строительству Южной и Северной Осетии».

Состоялся банкет, на котором присутствовали представители Южной Осетии Кулаев С. - наркомпрос, Бегизов Ч. - член правления союза писателей. На банкете Цоцко произнес тост за объединение Северной и Южной Осетии: «...если мы, осетины, этого добьемся, то будем представлять не маленькую нацию, а крупную политическую единицу».

Анализируя пути развития осетинского национального театра, Цоцко Амбалов считал «...что работе театра имеется один существенный недостаток.

В древнее время в Осетии была сильно развита родовая борьба. Борьба эта велась на почве земельного голода, так как кабардинцами были отняты лучшие земли, вернее все земли Осетии. В данное время эта борьба проявляется в другой форме и на другой почве. Осетины - очень маленький народ. Они потеряли друг к другу всякое доверие, каждый старается нашкодить другому, лишь бы обеспечить свое благополучие. Театр должен бороться с такими явлениями. Он должен отражать в своей работе идеи национального единства. Поэтому я предлагаю ставить именно такие пьесы, которые отражали бы эти идеи. В частности предлагаю поставить пьесу «Вильгельм Тель» (перевод Цоцко Амбалова), которая отражает борьбу передовых германцев феодальной эпохи за свое национальное единство, ярко изображает последствия борьбы между родами».

В материалах дела имеются сведения, которые могут для Вас представлять научный и исторический интерес.

В частности, брат Гаппо Баева Андрей Баев вспоминает: «...Я хорошо помню, как к нам приходил Коста Хетагуров. Мы тогда жили вместе с Гаппо там, где он живет сейчас. Гаппо приглашал знакомых интеллигентных осетин, как, например, Кочинова Федора, Цаголову Георгия, Кубалова Александра, Амбалова Цоцко и других. Среди них читал свои стихи Коста Хетагуров. Помню то, как один раз, когда Коста Хетагуров был сослан, то на несколько дней, приехал в город и остановился у нас. Моя бабушка предупреждала меня никому не говорить, что у нас гостит Коста, так как за Хетагуровым следила царская охранка. Видимо кто-то донес, что у нас гостит некто. Царский чиновник Мамацов (не точно) выспрашивал у Гаппо, что он слышал, что якобы Коста Хетагуров собирался приехать. Когда он будет? Гаппо ответил, что этого не может быть, а сам ночью взял фазтон, посадил Коста Хетагурова и отвез его на станцию Дарт-Кох и оттуда отправил по железной дороге».

Далее Андрей Баев вспоминает: «...1 июня будут отмечать 30-летие со дня смерти Коста Хетагурова. Приглашено очень много гостей со всех концов России, а особенно научных работников. После смерти Коста Хетагурова его труды в виде рукописей были разрознены. Приблизительно в 1898-1899 г.г. Гаппо Баев собрал их и отправил в Тифлис Поро Джноеву. Джноев, бывший священник с высшим образованием, в это время являлся цензором. Он одобрил рукописи Коста для опубликования. Появились люди, которые говорили, что Гаппо Баев искал труды К.Хетагурова и его именем составил себе славу».

Из воспоминаний Веры Александровны Кочиновой (племянницы Ц. Амбалова): «... город готовится к 1 июня (30-летие со дня смерти К.Хетагурова). Особенно этот день будут отмечать в селах. В городе открыт музей. На днях ждем Цоцко, он непременно придет. Цоцко был большой друг К.Хетагурова. После смерти Хетагурова его рукописи собрал Г. Баев. Он первый выпустил «Ирон Фандыр» – сочинение Коста. Говорят, что Гаппо сократил и изменил песни. Говоря, что Гаппо умер, а вдруг он окажется, жив и даст телеграмму в этот день, вот будет смешно».

08.10.1937 г. Цоцко Амбалов был арестован органами НКВД СОАССР по обвинению в принадлежности «...к контрреволюционной буржуазной националистической организации «Осетинская националистическая партия» с 1920 г., ставившей своей целью свержение Советской власти и образование демократического государства в Осетии».

Во время следствия Ц. Амбалов содержался под стражей в ДПЗ НКВД СОАССР.

7 декабря решением Тройки НКВД Северо-Осетинской АССР Амбалов Ц. Был приговорен к высшей мере наказания расстрелу. Приговор приведен в исполнение 9 декабря 1937 г. в 20.00 часов.

20 мая 1958 г. решением судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда РСФСР решение Тройки НКВД СОАССР от 07.12.1937 г. в отношении Амбалова Ц. Было отменено т.е. он реабилитирован.

Другими сведениями Управление в отношении Ц. Амбалова не располагает. При возникновении интересующих Вас вопросов просим обращаться по телефону 99-72-36 к сотруднику А.Б. Галабаевой.

Приложение: ксерокопии 43 листах.

Зач. Начальник подразделения

Цахилов Ф.С.

ОСЕТИНСКИЙ НАРОД!

Я обращаюсь к вам с верой в то, что ваше народное сознание, имеющее свою личность, обычаи и честь, не помутнело в кошмаре большевизма. Огнем и мечом хотели большевики вытравить из вас это сознание, сжигая ваши дома и расстреливая в августовские и другие дни страшных переживаний Осетии ваших отцов, братьев и сыновей. Натравливанием одной национальности на другую, брата на брата и сына на отца большевики поддерживали свое кровавое существование, съедая дружбу, братство и достояние нашего и других народов. На пепле фабрик, заводов и на развалинах железных дорог большевики ставили печатные станки и выпускали неимоверное количество бумажных денег и, ничего не создавая, а только разрушая, покрывали все разрушенное кипами этих денег, стремясь заглушить здоровые стремления народа-труженика, погоней за этими бумажками, летавшими чуть ли не по воздуху. Результаты этой финансовой и экономической политики сейчас налицо. Не стало фабрик, заводов и железных дорог, а остались только станки для печатания денег; правильно стали говорить, что в наше время, желая что-нибудь купить, нужно запрягать арбу, чтобы отвезти деньги, а купленный товар можно будет, мол, и в кармане принести. Теперь настал момент, когда мы, так или иначе, должны взять в собственные руки разрешение вопросов нашего народного благополучия и, вспомнив, что помимо прав существуют еще и обязанности, напрячь все силы к тому, чтобы поднять в общей массе окружающих нас народов авторитет осетинской нации.

Да, трудно в холод и дождь ходить в лес за дровами, но приятно отдыхать в теплой сакле, среди обогретых и накормленных членов семьи. Трудно нести обязанности гражданина-осетина, но приятно жить в народе, дышащем довольством и исповедывающем дружбу и любовь друг к другу.

Осетины! Ваш гражданский долг зовет вас к исполнению своих обязанностей, весьма трудных в условиях настоящего времени, но необходимых для того, чтобы возродить все то,

без чего не может быть ни общественного спокойствия, ни возможности работать по созданию хозяйственного благополучия осетина-пахаря.

Сейчас настало именно это время.

Большевизм, разрушив все, оставив нам в наследство нищету в жизни и поток бумажных денег, теряя доверие народных масс, шаг за шагом сдает свои позиции. Просвещенная Европа в лице Англии, Франции, Италии, Греции и Америки высаживают свои войска в России, направляя танки, тяжелые орудия, пулеметы, штыки и силу своих денег, обеспеченных их народным достоянием, против насильников-большевиков, захвативших власть в сравнительно отставшей в культурном отношении России. Если вас удивляет, почему развитые и стоящие на более высоком уровне развития европейцы и американцы бьются с большевизмом в России, то нужно только вспомнить, что, когда у соседа пожар, то тушить его бросается каждый, кому не хочется, чтобы сгорел его дом, и в случае, если с ним случится несчастье, получить и от него помощь. Слишком много слов было выпущено за последнее время. Слова эти, кроме разрухи, ничего не дали. Вместо обещанного нам рая на земле мы получили ад мучений и пыток и тяжесть того положения, которое мы сейчас переживаем. Большевизм экзамена не выдержал. Необходимо взяться за строительство жизни, и одним из средств, обеспечивающих народу возможность этого строительства является воинская сила. Оглянитесь назад, вспомните свои бедствия и вы скажете, что будь бы у осетин воинские части, правильно организованные, послушные воле начальника, то не было бы и пройденного нами пути народного обезличения, позора и бесправия.

Призывая вас, осетины, к сознанию всей серьезности переживаемого нами времени, я верю в здравый ум и гражданственность своих братьев-осетин. Верьте и вы в то, что новая власть, поставившая себе целью водворить право и порядок в вашей среде, приложит все усилия к борьбе со всем тем, что будет вредить возрождению этих начал.

Беспощадная борьба с деятельностью тех, кто самой историей наших переживаний признан врагами народа и широко открытые двери каждому, кто хочет потрудиться на благо и пользу народа.

*И. д. Правителя Осетии полковник
ЕЛОЕВ*

ФЫСТÆГ МÆ КÆСТÆРМÆ

(Скъуыддзаг)

Уыдон уал дæхи карæнтæ, Гацыр, ныр та уал мæхицæй хистæрты тыххæй радзурон. Æмбалты Цоцкойы ном фехъуыстæис. Фыссæг уыд, Къостайы дæр зыдта. Базонгæ дæн Цоцкоимæ 1923 азы Калачы. Уæд уыд æмбискары лæг, фæлæ мæм йæ даргъ зачъеты тыххæй ацæргæ каст.

Мардыл нæм хил дардтой, æмæ Цоцко хæрз лæппуйæ Къостайыл стыр фыдохы охыл цæрæнбонты хил фæдардта.

Ацы сахат цыма удæгасæй уынын уыцы фырнымд, уæздан, рæсугъд цухъхъаджын лæджы бульвары цæугæйæ. Ахæм адæймæгтæ вæййы, æмæ кæм цæуынц, кæм лæууынц, уым алцыдæр фæхуызджындæр вæййы. Уыцы адæмтæй уыдис Цоцко дæр.

1924 азы ацыдтæн чындзы, тынг мæгуыр аз уыд, хæстæджытæ сæ муртæ бамбырд кодтой æмæ мын чындзæхсæв скодтой. Цоцко дæр уыди цыты уазджытимæ. Бирæ рæсугъд гаджидаутæ фæдзырдта.

Дыккаг бон ме ‘мкъаимæ Калакмæ ацыдыстæм, кусгæ уым кодтам. Цоцко æфсæнвæндаджы онг файтоны немæ бадт, уый фæстæ æртæ сахаты фæцыдыстæм поезды. Куыддæр мæ цæсгом нæ хъæцыд, Калакмæ цæмæн цæуы, уый бафæрсын. Суанг нæ нæ хæдзармæ бахæццæ кодта, фæлæ мидæмæ нæ бакуымдта.

— Фæстæмæ цæуын, поездмæ тындзын, цы хæс мыл уыд, уый сæххæст кодтон.

Фæрсæджы каст æм бакодтам.

— Цæуыл дис кæнут? Ау, знон дæ чындзæхсæв уыд, æмæ дæ абон иунæгæй куы рауагътой, уæд худинаджы бæсты махæдæг рацыдтæн чындзæмбалæн. Фæнды дæ, нæ фæнды, мæ чысыл хо, абонай фæстæмæ æз дæуæн дæн дæ зæронд æфсымæр.

Фыр цинæй мæ цæссыг æркалд, йе ‘фцæджы атыхстæн.

Цы зæгъдзынæ, Гацыр, мæгуырау чындзæмбал мын уыд!

Цыдаид мыл фынддæс азы. Цхинвалæй Гурмæ раст кодтам мæ фыдыфсымæры усимæ стыр уæргътимæ. Автобус фæстиат кодта, скъæрæг кæмæдæр æнхæлмæ каст. Нæ интеллигенцийы зынгæ лæгтæ иу æхсæзæй цавæрдæр æнахуыр лæджы рацæй-кодтой. Фæндыди ма сæ, цæмæй зынаргъ уазæг чысыл семæ алаууыдаид. Фæстаг хатт ма йыл ацинтæ кодтой, æмæ лæг машинæмæ бахызт. Куыддæр æрбадт, афтæ къæркъæраг фестад. Ничи йæ зыдта, фæлæ алкæимæ рагон хæлары ныхас кодта.

Вагзалмæ куы ныххæццæ стæм, уæд уыцы худæндзаст тæлтæг лæгæй раздæр ничи ахызт машинæйæ.

Уайтагъд машинæ айафтид. Æз æмæ ма чындз нæ голлаг райсыныл архайдтам. Уыцы лæг та нæ цуры фестад, йæ пъарт-фел мын мæ къухы фæсагъта, хатыр ракуырда, феххуыс нын кæнын хъæуы, уый раздæр кæй не ‘рхъуыды кодта, уый тыххæй. Голлаг аккой кодта æмæ йæ ахаста. Абон дæр ма нæ зыдтаик-кам, чи уыд уыцы сæрныллæг адæймаг, уырыссаг кондуктор нæ куы нæ афарстаид, уæд:

— Это Ваш родственник или знакомый?

Уый куы фембæрста, зонгæ дæр æй нæ кæнæм, уæд бахудт:

— Хорошего носильщика взяли, это же начальник Закавказских железных дорог, инженер путей сообщения Собиев!

Уыдон та дын зæронд интеллигенцийы фæзминаг лæгтæ.

Событы Инал æмæ Æмбалты Цоцкойæн, ныры кæстæртæ, сæ фарн мæрдтæм ма ауадзут!

«Мах дуг», 1968, № 2

СÆГЪ НЫН НÆ ЧИНЫГ КУЫ БАХÆРА

Рæзы Республикæ Цæгат Ирыстоны — Аланийы Фысджыты цæдис, йæ къабæзтæ парахатæй уадзы фæйнæрдæм. Иу хатт ыл æхсæз уды бафтыд, иннæ хатт — дæс, хæрз æрæджы та — æнæхъæн æвддæс. Дарддæр дæр ахæм темпытæй куы нæрса, уæд рæхджы нæ Цæдис дæсгæйттæй нымайгæ нал уыдзæни, фæлæ сæдæгæйттæй... Рæзы нæ Цæдис, фæлæ ацы хабарыл цин дæр ма бакæнут, хъыг дæр ыл ма ракæнут (уæ хъусы уын æй сусæгæй зæгъон: Цæдис рæзы зæронд пенсионерты, мæнæ англисагау second hand кæй хонынц, ахæмты хардзæй, æрыгæттæ та нын агургæ æмæ æнæаргæ систы). Рæзы нæ Цæдис, йæ къабæзтæ парахатæй уадзы фæйнæрдæм. Гъе, фæлæ дзы хæрдмæ рæзыны нысæнттæй цæст ницæуыл хæцы. Ахæм уавæрæн та дунейы стырдæр æвзæгты ис сæрмагонд нæмттæ: деформаци, мутаци... Не Сфæлдисæджы куы бафæндыдаид, бæргæ, æмæ цæдисæмбæлттæн се ‘мбис уæд та æцæг фысджытæ, куыстхъом зиууæттæ куы басгуыхтаиккой. Уæд, æвæдза, абон ирон адæм фыр буцæй сæ сины сæртыл хæциккой, чи зоны, не ‘взаг бынтон заууатмæ не ‘рцыдаид, нæ литературæйы зынудисæнмæ зæрдæрыстæй нæ кæсиккам. Литературæ та, барометрау, нацийы иумæйаг уавæр æвдисы.

Раст зæгъын хъæуы, чингуытæ нæм фагæй фылдæр уагъдæуы. Стæй цавæр чингуытæ! Иуæй-иутæ дзы сæ бæзн æмæ сæ уæзæй мæнæ нырыккон сырх агуыридурты æмбулынц. Æниу сæ бакаст та? Мæйтæ ‘мæ сæ хуртæ кæсы! Къостайы «Фесæф»-ы цы «сауæрфыг рæсугъды» койтæ ис, йæ риуыгънæджытæ стъалытау кæмæн хъазынц, уый халдих вæййынц раст. Уæд уæззау та цæмæй вæййынц? Хъуыдытæй? Зæрдæйы дзуринæгтæй? Нæ. Чиныгæн йæ зынаргъ гæххатты, йæ бæзны, йæ хъæбæр цъары хардзæй! Ахæм егъау «чытаппы» йæ ныффыссæджы къам

куыннæ хъуамæ уа! Стæй иу нæ, фæлæ, гæнæн æмæ амалæй, цалдæр. Гæнæн æмæ амалтæ та ныры дуджы — хæрх. Кæд дæхæдæг амалхъомады («Рæстдзинад»-газеты термин) курдиатæй фаг ифтонг нæ дæ, уæд баулæф искæцы бынæттон олигархмæ, намæ дæ зонгæ хицаумæ, амалиуæгады (уый дæр «Рæстдзинад»-ы дзырдутæй райстон) хъуыддæгты гæрзарæхст чи у, ахæммæ. Уый хорзæхæй фæхайджын у, æндæр дæ хъул сах абаддзæни. Цыфæнды дæр ныффысс, цасфæнды дæр ныффысс — хæрз цыбыр æмгъуыdmæ дæ чиныг джиппыуадзæнæй æрттывдтытæ калгæйæ рагæпп ласдзæн...

О, амалхъом графомантæ... Уыдонæн сæ мыггаг никуы сыскъуыйдзæни...

Кочысаты Розæ, Токаты Алихан, Хъамбердиаты Мысост, Хозиты Яков, Кочысаты Мухарбег æмæ Калоты Хазбийы хуызæн зынгæрдæ фæсивæд та... Разагъды Диоген боныгон цырагъы рухсмæ адæймаг куыд агуырдатæ æмæ йæ куыд нæ ардта, афтæ сæ бæргæ агурæм, фæлæ — никуы 'мæ ницы. Йæ мадфыды 'взагыл хъоды чи бакодта, уыцы адæммæ ма цæмæ æнхъæлмæ кæсæн ис — уæларвæй сæм не 'рхаудзысты, кæй ранымадтон, уыдоны хуызæттæ.

Амалхъом графомантæ сæ койы аккаг дæр не сты, бæгуы, фæлæ нын нæ чиныджы хъуыддаджы нæ иннæ къуылымпытæм æфтуæттæ кæй кæнынц, уый нымаинаг нæу? Зæгъæм, ахæм графоманæн Цæдисы хицау дуæрттæ парахатæй байтыгъта. Графоман хъазгæ-худгæ, арфæтæгæнгæ фæмидæг, цæвиттон, сцæдисон. Уыцы бонæй фæстæмæ йæ бон у домын: æз Цæдисы уæнг куы дæн, уæд мын мæ чиныг цæуылнæ уадзут? Æмæ та паддзахадон чиныгуадзæны пъланы йæ къухфыст йæ бынат ссары.

Афтæ удæгас фысджытæ (канд курдиатцухтæ нæ, фæлæ, куырыхоныл, номдзыдыл нымад чи у, уыдон дæр) æз фылдæр æмæ бæзджындæр чингуытæ рауадзон, зæгъгæ, хъазуатон тохы бацæуынц, æмæ дзы иуæй-иутæн афæдз дыгай-æртыгай чингуытæ рауадзын дæр бантысы. Гъемæ адæймаг бар-æнабары ахъуыды кæны: ацы тæрныхтæ, æвæцæгæн, афтæ 'нхъæлынц, æмæ, Хуыцау цы дуне сфæлдыста, уый цы у, уымæй æнæ адоны чингуытæ бакæстгæйæ хъырды кæны, æнхъæлмæ кæсынай йæ цæстытæ ныуурс сты, æмæ йыл хъуамæ æвæстиатæй сæмбæлой.

Афтæ у удæгас фысджыты хабар.

Уæд мæрдтæ та? Уыдон, бецау, сæхи тыххæй сдзурынхъом

нал сты æмæ, чи зоны, дзæнæты ирд арвæй дæлæмæ сæ бын-хор бындарты тыхтонамæ, талф-тулфмæ æрхуымæй кæсынц.

Нæ литературон фыдæлты бынтыл куыд аудæм, цы цæстæй сæм кæсæм, уымæн бирæ æвдисæнтæ æрхæссæн ис, иу æмæ съл дыууæ хатты нæ дзырдтам, иу цыппарыссæдз азы размæ дæр нæм уыд уыцы койтæ. Зæгъæм, Тыбылты Алыксандр йæ цыбыр уацхъуыды уайдзæф кодта, 1924 азы Цхинвалы Къубалты Алыксандры кадæг «Æфхæрдты Хæсанæ» чи рауагъта, уымæн: «...рауадзæг ранæй-рæтты скъæдз-мæдзы кодта кадæджы стих, ныууагъта дзы корректурон рæдыдтытæ». Брытъиаты Елбыздыхъойы сфæлдыстадон бынтæ бабиноныг кæнын æмæ джиппы рауадзын кæй хъæуы, уый тыххæй дæр загъта йæ ныхас Тыбылыфырт. Уæдæ Коцойты Арсен, Нигер æмæ нæ иннæ фысджытæ дæр иудадзыг сæ хъус дардтой, нæ фольклор æмæ аив литературæйы хæзнатæ цы уавæры сты, уымæ. Фæстæдæр дæр ацы темæ уыди нæ дзуринаг. Зæгъæм, 1975 азы «Мах дуджы» иуæндæсæм номыры рацыди Нафийы стыр уац, нæ классикты уацмыстæ куыд мыхуыр кæнæм, уый фæдыл. Уæд нæ дзырддзæугæ фыссæг загъта бæлвырд фæндон: хъуамæ дыууæ ирон иртасæг институты æмæ университеты фæлтæрддæр филологтæй арæст æрцæуа текстологион къамис æмæ уый кæса, фидар кæна нæ текстологион куыстытæ. Ничи байхъуыста уæд Нафимæ. Стæй нæ «фæтæгты» ахæм хъуыддæгтæ тынг не 'ндæвтой. Алы рæстæджыты Ирыстонны цы хицæуттæ уыд, уыдон цыма æмдзырд бакодтой — кæрæдзимæ эстафетæйау лæвардтой æнæсæрфат фыдвæтк: фысджытæй кæнæ-иу ахуыргæндтæй исчи нацийы æвзаг æмæ фарны сæрыл сдзурын куы сфæрæзта, уæд ыл-иу æвиппайды националисты, экстремисты ном ныххуырстой (1930-æм азты цауты кой нæ кæнын — уыдон зындгонд сты). Раст зæгъын хъæуы, ирон æвзаджы тыххæй-иу формалон уынаффæтæ рахастой рæстæгæй-рæстæгмæ, фæлæ сæ царды никуы рауагътой, гæххæттыл фыстæй-иу баззадысты. Уавæр абон дæр фыддæр йеддæмæ хуыздæр нæ фæци. Наци нырæй тæссагдæр уавæры никуыма бахауд, æмæ йæ бахъахъхъæныныл куыст нæ цæуы, кæнæ та цæуы хæддзуйæ. Комкоммæ нæ дзырдаивады кой куы кæнæм, уæд зæгъæн ис: кæй куыд фæнды, афтæ аразы æмæ уадзы адæмы хæзнатæ. Æмæ та мæнæ 34 азы фæстæ фæдисы дзæнгæрагау райхъуыст æндæр хъæлæс. Уæззау, тыхсæттæн, фæлæ æнувид куыст бакодта нæ хъуыстгонд лингвист Тахъазты Харум. Уый райста Къостайы «Ирон

фæндыр»-ы фæстагдæр фондз рауагъды, кæрæдзиимæ сæ абарста æмæ, йæхи загъдау, æрцыди зæрдæриссæн хатдзæгтæм. Харум сæ фарасти пунктыл адих кодта, æмæ ам се ‘ппæт ранымайыны фадат нæй, фæлæ сæ сæйрагдæртæ сты ахæмтæ: чиныгмæ орфографийырдыгæй ис бирæ къухбакæнæнтæ. Поэтæн суанг йæ мыггаг дæр абоны онг раст нæ фыссæм: «Хетæгкаты» фыссын нæ хъæуы, фæлæ «Хетæггаты». «Ирон фæндыр»-ы фондз рауагъдæй алкæцыйы дæр æмдзæвгæты нымæц æмæ фæд-фæдыл равæрд у алыхуызон. Хицæн æмдзæвгæтæн сæ нæмттæ, сæ ас, сæ строфаты бæрц дæр лæвæрд цæуынц алы хуызты. Рауагъдты ис лексикон æмæ грамматикон алыхуызондзинæдтæ. «Ахæм æмдзæвгæ æмæ ахæм фарс æнæхъæн чиныджы адæймаг хæснагыл дæр зынтæй ссардзæн, орфографион æмæ пунктуацион алыхуызондзинæдтæ æмæ рæдыдтæ бæз-бæз кæм нæ кæнынц. Сæ бæрц, куыд нымайынмæ, афтæ зæгъынмæ дæр зын у, фæлæ йæ цы ‘мбæхсæм — хæццæ кæны 700 онг», — фыссы Харум. Нæ ахуыргондæн йæ иумæйаг хатдзæг та ахæм у: «...алкæд нæ бирæ конференциты раныхæсты, докладты нын, Къостайы тыххæй дзургæйæ, æвастхъæртæ куы нал фæфаг кæны, алы аз 15 октябры дыууæ Ирыстоны адæм — поэтæ чи зоны æмæ æцæгæй дæр чи нымайы, уыдон дæр æмæ йын йæ иу æмдзæвгæ дæр чи нæ хъуыды кæны, уыдон дæр — сæ зæрдæйы дзæбæхæн Нармæ куы ныххæррæтт ласынц, уæд цымæ уыдæттæй бирæ ахсджиагдæр хъуыддаг нæу — бавдæл æмæ сараз республикæйы хицауады раз сæрмагонд компетентон редакцион къамис æмæ йын бахæс кæн, цæмæй бакуса æмæ сараза текстологион наукæйы домæнтæм гæсгæ алцæмæй дæр æххæст текст «Ирон фæндыр»-æн. Ацы æнæмæнг бакæнинаг хъуыддаг ма Къостайæн йæ кæцы сæдæ азы юбилеймæ æргъæвæм?»

Тахъазты хорз лæгæн йæ уацы иу хай рацыди «Мах дуджы» (2009, № 4), иннæ та — «Ирæф»-ы (2009, № 4). Фæлæ йæ рыст зæрдæйы хъæлæс стæмтæй фæстæмæ искæмæ бахъардта, уый мæ зынтæй бауырдзæни. Æз ма йын йæ ныхасмæ бафтауинаг дæн иу хъуыды: цы текстологион къамисы кой кæны, уый æрмæст «Ирон фæндыр»-æн аразгæ нæу — иудадзыг хъуамæ куса уыцы къамис, цæмæй нæ фольклор æмæ нæ классикты бынтæ бабиноныг кæнæм (Нафимæ дæр ахæм фæндон уыди). Терминологион къамисы сæр дæр нæ æнæмæнг хъæуы — уый тыххæй дæр иу 50 азы дзурæм, фæлæ — дон хиды бынты. Фæстаг азты уырыс-

саг æмæ Федерацийы иннæ æвзæгтæм цас фæсарæйнаг дзырдтæ æрбалæгæрста, уымæ-ма æркæсæм. Æмæ нæ ирон мыхуыры æвзаг (уæлдайдæр газетты) бынтондæр сæмтæрытæ. Иудадзыг чи куса, ахæм паддзахадон терминологион къамис иуцасдæр уæддæр фæахъаз уайд æвзаджы сыгъдæгдзинад бахъахъхъæнынæн. Фæлæ «æмвæнд нæ кæнæм, æнгом нæ цæуæм» (Токаты Алихан). Ацы уавæр æнæгуырысхойæ зыны нæ царды æппæт къабæзтыл дæр, уымæ чингуытæ уадзыны хъуыддагыл дæр. Диссаг уый у, æмæ нын нæ иу рæдыд дæр зонды хос нæ фæвæййы.

Æмбалты Цоцко ирон адæмæн цы бавæййы, уый тыххæй нæ дзурдзынæн. Йæ фарны койтæ йын кæнæм уартæ XIX æнусæй абонмæ. Къоста, Елбыздыхъо, Цомахъ, Арсен, Тыбылты Алык-сандр, Дзагурти Губади, Бекъойты Георги, Леонид Лавров, Цæгол-ты Георги, ноджы бирæтæ — се ‘ппæты дæр дисы æфтыдта йæ уæздандзинад, йæ рухс зонд, йæ парохат зæрдæ, йе ‘вæлмæцгæ куыст адæмы сæрвæлтау. Уæдæ йын абоны фæлтæртæ дæр буцæй, сæрыстырæй æрымысынц йæ ном. Æмæ хъуамæ нæхиуыл æрху-диккам, йе сфæлдыстадон бынтæм æркæсынмæ нæ кæй нæма равдæлд, уый тыххæй. Раст зæгъын хъæуы, ссæдз азы размæ ацы хъуыддагыл иуцасдæр бацархайдта Цæллагты Валодя (рухсаг уæд), æмæ 1991 азы фæзынди Цоцкойы фæллæйтты иу хай: аргъæуттæ, уацтæ, тæлмацтæ. Чиныджы ис фиппаинæгтæ дæр, стæй разыхас. Æнæаипп нæ уыд ацы чиныг, æмæ уый тыххæй фыста Нафи газет «Рæстдзинад»-ы (1992.07.07). Раст уыди рецензенты хъуыды: «...иугæр Цоцкойы уацмыстæ адæмы рæгъмæ хаста рауагъдад, уæд сæ уадзын хъуыд иумæ, се ‘ппæты дæр. Кæд ма уыдзæн ахæм фадат дыккаг хатт?.. Ацы гæххæтты стæмы, ацы цыбыркъух æмæ тыхст-уырыд уавæры ирон чиныг рæхджы удыхосæй зындæр ссарæн уыдзæн, æмæ уый нымаинаг уыди рауагъдадæн — иу боны цæстæй кæсын къуылымпыйы хос у нæ культурæйы рæзтæн».

Æстдæс азы рацыд уæдæй. «Тыхст-уырыд уавæрæй» бын-тон нæма фервæзтыстæм, афтæ та ныл ацы æлгъысты кризис хъæрццыгъайау йæхи андæрста. Æмæ чиновниктæн замманай æфсон: фæрæзтæ нæй. О, фæлæ нæ кризисы азар куы басыгъ-та, уыцы рæстæг (2009 азы) дуканиты тæрхæджытыл фæзынди дыууæ чиныджы. Дыууæйыл дæр Цоцкойы ном фыст: Æмбал-ты Цоцко. «Удварны хæзнатæ» (Гасситы Викторы номыл ра-уагъдадон-полиграфион куыстуат), «Цоцкойы аргъæуттæ» (чи-ныгуадзæн «Аланыстон»). Æрттиваг цъæрттыл Цоцкойы ном

куы ауыдтон, уæд мæ зæрдæйы талынг къуымы æнæнхæлæджы цин ферттывта. Уæлдай æхсызгон мын уыди фыццаг чиныджы фенд. Æмбалты фарны лæг æмæ йæ уарзон адæмы къамтæ, ныронг мыхуыры чи нæма уыд, ахæм æрмæг, фыстæджытæ, документтæ, мысинæгтæ... Куыннæ сæ барухс уыдаид мæ зæрдæ! Фæлæ... Куыд арфдæр ныгъуылдтæн «Удварны хæзнаты», афтæ мæ циныл фыдæнхæлы сау æндæрг бадын байдыдта.

Мæ фиппайнæгтæ бирæ сты, се ‘ппæт нымайыны фадат нæй. Мæнæ сæ сæйрагдæртæ:

Фыццаг. Чиныджы дыккаг фарсыл кæсæм: «Æрмæг æрæмбырд кодта, бакуыста йыл æмæ чиныг сарæзта Соттиты Риммæ». Фæлæ чиныгыл нæ зыны бæстон профессионалон куысты фæдтæ. Канд зонады нæ, фæлæ царды кæцыфæнды къабазы дæр ис ахæм æгъдау: исты хъуыддаг райдайын кæй фæфæнды, уый фыццаджы-фыццаг æркæсы æмæ лæмбынæг сахуыр кæны, базоны, йæ размæ уыцы хъуыддагыл хæст чи уыд, уыдон куыст, бахынцы, хорзæй сæ къухы цы бафтыди, цæмæй фæрæдыдысты, цы сын нæ бантыст. Уыдæттæ бакæныны фæстæ райдайы архайын æмæ фæтырны раздæры фæлтæргы рæдыдтæ сраст кæнынмæ. Соттионы куыстимæ чи базонгæ уа, уый та æнæмæнг æрцæудзæн ахæм хъуыдымæ: къахдзæф размæ, дыууæ къахдзæфы фæстæмæ.

«Удварны хæзнаты» разыхасы фыстæуы, уацмыстæ, дам, уадзæм, 20 — 30-æм азты цы уагыл мыхуыргонд æрцыдысты, уыцы уагыл, дзырдты растфыссынадмæ дæр, дам, æвнæлд не ‘рцыди. О, фæлæ нæ растфыссынады æгъдауттæ абон дæр нывыл куы нæма сты, уæд 80 — 85 азы размæйы фыссынадмæ куыд и здæхæн? Гъемæ уын мæнæ ахæм куысты фæстиуæг: чиныджы бирæ фæрстыл уынам **орфографиты арвистон**. Уыцы иу дзырд иу ран иу хуызы фыст у, иннæ ран — æндæр хуызы. Зæгъæм, 214 фарсыл фыст и «уыйбæрц», йæ хæд фæстæ цы фарс ис, уым та — «уый бæрц». Афтæ у «цæйбæрц»-ы хабар дæр: кæм æмхæстæй фыст у, кæм — хицæнтæй. «Æдте»-йыл куы «дт»-имæ сæмбæлæм, куы «тт»-имæ. Йæ хъуыддаг нæ ацыди «къулбадæг ус»-æн дæр: иу ран стыр дамгъæйæ фыст цæуы, стæй «ы»-имæ (155 ф.), иннæ ран та — чысыл дамгъæйæ, æнæ «ы»-йæ (43 ф.). Ахæм метаморфозтæ баййæфта дзырд «сæхуыддæг» дæр: кæм æй, ам куыд фыст у, афтæмæй фенæм, кæм та «дт»-имæ. «Цухъхъа» дæр нæм куы дыууæ «хъ»-имæ равдисы йæхи, куы та иу «хъ»-имæ.

Бæрæг нæу, чердыгон орфографимæ гæсгæ ныффыстæуыди мæнæ афтæтæ: с' улаентæ ваййы (12 ф.), й' æфхæрд (18 ф.), й' æмгартимæ (19 ф.), йæ стыр къæхтæ (23 ф.), æн 'ахуыйæн (44 ф.), с' иу кæнæм (101 ф.), дыууадæссæдз (102, 103 фф.), ба 'мбал (484 ф.) æмæ а. д. «Ивддзаг» 30-æм азты уагъд æмбырдгонды раст фыст у, Риммæ та дзы «ивццаг» сарæзта.

Соттион йæ разныхасы цы кой кæны, ома 20 — 30-æм азты орфографимæ нæ бавнæлдтон, зæгъгæ, уыцы фæтк дæр æппынæдзух халгæ кæны. Æппæт текстты тыххæй нæ дзурдзынæн, уæд мæ ныхас æгæр адаргъ уыдзæн. Æркæсæм æрмæст «Арвы айдæны аргъау»-мæ. «Ирон адæмы таурæгътæ, каджытæ æмæ аргъæуттæ» (дарддæр æй хондзынæн ИАТКА), зæгъгæ, 1930 азы Дзæуджыхъæуы цы чиныг рацыд, уым кæсæм: лæббу, сарæста, бæлцдзон, бахæддзæ, дыггаг æмæ а. д. Ацы дзырдтæ æмæ ноджы бирæ æндæртæ Риммæ сфæлыста нырыккон орфографийы дарæсты. Уæд ма цавæр растфыссынадмæ не 'рцыд æвнæлд? Чиныджы уыйбæрц орфографион æмæ пунктуацион рæдыдтæ ис, æмæ сæ нымайæг нымайын нæ бафæраздзæни. Суанг ма Цоцкойæн йæхи ном дæр дыууæ хуызы фыст у. Хæныккаты Уæлгъайы мысинæгтæ 1968 азы рацыдысты «Мах дуджы» (№ 2), æмæ уым Æмбалты лæджы ном раст фыст у. Уæд ма йæ ацы чиныджы цæмæн фæ-Цоцкъо чынди?

Диссаг та куыnnæ у: «Рæстдзинад»-æй схъиуæццаджы хуызæн чиныгмæ чи бахауд, уыцы уацхъуыдтæ дæр дзаг сты рæдыдтæй. Иу рæдыдыл та дзы дæс хатты æмбæлæм. Ацы уацхъуыдтæ сæ автортæн уæд та куы бакæсын кодтаид чиныг-аразæг.

Чиныджы фарæстæм фарсыл цы къам ис, уый бынмæ Мысыкаты Мæхæмæты ном рæдыдæй фыст æрцыди «Михал». Æндæр къамы та (500-м фарсыл) Цоцко æмæ Абайты Вассоимæ лæууы Æлборты Барис, фæлæ къамы бынмæ рæдыдæй фыст ис Гулуты Андрей.

Бирæ фæрстыл рæдыдты нымæц хæццæ кæны 10 — 12 æмæ ноджы фылдæрмæ. Сæргæндтæ дыууæ фарсы дæр æххæстæй не сты, афтæмæй дзы ссардтон 14 рæдыды. Æмæ та æнæбары зæрдыл æрбалæууы, Тахъазты Харум Къостайы «Ирон фæндыр»-ы кой кæнгæйæ цы зæгъы, уый: «Цыма, ирон адæмæн æппæты зынаргъдæр цы чиныг у, уый алыхуызон æнахуыргонд корректорты бар бакодтам...» («Мах дуг», 2009, № 10).

Дыккаг. Чиныджы текстæ арæх хæлд æрцæуынц. Цоцкомæ ис аргъау «Андурзахъ». «Удварны хæзнаты» уый фестæди «Андурзаг» æмæ уацмысы дæр кæрæй-кæронмæ архайы уыцы номимæ. Сыст æмæ æхсæнчъы аргъауы Риммæ «цæдис-æмбал»-æй сарæзта «цæдисон æмбал», æмæ уацмысы адæмæн æмбисонды ритм, динамикæ фехæлди. «Гыркъо» та «гуыркъо»-йæ баивта. Цымæ цæмæн? Дыууæ вариантæн дæр куы ис цæрыны бар. Ам дæр хæлд æрцыди, разныхасы нæ цы фæткыл æууæндын кæны, уый. «Мыст мæ уæдæ мауал гæрдæд»-ы бæсты «Удварны хæзнаты» кæсæм: «Мыст мæ уæдæ мауал хæрдæд». «Сысты аргъау»-ы та, ныронг хъусгæ дæр кæй никуы фæкодтам, ахæм дзырдыл æмбæлæм, стæй иу хатт нæ, фæлæ æртæ хатты, уымæй дæр иу фарсыл: «пгъа-а». Раздæры чингуытæм куы 'ркастыстæм, уæд сбæрæг: уый «пгъа-а» нæу, фæлæ «пъа», ома «ба». Уæлдæр цы «Арвы айдæны аргъау»-ы кой кодтам, уымæн йæ райдайæн хæлд у 1930 азы уагъд чиныджы дæр. Цыдæр дзы кæй нæ фаг кæны, уый адæймаг æвиппайды ацахсы. Уацмыс хъуамæ райдайа мæнæ ахæм хъуыдыйæдтæй: «Цардысты æмæ уыдысты лæг æмæ ус. Уыди сын иунæг хъæбул. Иуахæмы баздæхы лæппу йæ ныййарджытæм æмæ сын афтæ зæгъы». Афтæмæй мыхуыргонд æрцыдис «Ирон адæмон сфæлдыстад», зæгъгæ, 1949 азы Дзæуджыхъæуы цы чиныг рацыд, уым. Афтæмæй йæ уынæм Салæгаты Зояйы «Ирон адæмы сфæлдыстад»-ы дыккаг томы (Орджоникидзе, 1961), стæй Джыккайты Шамилы «Ирон аргъæутты» (Орджоникидзе, 1983). Риммæ уыцы чингуытæй куы спайда кодтаид, уæд аргъауы текст «Удварны хæзнаты» афтæ гуылмызтæй нæ рацыдаид.

Таурæгъ «Базыргантæ» фыццаг хатт джиппы уагъд æрцыди «Мах дуджы» 1935 азы иугонд æвдæм-дыууадæсæм номыры. Фæстæдæр æй Шамил бахаста, цы «Ирон аргъæутты» кой ракодтон, уырæм. Цæллагты Валоджы арæзт чиныджы аирвæзти къорд рæдыды. Таурæгъæн йæ ном дæр раст мыхуыргонд не 'рцыди: хъуамæ «Базургантæ» ма уа, фæлæ «Базыргантæ». Стæй цæмæндæр ацы дзырд тексты фыст цæуы стыр дамгъæйæ. Афтæмæй йæ уынæм Соттионы арæзт чиныджы дæр. Тексты дæр ис хæлд бынæттæ. Риммæ йæхицæн куы базын кодтаид, «Мах дуг»-мæ куы 'ркастаид, кæнæ Шамилы «Ирон таурæгътæм», уæд ын ныр йæ аиппытыл нæ дзуриккам. Таурæгъы райдайæн «Удварны хæзнаты» у афтæ: «Цы ран уыди, чи йæ

зоны, кæцон уыди, уымæн дæр ницы бæрæг ис». «Мах дуджы» та афтæ: «Цы ран уыдаид, чи йæ зоны, кæцон уыдаид, уымæн дæр ницы бæрæг ис». Тексты æвдæм абзац Валодяйы арæзт чиныджы дæр æмæ «Удварны хæзнаты» дæр мыхыргонд у:

« — Тæгæр бæлас, ды — ме ‘вдисæн, хурты хурзæрин, ды — мæ комдзог, дунейы фарн, ды та — мæ тæригъæдхæссæг». «Мах дуджы» та кæсæм:

« — Тæгæр бæлас, ды — мæ комдзог, æндæр цъиу тæхæг никæцæй зыны.

Уый фæстæ ма йе ‘ргом арвмæ сыздæхта æмæ загъта:

— Хурты хурзæрин, ды — ме ‘вдисæн, дунейы фарн, ды та — мæ тæригъæд хæссæг».

Тексты фæсте ранымайгæйæ цыппæрæм абзац Валодямæ, стæй Соттионмæ райдайы афтæ: «Йæ афæдз аивгъуыдта...» «Мах дуджы» та уыд: «Иу афæдз аивгъуыдта...»

Ахæм цæвиттонтæ бирæ æрхæссæн ис. Зæгъæм, Тыбылты Алыксандры уацы (451 ф.) кæсæм: «Къуылых æмæ гуылмызыл нымайæм мах нæ ирон æвзаг...» Адæймаг фæгуырысхон ваййы: æвзагæн къуылых уæвæн куыд и? Фæлæ Алыксандрмæ «къуылых» нæу, фæлæ «къуымых». Ацы эпитетæй фыццаг хатт спайда кодта Токаты Алихан йе ‘мдзæвгæ «Уæууæй»-ы: «Къуымых — нæ æвзаг». Соттионы арæзт чиныджы та не ‘взаг æртæ хатты къуылыхæй разынди (4, 451 æмæ 505 фæрстыл).

«Охох æмæ йæ ахуыргæнинаг», зæгъгæ, уыцы аргъау фыццаг хатт джиппы уагъд æрцыди ИАТКА-йы. Уацмысы персонажы ном уыцы чиныджы фыст у «Ох!-Ох!» Цы зæгъын æй хъæуы, ахæм æнахъион хуызы уадзæн нæ уыди номæн, æмæ йæ Салæгаты Зоя йæ дыууæтомон «Ирон адæмы сфæлдыстад»-ы ныффыста «Охох». Текст æнахъæнæй дæр ивд æрцыди нырыккон растфыссынадмæ. Афтамæй ма фæстæдæр фæзынди цалдæр чиныджы. Соттионæн æмбæлд уыцы чингуытæм се ‘ппæтмæ дæр æркæсын, цæвиттон, бæстон текстологион куыст бакæнын æмæ «Удварны хæзнатæм» æппæты растдæр вариант бахæссын. Афтæ бакусын хъуыд иннæ текстыл дæр. Сæ фылдæр уыдысты Дзæуджыхъæуы, Цхинвалы æмæ Мæскуыйы уагъд чингуыты, цæттæ сæ кодтой ахуыргæндтæ, æмæ кæд уыдон дæр рæдыдтæй бынтон цух не сты, уæддæр сын «Удварны хæзнаты» тексттимæ абарæн нæй — ахуыргæндты куыст съл зыны. Риммæ та бавдæлд æмæ нæ 80 — 90 азы сæрты фæстæмæ акæсын кодта.

1993 азы чиныгуадзæн «Ир» фотоальбом «Брытъиаты Елбыздыхъо» куы рауагъта, уæд уый фæдыл «Рæстдзинад»-ы (1994.24.08) фæзынд ахуыргæнæг Мадзаты Сосланы рецензи «Тъаран дæр нын дзидза у?» — чиныг канд орфографион æмæ пунктуацион нæ, фæлæ бир-бирæ æндæр рæдыдтæй бæз-бæз кæй кодта, уый фæдыл. Рецензенты сæйрагдæр хатдзæгтæ уыдысты: «Ирон чиныджы та рæдыд кæд нæ аирвæзы? Фæлæ хъуыддаг цас ахсджиагдæр æмæ вазыгджындæр уа, уыйас æм бæрнон кусджытæн хъæуы лæмбынæгдæр кæсын». Æмæ дарддæр: «Кæм ис æфсарм? Æви махæн тъаран дæр дзидза у? Гъе афтæ махмæ зæфцы фыдæй сæфы цыфæнды хорз хъуыддаг дæр. Гъе ахæм хомагæй рæзын кæнæм нæ культурæ, не ‘взаг, нæ ахуырад».

Ацы фаутæ, стæй ма уацы цы бирæ карз ныхæстæ, уайдзæфтæ ис, уыдон иууылдæр хауынц Соттиты Риммæйы куыстмæ дæр.

Æртыккаг. Чиныг композицион æгъдауæй у æнахъион арæзтытæ. «Хиуарзон лæг», «Мæрдты айдæн», «Базыргантæ» æмæ «Адæймаджы тæригъæдтæ» таурæгътæ сты, Риммæ та сæ аргъæутты хаймæ бахаста. «Адæймаджы тæригъæдтæ» та дыууæ хатты мыхуыргонд у — 92 фарсыл «Мæрдты айдæн»-имæ æмхæстæй æмæ 215-æм фарсыл — хибарæй.

Чиныгмæ Нарты каджытæй хаст æрцыди фондз, уыдонæн дæр сæ иумæйаг ном — «Нарты таурæгътæ». Цæмæн таурæгътæ, фыдæй-фыртмæ сæ адæм дæр æмæ ахуыргæндтæ дæр каджытæ куы хонынц, уæд? Стæй цавæр принципмæ гæсгæ равзæрста Соттион ацы каджытæ? Цоцко цы нæртон каджытæ фæфыста, уыдон бирæ куы сты, уæд сын ам бынат цæуылнæ разынди? Риммæ йæхæдæг куы фыссы разыхасы, «мах абон цы Нарты каджытæ кæсæм, уыдоны ахъаззагдæр хай Цоцко æрæмбырд кодта», зæгъгæ.

Æниу цæуылнæ сты чиныджы Цоцкойы фыст «Аслæмбеджы зарæг», «Хазбийы зарæг», «Алыккаты Хазби Хъайтыхъойы фырт», «Аслæмбег Алыккаты»? Адон æнцонæй рамыхуыр кæнæн уыди Салæгаты Зояйы «Ирон адæмон сфæлдыстад»-ы дыккаг томæй «чиныгуадзæн «Ир», 2007).

«Уацтæ, рецензитæ», зæгъгæ, уыцы хайы æмхæццæйæ сты Цоцкойæн йæхи æмæ æндæр авторты фæллайттæ, суанг «Рæстдзинад»-ы абоны кусджыты уацхъуыдтæ, хуымæтæджы информатитæ. Уый куыд æмбаргæ у? Аивдæр нæ уыдаид Цоцкойæн йæхи

фæллæйттæ рахицæн кæнын æмæ сын иумæйаг рубрика «Уацтæ, мысинæгтæ, историон цаутæ, фыстæджытæ» раттын? Æндæр авторты фыстытæй та скæнæн уыди хицæн хай «Уæл-æмхасæн». Æппындæр нæ фидауынц «Удварны хæзнаты» «Цыбыр зæгъинæгтæ Æмбалты Цоцкойы тыххæй». «Зæгъинæгтæ» чиныджы фæлхат цæуынц, æмæ уыцы иу ныхас цалдæр хатты куы кæнай, уæд цæсты нал ахады. Зæгъæм, Тыбылты Алыксандры «зæгъинæгтæ» кæсæм разныхасы дæр, стæй 451, 452 фæрстыл дæр, Плиты Хадойы ныхæстæ — 463 æмæ 505 фæрстыл, Елбыздыхъойы ныхæстæ та — цыппар раны: 6, 423, 495 æмæ 505 фæрстыл. Æмæ а. д.

Цауд фыст у разныхас — ногæй дзы ницы ссардтам. Соттион цы хабæрттæ кæны, уыдон ист сты æндæр автортæй, цыбыр ныхасæй, уац у хуымæтæджы компиляци. Чыныгаразæг Цоцкойы уацмысты æмбырдгондмæ йæхицæн дыууæ уацы кæй бахаста, уый дæр, цыма, нæ фидауы. Ацы ныхæстæ фысгæйæ мæ зæрдыл æрбалæууыд америкаг журналист Эбигайл Ван Берены афоризм: «Адæм дих кæнынц дыууæ хайыл. Иутæ, уатмæ бахизгæйæ, фæхъæр ласынц: «Мæнæ ма кæй уынын!» Иннæтæ та: «Æз дæр мæнæ дæн!»

Цыппæрæм. Чыныгæн ныффыссын хъуыди биноныг фиппинагтæ. Цæллагты Валодя цы æмбырдгонд рауагъта, уым ис ахæм зонантæ, æмæ уыдонæй дæр спайда кæнæн уыди. Раст зæгъын хъæуы, «Удварны хæзнатæн» сæ текстты бынмæ бæрæггонд у, чи сæ кæд радзырдта (раздæры чингуытæй ист), уый. Фæлæ нывыл арæзт чингуыты комментаритæ кæронæй вæййынц, стæй текстологийы æппæт домæнтæм гæсгæ фыст. Ноджы зынæмбарæн дзырдтæн, фразæтæн сæ хъуыды райхæлдæуы, раргом чындæуы. Риммæ та æнцондæр фæндаг равзæрста, æмæ иуæй-иу тексттæн комментаритæ æппындæр нæй. Хуызæн комментаритæ куы ныффыстаид, уæд уацмысты кæрæттæм варианттæ æфтауын нал бахъуыдаид. Ахæм æмхасæнтæ та уынæм 22, 51 фæрстыл (æртыгай варианттæ).

Фæндзæм. Бæрæг у, æппæты кæронæй цы дзырдуат ис, уый талф-тулфæй арæзт кæй у — чиныджы зынæмбарæн дзырдтæ æмæ фразæтæн дзы ис æрмæст сæ чысыл хай. Уыйхыгъд дзырд-уаты уынæм, алы ирон дæр кæй бамбардзæн (ирон хонын, иронау дзурын, кæсын æмæ фыссын чи зоны, уыдоны), ахæм дзырдтæ. Зæгъæм: æврагъ, базыры сис, дыдзыхур, змур, кæфы сис, лæзгъæр,

мæргъæ, сивыр, сигæц, султъы (о, хæдæгай, ацы дзырд Риммæ амоны, уадздзаг, зæгъгæ, фæлæ цæй уадздзаг, уый нæ зæгъы. Растдæр уыдаид «æрчъиаджы уадздзаг» ныффыссын). ИАТКА-йы аргъау «Хæлын барæг»-æн ис дыууæ фиппинаджы: «куыд зонут, ахæм ран — ома æвзæр, æгад ран»; «хъæууаз — сыл саг, мадæл саг». Фæлæ цæмæндæр не сты «Удварны хæзнаты» — нæдæр аргъауы текстимæ, нæдæр дзырдзæтты.

Æхсæзæм. Разныхасы Соттион фыссы: «Æвнæлд не ‘рцыди Цоцкойы тæлмацтæм дæр». Æвнæлын сæм, æцæгæй дæр, нæ хъуыди, фæлæ рæдыдтæ срæст кæнын чиныгаразæджы хæс уыд. Райсæм æрмæст иу радзырд — Короленкойы «Махъары фын». Абарстон æй оригиналимæ æмæ дзы ссардтон къорд рæдыды. Короленко йæ уацмыс ромаг нымæцтæй дих кæны хицæн хæйтты. Уый нæй тæлмацы, æмæ йæ срæст кæнын хъуыди. Тексты æмбæлæм якутаг дзырдты. Уыдон тæлмацы чысыл фендæрхуызæттæ сты æмæ сæ банывыл кæнын æмбæлди. Зæгъæм, Короленкомæ ис дзырд Тойон (хицау, хуыцау). Тæлмацы уый фыст у чысыл дамгъæйæ, стæй фыццаг «о»-йы бæсты «а»: тайон. Иннæ якутаг дзырдтæ торбаса (фадыварц, къахыдарæс), кабыс (ныууадз), капсе (дзур), агабыт (фыд) ивд æрцыдысты мæнæ афтæ: тарбаса, кабис, корсе, агабур. Чи зоны, Цоцко сæ раст ныффыста, æмæ, уацмыс джиппы чи уагъта, уыдон аххосæй йæм баирвæзтысты рæдыдтæ. Цыдæриддæр у, уæддæр хъуамæ чиныгаразæг уырзæй барæгау бара алцы дæр.

Æвдæм. Барæг нæу, Цоцкойы мысинæгтæ цавæр фæткмæ гæсгæ хаст цыдысты чиныгмæ, уый. Цæуылнæ дзы сты, зæгъæм, зындгонд ахуыргонд Леонид Лавровы «Цоцкоимæ фембæлдтытæ» («Рæстдзинад», 1974 азы 5 январь), Хъуылаты Валодяйы «Æмбалты Цоцко» («Мах дуг», 1976 азы № 10), Æмбалты Додтаны «Хорз лæг адæмæн æхсæны у» («Мах дуг», 1978 азы № 1), «Ног хъæуыхицау» («Мах дуг», 1980 азы № 7), «Рынчынфæрсæг Къостамæ» («Мах дуг», 1982 азы № 5), Æмбалты Додтан æмæ Хъуылаты Валодяйы «Зæрдæйы цæхæр» («Мах дуг», 1987 азы № 8), Баскаты Тамарæйы «Æмбалты Цоцкойы тыххæй мæ мысинæгтæ» («Рæстдзинад», 1996 азы 18 декабрь), Хъуылаты Земæйы «Æмбалты Цоцко» («Рæстдзинад», 1997 азы 26 июль), Тугъанты Энверы «О Цоцко Амбалове» (чиныг «Махарбек Туганов». Цхинвал, 1986, 71, 72 фф.) æмæ æндæртæ? Æрмæстдæр иунæг æфсон ссарæн ис ацы

æнæрхъуыды-æнæсæрфат мийæн: чиныгаразæджы йæхицæн зын бакæнын не ‘рфæндыди, куыд æмбæлы, афтæ не ‘ркаст архивтæм, нæ рафæлдæхта журналты, газетты сыфтæ. Уыйхыгъд нæ бацауæрста, Цоцкойы номыл преми кæй къухы бафтыд (уыцы номхыгъды ис йæхæдæг дæр), уыдон тыххæй æрмæг парахатæй, таучелæй чиныгкæсæджы раз æрæвæрын (хуызистытæ, газетон уацхъуыдтæ æмæ а. д.). Æмбалты фарны лæджы сфæлдыстадон бынты фарсмæ ацы æнахъинон уæлæмхасæнтæ-йедтæ ничердыгæй фидауынц, гормон, Риммæ! Æви фыдæл рæдигæ кодта, уæлæмхасæн хæдзар халы, зæгъгæ, куы загъта, уæд? Кæд афтæтæ ‘мбæлы, уæд, цымæ, Къостайы премийы лауреаттæ кæмæй æнахъочахдæр сты? Цæуылнæ сæ хæссæм «Ирон фæндыр»-мæ? Уадз æмæ «Всати», «Хъуыбады», «Бирæгъ æмæ хърихъупп», кæнæ «Æрра фыййау»-ы фарсмæ уой — сæ царды æмæ сгуыхты койтимæ!

1924 азы Хуссар Ирыстоны газет «Хурзæрин»-ы дыккаг номыры Коцойты Арсен рауагъта цыбыр афæлгæст, Берлины цы æртæ ирон чиныджы рацыди (Къостайы «Ирон фæндыр», «Песня об Алгузе» æмæ «Нарты Батырадз»), уыдоныл. Фæстаг чиныджы тыххæй афтæ зæгъы Арсен: «Кæдæггæнæг куыд дзырдта, афтæ фыста, æвæццæгæн, Æмбалты Цоцко, æмæ уымæй хорз бакодта — зæронд ныхасы арæзтытæ дзы æнагайдæй базадысты. Ам дæр та иу диссаг ис: чиныг рауадзæг Гутнат дæр йæ ном фæтгыста Цоцкойы номимæ. Ссардзыстут дзы ахæм фыст: «Цоцко æмæ Елбыздыхо хæлар кæнынц ацы чиныг ирон адæмæн». Æвæццæгæн, «Æз дæн» у сыгъдæг ирон низ».

Ам ма комментариты сæр истæмæн хъæуы?

Аивдæр уыдаид, «Удварны хæзнатæм» Соттион йæхицæн цы дыууæ къамы бахаста, стæй йыл Джусойты Клавдия цы стауæн ныхæстæ фæфыста, уыдон йæхи æмдзæвгæты кæнæ радзырдты æмбырдгондмæ бахæссын. Æниу уым дæр сфидыд-таиккой — мæгъа. Уымæн æмæ бæрцæй цы нæ уа, уым кад нæй. Æркæсут-ма, цытæ йыл фыссы цæстуарзон Клавдия, уымæ: «Риммæ йæ фæлмæн арм æмæ зæрдæйы хъармæй бирæ сфæлдыстадон æрмæджытæн фенын кодта царды рухс, фыццаг уым разынд йæ æвæджиауы курдиат æмæ арф зонындзинæдты ирд тæмæн. Йæ æнакæрон уарзондзинад йæ раттæг адæммæ, йæ нацийы удварны хæзнатæм, Ирыстоны урссæр хæхтæ æмæ къæдзæхтæм Риммæйæн балæвар кодта сфæлдыс-

тадон хъомыс. Уымæн æвдисæн сты йæ бирæ фæллæйттæ алыхуызон литературон жанрты».

Цæй, æмæ та ацы ран дæр ныхасы бар раттон мæнæй зонджындæртæн. Дыгурон æмбисонд: «Алцæмæн дæр фæдгæ йес». Араббаг æмбисонд: «Кто хвалит в человеке то, чего в нем нет, тот насмехается над ним». Уырыссаг æмбисонд: «Иная хвала хуже поношения». Апойнаг æмбисонд: «Не доверяй человеку, расточающему тебе похвалы».

Клавдияйы иннæ ныхас та, «алырдаем дæр æй куы барай», уæддæр тынг зынтæй бамбардзæн адæймаг: «Бахъуыд 140 азы, цæмæй ирон аив дзырд йæ удлæууæн кæмæн уыд, ирон адæмы рагон цыртдзæвæн — нæ фольклор — йæ хæххон хуры тын — Æмбалты Цоцкойы сфæлдыстадон бынтæ ирон чиныгкæсæджы размæ рахæссынæн».

Цоцкойы райгуырдыл афæззæджы сæххæст уызæни 140 азы. Æмæ Джусойоны нымадæй, Æмбалты хорз лæг йе сфæлдыстадон бынтæ йæ мады гуыбынæй йемæ рахаста. Æниуын йæ фæллæйттæ ирон адæм ивгъуыд æнусы райдайæнæй йе 'рцахсыны онг куы кастысты, уæд ма цавæр 140 азы кой кæны Клавдия? Цы чингуыты, журналты, газетты цыдысты Цоцкойы аргъæуттæ, каджытæ, уацтæ, тæлмацтæ, уыдон нымайыны сæрам ницæмæн хъæуы, зонæм сæ, сæ фылдæр сын Соттион дæр амонь, суанг ма сæ хуызистытæ дæр сты «Удварны хæзнаты».

Уырны мæ, Риммæйы зæрдиагæй фæндыди, Цоцкойы уацмысты чиныг, куыд амал ис, афтæ зæрдæмæдзæугæдæрæй, æнæ-аипдæрæй куы рацыдаид, уый. Фæлæ химæ исты бæрн райсынæн æрмæст фæндон фаг нæу, æндæр цыдæртæ ма дзы хъæуы.

Дыууæ ныхасы, «Цоцкойы аргъæуттæ», зæгъгæ, Цгъойты Хазби цы чиныг сарæзта, уый тыххæй. Уæвгæ, «сарæзта» ам, æвæццæгæн, нæ фидæуы, уымæн æмæ дзы аразинагæй ницы уыди. Аргъæуттæ иууылдæр ист сты, Цæллагты Валодя 1991 азы Цоцкойæн цы «Уацмыстæ» рауагъта, уырдыгæй, суанг сæ фæд-фæдыл равæрд дæр æмхуызон у. Æрмæст дзы нæй Валодяйы фыст фиппаинæгтæ. Разныхас дæр Хазби йæхæдæг ныффыста. Фæлæ — æргом ныхасы къæм нæй — ногæй дзы ницы ссардон, уый дæр, Соттионы разныхасау, у алы авторы уацты æмæ мысинæгты бындурыл талфтулфæй амад компиляци. Ноджы дзы ис рæдыдтæ, галиу чындæуы иуæй-иу факттæ. Цоцкойæн йæ райгуырды аз дæр раст нæ амонь Хазби: 1870 азы бæсты дзы кæсæм 1871. «Ирон æвзагмæ

раивта (Цоцко. — Хъ. А.) Шиллеры драмæтæ «Абырджытæ» æмæ «Вильгельм Телль». Фыццаг хатт мыхуыры рацыдысты 1924 азы Берлины», — фыссы Хазби. «Вильгельм Телль» мыхуыры кæй рацыд, уый раст у, фæлæ «Абырджытæ» абон дæр рухс нæма фæдтой. «Базырджын систы, æртынаем азты Ирыстоны хуыздæртæ цагъды куы кодтой, уæд Цоцкойы ныхæстæ: «Иры фарн фæцæуы, Иры фарн, лæппутæ!» — зæгъы разныхасы автор. Хъуыдыйад нывыл арæзт нæу. Афтæ уайы, цыма Иры хуыздæртæ æнаххосæй куы сæфтысты, уæд Цоцкойæн æхцон уыд æмæ фыр цинай базырджын ныхæстæ кæныныл схæццыди. Дыккаг та уый, æмæ Иры хуыздæртæ цагъды нæ кодтой, фæлæ сæ цагъдгæ кодтой. Æмæ ма ноджы иу фиппаинаг. Цоцкойы ныхæсты апп иуырдыгонау æмбарын кæнын, æвæццæгæн, гуырысхойаг хабар у. Поэзийы уымæн уæвæн ис (Джыккайты Шамил æй йæ сонеты куы загъта), фæлæ...

Цæллагты Валоджы арæзт чиныджы, «Аргъæуттæ», зæгъгæ, уыцы хаймæ хаст æрцыдысты таурæгътæ æмæ каджытæ «Куырттаты кадæг», «Саггаты уæйгуыты фынай», «Иунæджы кадæг» æмæ «Базыргæнтæ». Уыцы рæдыд та механикон хуызы рахызти «Цоцкойы аргъæуттæм» дæр. Афтæ зæгъæн ис иннæ рæдыдтæй дæр. Уæвгæ дзы иуæй-иутæ растгонд æрцыдысты, фæлæ иннæтыл та æфтгæ бакодта.

Цоцкойы «Удварны хæзнатæ» æмæ «Цоцкойы аргъæуттæ» уыцы иу рæстæг хицæнтæй кæй рацыдысты, уый та ма уæлдай хатт дзурæг у, адæмы хъæр дæр æмæ кæрæдзи дæр кæй не ‘мбарæм, ууыл. Фæйна планетæйыл куы нæ цæрæм, гормæттæ. Ау, армьдзыхъхъыйас Ирыдзыхъхъы баныхас кæнæн нæ уыди: дыууæ чиныгыл цы фæрæзтæ хардзгонд цæуы, уыдон баиу кæнæм æмæ нæ рухсыбадинаг фарны лæгæн дыууæ чиныджы бæсты иу, фæлæ адæмымыггаг чиныг рауадзæм!

Фæлæ, уæууæй, уæууæй...

Дыууадæс æмæ дыууæфондзыссæдз азы размæ дунейы рухс фæдта фыццаг ирон чиныг. Дыууæ æнусы æмæ дыууадæс азмæ чиныг нывыл уадзын чи нæ базыдта, уыцы адæмы, куыд уынаем, афтæмæй чиныг нæ хъæуы, æмæ сын æй Сау Сæгъ куы бахæра, уымæй фæллоаг у. Сау Сæгъ та, Коцойты Арсен куыд зæгъы, афтæмæй рæсугъд чиныг «фæткъуыйы сыфтæртæй адджындæрæн» хæры. (Кæс Арсены радзырд «Сæгъ æмæ чиныг»).
2010.25.06

ЦОЦКОЙЫ МЫСГÆЙÆ

*Уый радтой ирæн уарзонæй Æмбалтæ,
æмæ кæм уыд йæ уæзданæн æмбал та?
Нæ уыдис æмæ нал уыдзæни. Нал!
Фæлæ дзы загъта Иры Фарн æмбал.*

Мæ зæронд тетрадæй.

*Дзурынц: Цоцкойы куы 'рцахстой æмæ ахæстоны
къæсæрæй куы бахызт, уæд, йæ хæлæрттæй, йæ
рагон зонгæтæй цалдæры ауынгæйæ, сдзырдта:
«Фарн фæцæуы, Иры сахъ лæшпутæ, фарн!»*

Кæддæрты мæ Ирон Фидæн уырныдта.
Æнхæлдтон-иу: нæ сæр сæрмæ хæсдзыстæм.
Фæлæ — уæууау! — æцæг адæм нæ систæм.
Кæсæм хæрдмæ нæ сау дзыххъæй — уырытау.

Æхсар нæм уыд — æхсары бæлон нал и,
тых нæм уыди — тыхы бæлон дæр нал и —
сæ къубæлттæ сын сыскъуыдта дæлимон,
ирон дæлимон, фидиссаг, æвиллон.

Ныр бавдæлон и зноны ныфсæй ме 'ууæнк,
æмæ дзыназы зоныгдзавдæй ме уæнг.

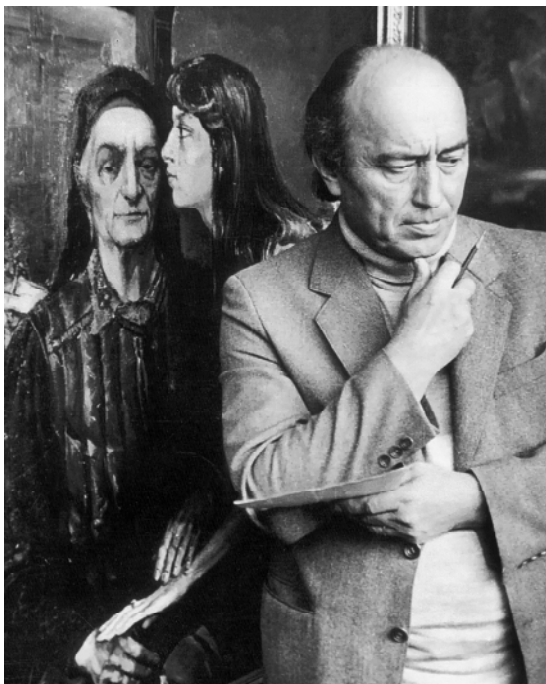
Æрвон Фарн баззад ирæттæн фыдæлтæй,
сæ бындар æй нæ бахызта фыдлæгæй.

Уæздан Цоцко, кæм агурон дæ ингæн?
Мæрдтæм дæуимæ барвыстам нæ Фидæн.

2010.02.06

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

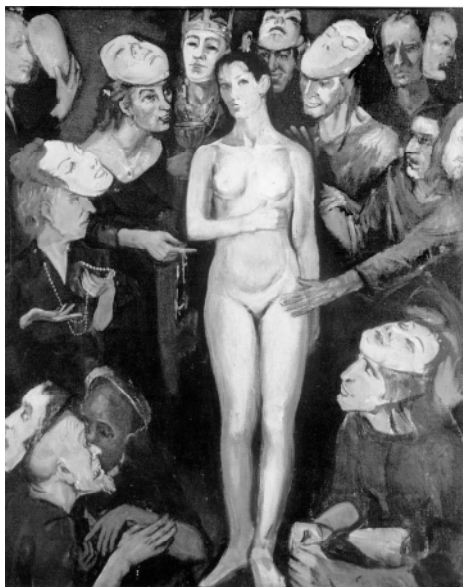
Нæ равдысты — Уæрæсейы адæмон нывгæнæг Дзантиаты Юрийы куыстытæ. Ацы аз Юрийыл хъуамæ сæххæст уыдаид 80 азы. Юри каст фæци Санкт-Петербурджы аивæдты академи. Уыди дунеон бирæ равдыстыты архайæг. Кодта тематикон нывтæ, сурæттæ, пейзажтæ, натюрморттæ. Амарди 2000 азы.

Студентка.

Агресси.

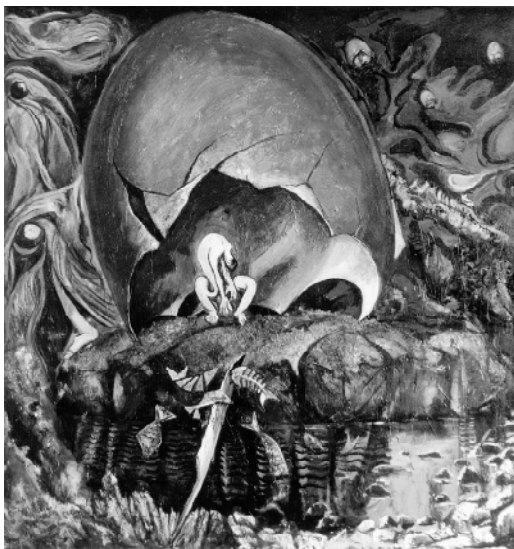
Мæнгдзæсгæттæ.

Куырм паддзах дæр куырм адæмы йæ фæдыл акæны.

Урс гал – нывонд.

Цардиннæрд.

Ныггæнæг Сизифы чыргæдимæ.

Сагмартæ.

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

СИДЗÆРГÆС

Раджыма-раджыма иу мæгуыр ус цардис. Уымæн уыди сывæллон — авдæны лæппу. Тынг зынтæй йæ схаста афæдз æмæ æрдæг. Афæдз æмæ йыл æрдæг куы ахицæн, уæд сывæллон ныххæцыд авдæны сæрхæдыл æмæ рабадти. Дзуры йæ мадмæ:

— Нана, ацы мæгуыр цардæй кæдмæ цæрдзыстæм?

Мад ын загъта: цалынмæ ды слæг уай, уæдмæ.

Уæд лæппу загъта:

— Уæдæ мын райсом балцы æнæ цæугæ нæй æмæ искуы æххуырсты бацæудзынæн.

— Æмæ ма уæд æз та цы ми кæндзынæн? — загъта мад.

Лæппу йын афтæ:

— Хохæй фос куы æртæрой, уæд уыдоны гæккæлвынæнтæй тын уафдзынæ.

Лæппу фæкуыста æххуырсты æмæ фæстæмæ æрцыд афæдзы фæстæ, йæ афæдзы мызд уыди фынддæс сомы. Йе ‘рцыдмæ мад сцæттæ кодта фынддæс адлийы тын. Уæд лæппу загъта:

— Нана, хордзены ма мын фæндаггаг сцæттæ кæн, æз цæуын балцы æмæ, мæ амонд чи уа, уый бавзарон.

Райсомы араст лæппу балцы. Бирæ фæцыди, стæй бахæццæ иу хъæугæронмæ. Кæсы, æмæ адæм æрæмбырд сты æмæ гæдыйы марынц. Лæппу йæ марын нæ бауагъта. Фондз сомы æмæ йæ фондз адлийæ балхæдта. Дарддæр ацыд йæ фæндагыл, гæды йæ фæстæ, афтæмæй. Бахæццæ сты иу хъæугæронмæ, æмæ кæсы, æмæ адæм иу серкайы марынц. Уый дæр та балхæдта фондз сомы æмæ фондз адлийæ. Ацыди та дарддæр. Кæсы, æмæ адæм æмбырдæй калмы марынц. Уый дæр та балхæдта фæстаг фондз сомæй æмæ фондз адлийæ. Ацыдысты лæппуимæ гæды, серка æмæ калм. Иу хъæугæронмæ куы бахæццæ сты, уæд лæппу кæуын райдыдта. Уæд калм лæджы хуызы фестад æмæ йæм дзуры:

— Лæппу, мæ хур, цæуыл кæуыс?

Уый загъта:

— Куыnnæ кæуон? Афæдзы дæргъы мæ мад йæ уырзтæ схауын кодта тын уафынæй, æмæ йын æй æз æнæ пайдайæ фесæфтон.

Лæг ын загъта:

— Уæдæ ма мæ рахиз уæхскмæ схиз æмæ акæс ацы быдыр-тырдæм, искуыцæй бæлас, йе обау зыны?

Систа лæппуйы æмæ йæ йæ рахиз уæхскыл сæвæрдта. Кæсы лæппу æмæ загъта:

— Иу ранæй мæм цыдæр цъæх зыны, цыма обау у.

Калм ын загъта:

— Уæдæ уый мæ хæдзар у, ис мын мад æмæ æхсæз æфсымæры, æмæ мын мæ афæдзы кæндтытæ ахицæн кодтой. Ныр æз цæуын æмæ куы бахæццæ уон, уæд уæм лæдзæджы фындзыл мæ худ сисдзынæн, æмæ-иу рацæут мæнмæ. Æцæг дын фæдзæхсын: куы бахæццæ уай, уæд дын мæ мад æмæ ме ‘фсымæртæ лæвæрттæ кæндзысты, æмæ дæ куы нал уадзой, уæд-иу зæгъ: «Уæдæ кæд гæнæн нал ис æнæ лæвæрттæ исгæ, уæд мын уæ мады къухдарæн раттут».

Æрбацыдысты лæппу, гæды æмæ серка калмы хæдзармæ. Фæцардысты сæм иу къуыри, стæй йæм калмы æфсымæртæ лæварæн тæрын райдыттой фондзыссæдз хъуджы, фондзыссæдз байраджы æмæ фондзыссæдз фысы иуазыккæттæ. Уыдон куы федта лæппу, уæд кæуын райдыдта, адон куыд атæрон, зæгъгæ, æмæ кулдуары æддæмæ рацыди. Мад уый куы федта, уæд йæ фырттæм дзуры:

— Мæ фæллой уын хæлар нæ уыдзæн, уазæг фæлидзы.

Разгъордтой æмæ йæ æрбаздæхтой. Æрбакодтой сыхы хистæртæй цыппар лæджы æмæ сын зæгъынц:

— Мæнæ нæ уазæгæн ацы лæвæрттæ кæнæм, æмæ йæ не ‘мбарæм, цæуылнæ сæ комы, уый.

Уæд сын лæппу загъта, æз уын фостæрæг нæ дæн, кæд мын лæвар кæнут, уæд мын уæ мады къухдарæн раттут, зæгъгæ.

Радтой йын къухдарæн, æмæ рацыди калмы хæдзарæй. Фæндагыл ахъуыды кодта, дуне мулк мын лæвæрдтой, æмæ сæ нæ бакуымдтон, фæлæ ацы къухдарæнæй цы аразын, цы миногæн мын бабæздзæн, уый дæр куы нæ базыдтон, зæгъгæ. Æмæ фæстæмæ раздæхт. Уалынмæ йе ‘рдхорд калм дæр йæ размæ рацыд. Уый йын радзырдта, цы минуæг ис къухдарæнмæ,

уый. Загъта йын: уæхимæ куы бацæуай, уæд къæсæрыл фæцæйхизгæйæ-иу къухдарæн дæ дæлæвзаг акæн æмæ, Хуыцауæй цыдæриддæр ракурай, уыдон дæу уыдзысты. Æрцыди лæппу сæхимæ. Калм ын куыд бацамыдта, афтæ къæсæрыл фæцæйхизгæйæ скуывта, йæхæдæг бахуыссыди.

Райсомы мад раджы сыстад, æмæ кæрты йæ рацыдмæ фестад æртæфондзыссæдзы галтæ, æртæфондзыссæдзы хъуццытæ, æртæфондзыссæдзы байрæгтæ. Тарстæй мад бауади сæ сыхаг æлдarmæ æмæ йын загъта:

— Уæртæ нæ кæрты цыдæр диссаг ис, æмæ цы у, нæ зонын.

Æлдар æрбацыд æмæ фосы куы федта, уæд сыл æртæ хатты дуатæ бафтыдта, куыннæ фæцæстдзыд уой, афтæ. Стæй бафарста мады, кæм и лæппу, зæгъгæ. Æмæ йын загъта, уæртæ хуыссы, зæгъгæ. Æлдар бацыди хæдзармæ æмæ лæппуйы райхъал кодта. Фæрсы йæ, цæй, дæ балцы цы бадæ, зæгъгæ.

— Цы бадæн, уый дæлæ мæ кæрты уыныс. Фæлæ куывд кæнын хъæуы, æмæ дæхицæн ссар кæстæр æмбæлттæ, чи дæм фæкæсдзæн, ахæмтæ. Фæсте ранымайтгæйæ фондз галы æргæвдын хъæуы.

Уæд ын æлдар загъта:

— Нæ зынаргъ фыдæлтæ дæр иугай галтæй куы куывтой, уæд ды фондз галæй цæмæн кувыс?

Лæппу йын загъта:

— Ацу æмæ дæхицæн æмбæлттæ ссар.

Æргæвстой фондз галы. Мад скодта нозт, æмæ куывд скодтой. Куывд ахицæн, фæлæ йæ бæркад мæймæ нæ сихсыд.

Иу бон ирон къонайы фарсмæ бадынц мад æмæ фырт. Фырт дзуры йæ мадмæ:

— Нана, æлдары чызджы мын æнæ ракуртæ нæй.

Мад ыл сдис кодта, æлдар йæ чызджы мæгуыр лæджы фыртæн куыд дæтты, зæгъгæ. Уый, дам, куы фехъуса, уæд дын дæ сæр ракъуырдзæни.

— Уый Хуыцауы бар у, — загъта лæппу.

Райсомы лæппу æрбакодта сæ сыхаг æлдары æмæ ма иу ахæм æндæр æлдары æмæ сæ арвыста минæвæрттæ. Бирæ фæдзырдтой, стæй сын æлдар загъта:

— Абон мæм æрбацыдыстут, æмæ уын хатыр. Фæлæ ма мæм куы æрбацæуат, уæд уын уæ сæртæ ракæндзынæн æмæ сæ кауы михтыл æрсадздынæн.

Минавæрттæ фæстæмæ раздæхтысты æмæ лæппуйæн загътой:
— Дæ хъуыддагæй ницы зæрдæхъæлдзæг стæм.

Лæппу загъта:

— Уыдон Хуыцауы арæст хъуыддагтæ сты.

Иу къорд боны фæстæ ма уыцы дыууæ æлдарыл æртыккаджы дæр бафтыдта æмæ та сæ арвыста. Бирæ та фæдзырдтой. Стæй чызджы мад загъта йæ лæгæн:

— Нæ лæг, магуыр лæг кæй нæ бакæна, уый хъæздыг нæ бакæндзæни. Дæ ирæдимæ дæ чызгмæ йæ ныфс ничи хæссы. Цæй, æмæ нæ чызджы раттæм магуыр лæджы фыртæн.

Æлдар ахъуыды кодта æмæ загъта:

— Уæдæ райсом мæ сыстадмæ мæ кærты ирæд æртæфондзыссæдзы галтæ, афæдздыдтæ, æртæфондзыссæдзы хъуццйтæ, æртæфондзыссæдзы бæхтæ кæд уой, уæд мæ чызджы дæттын, кæннод лæппуйæн йæ сæр ракæндзынæн.

Лæппуйæн хабар куы радзырдтой, уæд скуывта:

— Хуыцау, уæдæ æлдары кærты куыд фестой æртæфондзыссæдзы галтæ, æртæфондзыссæдзы хъомтæ, æртæфондзыссæдзы бæхтæ.

Фос æлдары кærты фæстадысты райсомы. Чызджы мад фестад æмæ кærты фос куы федта, уæд сæ фæтарст æмæ æлдармæ бауад æмæ йæ акæсын кодта рудзынгæй, æртæ хатты дуа скæнгæйæ:

— Æлдар, магуыр усы фырт дын дæ чызджы амбылдта.

Æлдар сыстад, йæ бæхыл саргъ сæвæрдта æмæ æрæмбырд кодта йæ къабæзты æмæ сын загъта:

— Магуыр усы фыртæн мæ чызджы радтон, æмæ-ма фенут, цы диссæгтæ бакодта, уый.

Æлдар цыппар лæджы нырвыста магуыр лæджы хæдзармæ æмæ фехъусын кодта:

— Абон майрæмбон, иннæ майрæмбоны фондзыссæдз барæджы куыд сæрвитай дæ бинойнаджы хæссынмæ, афтæ.

Магуыр усы фырт фондзыссæдз барæджы арвыста чындзхæссæг. Æрцыдысты, æмæ æлдары стыр кærты — ирон хъазт, симдæй кафтæй. Æцæг æлдар чындзхæсджытæн дуар нæ кæны. Уæд æм бацыдысты минавæрттæ æмæ йын загътой:

— Цы ма нæ агурыс, дуар цæуылнæ кæныс?

Æлдар сын загъта:

— Мæн йæхицæн хæстæг чи скодта, уый йæхæдæг хъазты астæу бæхыл æртæ зылды куыд æркæна, афтæ.

Мæгуыр усы фырты минавæрттæ æрцыдысты æмæ загътой:
— Дæ хъуыддаг дæхи тыххæй сæфы, æлдар агуры, цæмæй дæхæдæг бæхыл хъазты астæу æртæ зылды æркæнай.

Ракодтой лæппуйы хъазты астæумæ. Æртæ зылды ракодта, стæй кулдуарыл нæ, фæлæ йæ сарты цъиуау атахт. Æлдар тынг фæбузныг æмæ дуар бакодта чындзхæсджытæн. Дыууæ боны сæ хорз фæуыдта, стæй рацыдысты мæгуыр усы хæдзармæ. Мæгуыр усы фырт скодта дыууæ галæй чындзæхсæв. Диакъон ын уыди къухылхæцæг, иу æлдар та — æмдзуарджын. Мæймæ сæ чындзæхсæвы бæркад нæ сихсýд.

Æртæ къуырийы куы ацардысты æлдары чызг æмæ мæгуыр усы фырт, уæд иу бон диакъон фæрсы æлдары чызджы:

— Мæгуыр усы фыртмæ Хуыцауæй цы курдиат ис, уый зоныс? Уый йын загъта: нæ зонын.

Ау, æмæ уæдæ иумæ куыд цæрут, зæгъгæ, йæ сардыдта.

Чызг хæргæ дæр нал бакодта, афтæмæй æнкъардæй бадти. Уæд æй лæппу фæрсы, цы кæныс, зæгъгæ. Чызг ын загъта:

— Зæгъ-ма мын, Хуыцауæй дæм цы курдиат ис?

Лæппу йæм равдыста къухдарæн.

Чызг къухдарæн даикъонæн куы фенын кодта, уæд ын æй уый асайдта. Йæхæдæг скуывта:

— Хуыцау, уæдæ Сау денджызы астæу мын хæдзар куыд festa, æлдары чызг та мын ус куыд уа, афтæ.

Лæппу, цы мæгуыр уыд, уымæй мæгуырдарæн фæци. Диакъон æмæ æлдары чызг цæргæйæ festaдысты.

Гæды æмæ серка уыдысты хæдзары. Гæды дзуры серкамæ:

— Цы лæууыс? Сау денджызы астæумæ-ма мæ бахæсс, æмæ æз къухдарæн рахæссон.

Ацыдысты серка æмæ гæды. Бахаста серка гæдыйы. Диакъон æмæ æлдары чызг хуыссыдысты. Гæды бацыд æмæ сæ хъæбысмæ ныббырыд, йæхи аргъæуттæгæнæг скодта. Æмæ райхъал сты. Фæцин кодтой гæдыйыл, стæй фæстæмæ бафынæй сты. Уæд гæды йæ къæдзил диакъоны дзыхы фæцафта, æмæ къухдарæн зæхмæ атылди. Диакъон райхъал æмæ дзуры æлдары чызгмæ:

— Ахиз-ма æмæ йæ сис.

Уæд ын чызг загъта:

— Цы йыл тагъд кæныс, нæхи йеддæмæ дзы чи ис? Райсом æй сисдзыстæм.

Гæды систа къухдарæн æмæ йæ рахаста. Серка йæм

æнхæлмæ касти. Куы фæдта къухдарæн, уæд хъуырдухæн кæнынц æз æй ахæссон, зæгъгæ. Гæды нæ радта къухдарæн. Уæд серка загъта:

— Уæдæ дæ æз Сау денджызы астау аппаратзынæн.

Ахаста гæдыйы серка, æмæ Сау денджызы гуылфæнмæ куы бахæццæ сты, уæд æй æртæ схуысты акодта. Гæды куы фæтарст, уæд æм радта къухдарæн денджызы мидæг, æмæ йын денджызмæ ныххауди. Гæды загъта серкайæн:

— Мæгуыр лæппу ныл тухи куы фæкодта, уæд ыл хинæй цæмæн рацыдтæ? Æз æй ссардзынæн, фæлæ хорз нæ бакодтай.

Гæды Сау денджызы мидæг куы иу ран, куы иннæ ран агуры. Иу хатт куы уыд, уæд æй иу ранæй кæфхъуындары дзыхæй фелвæста. Серкайæн загъта:

— Гъеныр цом мæгуыр усы фырты хæдзармæ.

Бацыдысты. Гæды йæм лæджы хуызы бацыд æмæ йын загъта:

— Ацы къухдарæн дæу у æви нæ?

Лæппу загъта:

— Мæн у.

— Уæдæ уалæ уыцы къуыбыр уыныс? Уым мæнæ серкайы мысанæн куыд савæрай, æмæ йæ кæд йæ бинаг æфсæрæй дыууæ хъусы астау акъуырай, уæд дын ратдзынæн дæ къухдарæн, кæннод нæ.

Савæрдта лæппу серкайы мысанæн æмæ йæ акъуырдта. Гæды йын радта йæ къухдарæн. Уæд лæппу скуывта:

— Хуыцау, уæдæ диакъон æмæ æлдары чызг нæл хæрæг æмæ сыл хæрæг куыд фестой, афтæ.

Æцæг фестадысты нæл хæрæг æмæ сыл хæрæг. Æмæ сæ бон дыууæ хатты хъæдмæ æрвыстой.

Чызджы мад æмæ æлдар цыдысты мæгуыр усы фыртмæ:

— Хуыцауы хатыр бакæн. Сылгоймаг у, фæрæдыд æмæ, кæд ма дæ цард аразинаг дæ, уæд æй фервæзын кæн.

Уæд лæппу скуывта:

— Уæдæ æлдары чызг фæстæмæ мæ бинойнаг куыд бауа, нæ царды рæдигæ куыд нæуал кæнæм, æмзæронд куыд бауæм, афтæ.

Æлдары чызг фæстæмæ йæ ус фестад, уарзон бинонтæй фæцардысты. Диакъон та сау фæнык фестади.

*Мысыкаты Темболаты ныхæстæй йæ ныффыста
Мысыкаты Зойæ 1959 азы 15 сентябры Бруты.*

АРВИСТОН

ЛЕВ ТОЛСТОЙЫ ЗОНДЫ НЫХÆСТÆ

* * *

Æрдзмæ кæсгæйæ нæ зæрдæтæ кæй æрфæлмæн вæййынц æмæ дзы нæ мондæгтæ æнæфсисæй кæй фæисæм, уый хуымæтæджы нæу: ахæм сахат нæм тъымы-тъыматы тарæй рацæуынц нæ рагзамантæ, нæхæдæг дæр æй нæ фембарæм, афтæмæй æрымысæм, кæддæр цæрæгойтæ, бæлæстæ, дидинджытæ, зæхх кæй уыдыстæм. Растдæр зæгъгæйæ та, уый у, нæ алыварс дунеимæ иу кæй стæм, фæлæ ныл рæстæг мæрдырох кæй бафтыдта.

* * *

Амонды ахсджиагдæр æууæлтæй иу у, адæймаг æмæ æрдзы бастдинад хæлд куы нæ цæуа, уæд уый, ома цæр гом арвы бын, хуры рухсмæ, сыгъдæг уæлдæфы, æмхиц у зæххимæ, зайæгхæлттимæ, цæрæгудтимæ.

* * *

Дзыхарæхстæн, мæлгъæвзагæн йæ дзырдты апп ферттивы налхъуыт-налмасау. Æцæг зонджын адæймаг дзырдтыл ауæрдгæ фæкæны.

* * *

Философон хъуыдытæ æвдисынаг цыма афоризмтæй хуыздæр формæ нæй.

* * *

Базырджын ныхæсты чыныг... Зонды куыстæн къуылымпыйы хос нæ, фæлæ ахъазгæнæг у.

* * *

Алы бон дæр дунейы зонджындæр адæймагты дунейы цæр — уымæй ахсджиагдæр ма цы уа царды!

* * *

Цасфæнды æмæ куыдфæнды дзур, уæддæр дзы мадæлон æвзагæн æмбал нæй. Уды фæндиæгтæ зæгъын дæ куы фæнда, уæд иу францаг дзырд дæр дæ сæрмæ не ‘рцæудзæн, искæй цæстмæ дæ дæхи равдисын куы ‘рфæнда, уæд уый та æндæр хъуыддаг у.

* * *

Дзырды фæрцы баиугæнæн ис адæмы, дзырды фæрцы сæ фæхицæнгæнæн дæр ис... Адæмы чи хицæн кæны, фыдæх æмæ сыл æнæуынондзинад чи ‘фтауы, ахæм дзырдтæй уæхи хизут.

* * *

Адæймаг цас фылдæр дæтты адæмæн æмæ цас къаддæр домы йæхицæн, уыйбæрц у хуыздæр; цас къаддæр дæтты адæмæн æмæ цас фылдæр домы йæхицæн, уыйбæрц у æвзæрдæр.

* * *

Искæй тыххæй æвзæртæ чи дзуры, дæуæй та æппæлгæ чи кæны, ахæмтæм макуы хъус.

* * *

Зонындзинад нысан нæу, фæлæ хотых.

* * *

Цæмæй адæймаг удæй хæрзæгъдау æмæ æнæниз уа, уый тыххæй-иу хъуамæ йæ къабæзтæ æнæмæнг аивазид, базмæлид-иу.

* * *

Хæстыты кæрæдзи цæгъдгæйæ, мах стæм, авджын мигæнæны цы хæлуарджытæ ис, уыдон æнгæс: кæрæдзи сафынæй уæлдай ницавæр хуыздæр зондмæ æрцæуынхъом стæм.

* * *

Адæм фæйнахуызæттæ цæмæй сты? Иутæ раздæр хъуыды фæкæнынц, стæй дзургæ æмæ кæнгæ, иннæтæ та раздæр дзургæ æмæ кæнгæ, стæй та — хъуыды.

* * *

Дæ зондæн, куыд гæнæн ис, афтæ фылдæр хойраг дæтт.

* * *

Бæллæхты сæр — мæллæг зонд.

* * *

Царды дæ кæуылты ацæуын хъæуы, уымæн зонд — йæ амонæг.

* * *

Аивадæн бирæ цыдæртæ хъæуы, фæлæ сæ ахъаззагдæр — зынг.

* * *

Цыт уарзын, кадмæ бæллын — уый у, цы иунæг дзаума дыл баззад, уый. Зын дæм кæсы йæ раласын, фæлæ дæ удхарæй мары, уымæн æмæ дын æлхъивы дæ уды сæрибар.

* * *

Бæргæ, адæмы куы бауырнид, тых тыхы мидæг кæй нæй, фæлæ рæстдзинады, æмæ рæстдзинад куы дзуриккой ныфсхастæй.

* * *

Хорз нæу, адæймаг амæлыныл цæй тыххæй сразы уа, ахæм исты йын куы нæ уа, уæд.

* * *

Раст фæндаг ахæм у: дæ разæй чи цард, уыдон хъуыддæгтæ базон, бамбар æмæ дарддæр цу.

* * *

Йæ цард чи раиртæста, бамбæрста, уыцы адæймаг у, падзах дæн, зæгъгæ, æнæнхъæлæджы афтæ чи банхъæлдта, ахæм цагъайраджы æнгæс.

* * *

Адæймагимæ æнцон царæн у, дæхи уымæй уæлдæр æмæ хуыздæрыл куы нæ нымайай, стæй уый дæр дæхицæй уæлдæр æмæ хуыздæрыл куы нæ нымайай, æрмæстдæр уæд.

* * *

Æппæтæй фылдæр дзуры, дзуринаг кæмæ ницы ис, уый.

* * *

Цардæн аргъ кæнын хъæуы йæ бæрцмæ гæстæ нæ, фæлæ,
цæс хæрзхъæд у, уымæ гæстæ.

* * *

Амонд у, фæсмон кæуыл нæ кæнай, ахæм удæхцон.

* * *

Цал сæры ис, кæд уал зонды ис, уæд уарзтытæ дæр ис, цал
зæрдæйы ис, уал.

* * *

Уарзондзинады миниуæг ахæм у: чи йæ бавзары, уымæн фарн
хæссы.

* * *

Уарзондзинад у, кæй уарзыс, уый цæрайæ куы цæрай, уæд уый.

* * *

Уарзондзинадыл тæрхæттæ, уынаффæтæ кæнынæй уарзон-
дзинад мæлгæ кæны.

* * *

Æппæты саузæрдæдæр адæймагæн дæр йæ цæсгом барухс
вæййы, уарзынц дæ, зæгъгæ, йын куы фæзæгъынц, уæд. Уæдæ
амонд уарзты ис.

* * *

Уарзондзинад цардфæлдисæг у.

* * *

Нæлгоймаджы хуызæн уæвынмæ чи тырны, уыцы сылгой-
маг, сылæнгæс нæлгоймагау, сахъатджын у, гуылмыз у.

* * *

Амондджын у, йæ хæдзары амондджын чи у, уый.

* * *

Нæлгоймæгтæн сæ фылдæр сæ устытæй домынц, сæхимæ
чы хорз миниудджытæ нæй, ахæмтæ.

* * *

Ус курын хъæуы, мæлын куыд хъæуы, афтæ, ома, æндæр гæнæн дын куы нал уа, уæд.

* * *

Хæрзæгъдау адæймагæн йæ бинонты хъуыддæгтæ вазыгджын вæййынц, æнæгъдауæн та йæ алы хъуыддаг дæр — нывыл, æнæхъынц.

* * *

Сабиты дæ тызмæг, гуырымыхъхъ митæй нæ фæтæрсын кæндзынæ, уыдонæн сæ удхæссæг сайын, мæнг митæ сты æрмæст.

* * *

Сывæллæттæ алкæй дæр уарзынц, уæлдайдар та, чи сæ уарзы, чи сæ рæвдауы, уыдоны.

* * *

Адæймаджы куы нæ фæндид, уæд а дунейыл адæймаг дæр нæ уайд. Царды алы куыст дæр, алы архайд дæр фæндонæй рацæуы.

ЦЫКУРАЙЫ ФÆРДЫГ

Арæх-иу хъуыстон чысылæй цыкурайы фæрдыджы тыххæй алыхуызон ныхæстæ.

Уыцы фæрдыг кæй хæдзары уыдис, уый нымадтой амонджыныл. Кодтой йын табу, куыд дзуар, афтæ. Арæзтой йын хицæн бæрæгбон афæдз иу рæстæджы — ногбонты, кодтой йын кусарт, æхсыстой бæгæны сæрмагонд мигæнæнты, цыдис æм уынынмæ бинонты хистæр. Дардтой йæ зæлдаг хъуымацы тыхтæй. Тынг лæгъстæ-иу кодтой сæ цыкурайы фæрдыгæн, цæмæй сын æххуыс кæна се ‘нæниздзинадæн, сæ фосыл сын æфтауа. Афæдз-иу æй иу хатт, йæ уыныны афон, куы федтой, уæд-иу æнæхъæн аз хæдзар цы уавæры уыдзæн, уый-иу зыдтой. Зæгъæм, фæрдыг дам-иу кæд цæхæртæ калдта, уæд бинонтæн ницы тас у, цæрдзысты дзæбæхæй. Кæд æмæ-иу тар уыдис, уæд нысан кодта фосы зиæнттæ. Кæд йæ фарсыл сау стъæлфæн уыд, уæд æнæмæнг æнхæлмæ кастысты бинонты зианмæ.

Æмæ йын уæдæ куыннæ лæгъстæ кодтаиккой? Хъуамæ сæм

мацæуыл фæхъыг уа, науæд хорзæрдæм куыд архайы, æвзæрæрдæм дæр афтæ. Уымæ ма, дам, «тæргай» дæр зоны, стæй, куы «фæмæсты» уа, уæд — алидзын дæр.

Кæцæй-иу сæм æрбафтыд, уымæн, æвæццæгæн, уæдыккон адæм сæхæдæг дæр бæлвырд ницы зыдтой. Уæдæ та æрхæссæм фехъусгæ дзырдтæй иу цалдæр цæвиттоны. Нæ хъæуккаг ус Абайты Бабале дзырдта, æз, дам, чындзы куы 'рцыдтæн, уæд нæ хæдзары æрæййæфтон цыкурайы фæрдыг. Хистæртæ йын куыд загътой, уымæ гæсгæ сæ зæронд усы сæрыл уыдис стыр зыкъуыр. Иу уазал зымæгон бон, дам, бадтис къонайы фарсмæ, æмæ йæ сæрæй йæ размæ æрхауд æрттиваг дур. Уый уыди цыкурайы фæрдыг. Уыцы бонæй фæстæмæ, дам, йæ сæрыл цы зыкъуыр уыд, уый фесæфт. Фæрдыг дардтой сæхимæ æмæ йын кад кодтой уæды æгъдæуттæм гæсгæ. Иуахæмы, æвæццæгæн, цыкурайы фæрдыгæн йæ «кувинæгтæ» йæ зæрдæмæ нæ фæцыдысты æмæ сын алыгъд..

Иннæтæ та-иу дзырдтой афтæ: хæдзармæ, дам, æй æрбахæссы калм, куы базæронд ваййы æмæ мæлынмæ куы фæхъавы, уæд. Иуæй-иу адæймæгтæ та йæ сæхæдæг калмы дзыхæй байсынц. Кæлмытæ хыл куы фæкæнынц, уæд сыл дон бакалынц, æмæ цыкурайы фæрдгуытæ аззайынц хибарæй. Кæд æй хæдзармæ рахæссынц, уæддæр та сын æй фæстæмæ кæлмытæй кæцыдæр адавы. Кæлмытæ, дам, дзы арæх фæхъазынц мæйдар æхсæвты. Калмæй цыкурайы фæрдыг чи фæисы, уый, дам-иу тырныдта йæ амарынмæ, уæд фæрдыгæн давынæй тас нал уыдаид. Сæ къухты-иу куы бафтыд ацы «хæзна», уæд-иу æй цалынмæ хæдзармæ 'рбахастой, уæдмæ-иу æй бавæрдтой бæласы саджилы. Кæд-иу бæлас афæдзмæ бахус, уæд æй нæ хастой, кæд нæ хус кодта, уæд-иу æй æрбахастой сæ хæдзармæ æмæ йын кодтой, уæлдæр куыд загътам, ахæм бынат æмæ кад.

Æрæджыйы онг дæр ма цыкурайы фæрдгуытæ уыдис нæ хæхбæсты иу цалдæр хæдзармæ. Мæхæдæг æмæ ме 'мцахъхъæнтæ куыд зонæм, афтæмæй уыди Згъуыбыры цæрæг Саулохтæм æмæ Ручъы цæрæг Дзерантæм. Рагæй сæм æвæрд сты, тынг рагæй, цалдæр фæлтæры раивтой, фæлæ сæ уæддæр, цæсты гагуыйау, хъахъхъæнынц, лæггад сын кæнынц.

Абайты Х.

(Газет «Советон Ирыстон». 1978.20.09)

ЦЫППАР ЭПИГРАММАЙЫ ТЭПШУД АЕМЭ КЪАЙНЫХ ЛЭДЖЫ НЫГÆНÆГМÆ

(Бернсæй)

Тæрсаг уыд а лæг — арæхсгæйæ архай,
Йæ зæрдæйыл ын хъавгæ кал æлыг.
Фæлæ йæ ных къай у æмæ йыл амай
егъау дзæнхъатæй арвы онг мæсыг.

* * *

(Харальд Грилæй)

Иугæр хицæуттæ
цъиутæ бахъахъхъæныны койтæ
райдыдтой,
уæд,
суаритыл цы цæргæстæ ис,
уыдонæн бар-æнæбары
сæ базыртæ æрхауынц.

* * *

(Джамийæ)

Цъаммар бæрзонд бынаты ‘рбадт,
Бынаты фæрцы слæг.
Рыджы мур арвмæ схаста уад,
Уæддæр рыг у — ныллæг.

* * *

(А. Силезиусæй)

Нæ зæххыл диссæгтæ дзæвгар и, сæ диссагдæр та — лæг:
Цæрынц фæрсæй-фæрстæм йæ мидæг

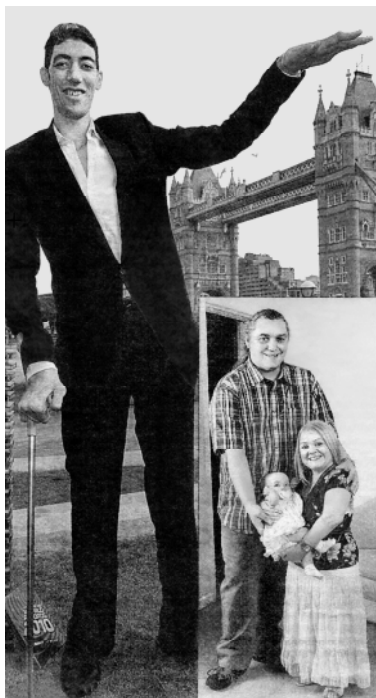
Хуыцау æмæ хæйрæг.

Бес-Уæгъуыры тæлмацтæ

ÆМБИСÆНДТÆ

- ◆ Хæрæг хал ссардта æмæ йæ бæхы дзыхы баттыста.
- ◆ Хæрæг бакусы — бæх æй бахæры.
- ◆ Дæ сæр хæрæджы сæры йас, фæлæ дзы зонд нæй.
- ◆ Хæрæгнасау ныддымст.
- ◆ Дæ цæсгомы цъар хæрæджы æфтаутæйæ бæзджындæр.
- ◆ Чидæр, дам, хæрæг уасынæн дардта.
- ◆ Хæрæгау найы тæрынмæ бæззы.
- ◆ Хæрæджы бирæгъ куы фæхæры, уæд йæ цæстытæ ба-
цъынд кæны.
- ◆ Хæрæг ихыл куыд ныллæууа, уый лæуд кæны.
- ◆ Гæды æмæ, дам, хæрæг фæхыл сты æмæ кæрæдзийæн
фидистæ кодтой.
Гæды: — Æ, фæракæнхъæл къуыптæрных!
Хæрæг: — Æ, фиумæ кæсæг быласдæр!
- ◆ Сылгоймаджы хъæрæй бирæгъмæ худын цæуы, лæппуйы
хъæрæй — кæуын, лæджы хъæрæй — мæлын.
- ◆ Гал дæр ма галæн йæхи баххуырсы (æгъдау ратты).

Æрæмбырд сæ кодта *Гуыссауты Ханиффæ*

Гиннесы рекордты чиныгмæ гæсгæ дунейы тæккæ бæрзонддæр адæймаг у туркаг Косен Султан. Уымæн йæ дæргъ у 2 метры æмæ 47 сантиметры. Хæдæфсарм, æфсæрмыгæнаг Султан журналисттæн афтæ загъта: «Бæллын, кæм бацæуон, ахæм машинæ мæм куы уайд, уымæ. Бинонты хъуыддаг бакæнын дæр мæ фæнды, фæлæ мын уарзон нæй, чызджытæ мæ тæрсгæ кæныны».

Бинаг кæамы та уынут Стырбританийы тæккæ кæаддæр мады йæ лæг æмæ йæ сабиимæ. 33-аздыд Каринæ Уайты сæрыхицау Пол йæхи нымайы амондджыныл, кæд йæ чызг дæр йæ бинойнаджы хуызæн кæаннæг уыдзæн, уæддæр. Ахæм у уарзондзинады тых.

* * *

Технический редактор Виктория БОРАЕВА
Корректор Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка Ирида КОДЗАТИ
Дизайн Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

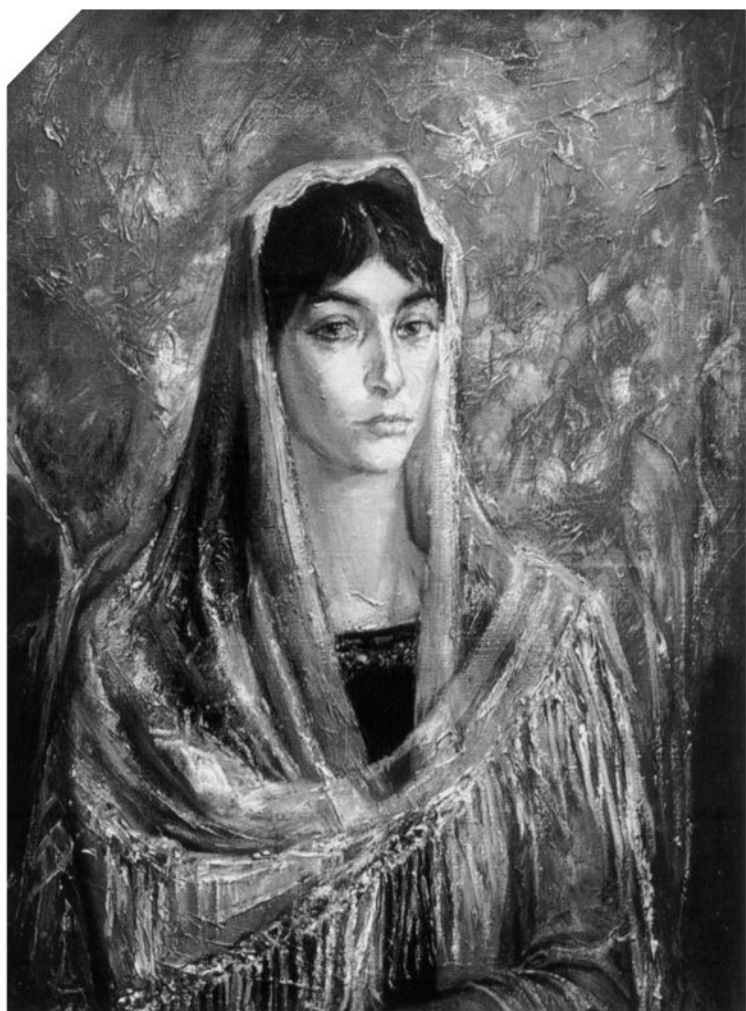
Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 05.08.10. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 6,73. Тираж 1100 экз. Заказ № 701. Цена свободная.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247